

Studia litteraria estonica 6

Sobing

Volitus

Kihlvedu

$\mu\Sigma$

$\mu\Sigma$

$\mu\Sigma$

Leping*

$\mu\Sigma$

$\mu\Sigma$

Pantimine

Σ

Laenamine

Vastupakkumine

pakkumine

$\mu\Sigma$

ARNE MERILAI

Leping

μ

Palkamine

Σ

PRAGMA-

Pakkumine

Σ

Luba

Σ

POEETIKA

Kokkulepe

Σ

Omaksvõtt

Σ

Heakskiit

$\Sigma\Psi$

Nõusolek

is

Lubadus

Σ

Σ

Keeldumine

Σ

Mööndus

Σ

$\Sigma\Psi$

Hukkamõist

Kahe konteksti teooria

MINE

Σ

Toetus

NE

$\mu\Sigma$

Eestkoste

$\mu\Sigma$

Käendus

ARNE MERILAI
PRAGMAPOEETIKA
Kahe konteksti teooria

Tartu Ülikool
Teatriteaduse ja kirjandusteooria õppetool
Studia litteraria estonica 6

ARNE MERILAI

PRAGMAPOEETIKA

Kahe konteksti teooria

TARTU ÜLIKOOLI
KIRJASTUS

Raamat ilmub Eesti Kultuurkapitali toetusel

Arne Merilai

Teatriteaduse ja kirjandusteooria õppetool

Tartu Ülikool

Ülikooli 18–230

Tartu 50090

arnelea@hotmail.ee

amerilai@ut.ee

ISBN 9985–56–782–X

© Arne Merilai, 2003

Tartu Ülikooli Kirjastus

www.tyk.ut.ee

TÄNU

Täna südamest *alma mater*'it Tartu Ülikooli, selle kirjandusosakonda ja kirjastust, kalleid kolleege eesti filolooge, teooriahuvilisi üliõpilasi ja kõiki teisi inimesi ning asutisi, kelle suurem ehk väiksem vaimne või aineeline tugi saatis monograafia valmimist:

- filosoof loogik Madis Kõivu ja Analüütilise Filosoofia Seltsi;
- väljaandeid *Akadeemia*, *Interlitteraria*, *Keel ja Kirjandus*, *Trames*;
- Avatud Eesti Fondi, Briti Nõukogu, Oxfordi Ülikooli Somerville'i Kolledžit;
- Alfred Kordelini Fondi, Helga ja Helmut Einpauli Mälestusfondi;
- Eesti Kultuurkapitali;
- Mart Oravat, Ene-Reet Soovikut, Loone Otsa, Vaiko Tigast, Aive Ottepit;
- Heino ja Heldi Valvurit, Mati ja Silvi Otsmaad, Anne ja Herb Briginit, Hellar ja Irja Grabbit, Gilda Fellerit, Leena ja Gary Osteraasi, Jutta ja Laurence Kitchingut, Linda Pakrit, Jüri Tinti, Tõnis ja Eha Kaasikut;
- professoreid Thomas ja Ellen Salumetsa, Margit ja Urmas Sutropit, Mardi Valgemäed, John R. Searle'i, Daniel Vandervekenit, John Deelyt, Jaan ja Madli Puhvelit, Ülo Valku, Jüri Talvetit, Rein Veidemanni, Luule Epnerit, Mati Ereltit, Peeter Toropit;
- J. William Fulbrighti fondi, Ameerika Ühendriikide Tallinna suursaatkonda, Riigidepartemangu haridus- ja kultuuriasjade bürood ning õpetlaste rahvusvahelise vahetuse nõukogu;
- California Ülikooli raamatukogusid ja filosoofiaosakonda Berkeleys;
- abikaasa ja toimetaja Lea Toomingat, häid lapsi ning vanemaid.

SISUKORD

Sissejuhatus	9
I. DEIKSIS	17
Eesti ballaadi ajamudelid	38
II. KÕNETEGUDE TEOORIA	52
Kõne kui tegu	61
Standardteooriast illokutiivse loogikani	70
Kuidas lubada?	75
Kõnetegude klassid	81
Konstrueerimishüpotees	89
Väljamõeldis ja tõde	115
Kirjandusele inimlikku põhjust otsimas	125
III. IMPLIKATUUR JA KUJUNDLIKKUS	129
Paul Grice'i implikatuuriteooria	130
Kaudne kõnetegu	139
Metafoor ja iroonia	141
Osutav ja omistav kasutus	150
IV. POEETILISED KÕNETEOD. KAKS KONTEKSTI	156
Poeetiliste kõnetegude teooria	156
Kitsa ja laia konteksti hüpotees	159
Allikad	174
Viited	176
Summary	192
Some Time Models in Estonian Traditional, Modern and Postmodern Poetry	196
Poetic Speech Acts: A Hypothesis of Two Contexts	212
Isikunimede register	235

SISSEJUHATUS

Hea keele, luule ja mõtteteaduse huviline! Avasid teose, mis tähistab tegija rõõmu eesti filoloogina: vabadust toimida võrdselt nii keele- kui kirjandusfilosoofias, eriti nende ühisosas.

Raamatu tööpealkiri oli *Keeletegevusõpetus ja poeetika. Kahe konteksti teooria*. Kirjutamise käigus aga sulasid uurimisalad üha enam kokku, vähemaks mõiste **pragmapoeetika**, selge viitega võimalikule harule üldise analüütika ja poeetika raames.¹

Pragmapoeetika kui teos ja distsipliin rakendab poeetikateooria loomisel keeletegevusõpetust, viimast omakorda poeetikaanalüüsi andmetega rikastades. Ilukirjandus põhineb teatavasti **kujundlikul keelekasutusel**, mistõttu selle mistahes käsitus peaks vältimatult arvestama keelepragmaatikat või laiemalt üldist semantikat, mis liidab tähendus- ja keeletegevusõpetuse: ühe-külgsus on õigustatud vaid tervikut silmas pidades.

Pragmapoeetika seob kirjandusteadusliku poeetika ja retoorika õpetuse üldise keeleuurimise ehk semiootikaga: süntaksi, semantika ja pragmaatika uurimisega — rõhuasetusega küll viimasel, kuid mitte ainult. Charles Morris'e üldtuntud eristuse järgi (1971) võib seda laias laastus nii iseloomustada: lauseõpetus käsitleb märkide ehk väljendite omavahelisi suhteid, tähendusõpetus nende vahelkorda tähenduste ja maailmaga, keeletegevusõpetus tegeleb aga väljendite ja tähenduste kasutamise küsimustega. Kui semantika uurib lausete tõetingimusi abstraktselt, sõltumata tarvitusolukorrast, siis pragmaatika huvitab lause väljendamine lausungis: konkreetse aegruumis, suhtlusolukorras, teatud kavatsuse ja sisuga. Pragmaatika põhimõisteid on **kontekst, lausung, taotlus** ehk **intent-sioon, kasutus ja tegu**.

Muidugi saab tähenduse eraldamine rakendusest olla vaid tinglik: kuigi kirjandusliku keelekasutuse analüüs peaks eeskätt olema selgineva poeeti-

¹ Selles suunas on püüeldud varemgi, näiteks kirjandusliku pragmaatika mõiste abil (*literary pragmatics within literary studies*): vt Pilkington (1991), Pagnini (1987), kogumikud *Problemy Poetyki Pragmatycznej* (1977) või *Literary Pragmatics* (1991) jm, kuid neist ei olnud käesolevale eeskjuu.

lise keeletegevusõpetuse pärusmaa, ei ole poeetika vähimalgi määral ette kujutatav lause- ehk ühendusõpetuse, s.t laias mõttes süntaksi (mis sisaldab foneetikat, prosoodiat, morfoloogiat, leksikoloogiat ning kitsamas mõttes süntaksit) või tähendusõpetuse andmeteta. Just viimaste piires seni peamiselt tegutsetigi, kuigi mõndagi loomult pragmaatika alasse kuuluvat vaistlikult kaasa haarates. Teisalt ei ole aga viimastel kümnenditel keelefilosoofias ja lingvistikas jõudsalt levinud deiksise, kõnetegude või implikatuuride teooria kitsalt keelepragmaatika ala, sest tähendus ja kasutus on lahutamatud ning loogiliselt seotud — pigem tuleb, nagu öeldud, kõnelda üldisest semantikast semiootika raames (vt Vanderveken 1990: 65–75). Taolisel alusel seisev või seda vähemasti osaliselt arvestav poeetika-teooria, näiteks lingvistiline kriitika ehk n-ö keeleteaduslik kirjandusteade (vt näit Fowler 1986; ka Ohmann 1973 ja Pratt 1977; York 1986; Petrey 1990; Encyclopedia... [1993] 2000: 193–199), on — kuigi esialgu kohati rohkem olemuselt ja mitte iga kord tulemuselt — loogiliselt vastuvõetav ja keelefilosoofiliselt seletusjõuline, seega loomult levimisvõimeline.

Pragmapoeetika lähtub analüütilisest keelefilosoofiast — Gottlob Frege loodud tähenduse ja osutuse eristamise meetodist (1962 [1892]), mis Bertrand Russelli, Ludwig Wittgensteini, Rudolf Carnapi jpt, peamiselt positivistide mõjul muutus eelmisel sajandil maailmalevikuga terve mõistuslikuks teooriaks (vt näit Martinich 2001a). Kui filosoofia keeleline pööre ergastas põhjalikult ka lingvistikat, siis kirjanduse analüütikapärane käsitlemine võtab siiani visalt vedu. Eks ole kujundliku või fiktiivse keeletegevuse uurimisülesanded raskemad ka kui tavakeele puhul ja hakkavad tööle alles selle andmete baasil. Viimast tajutakse siiski juba seda võrd kindlana, et võimaldab näiteks John Searle'il (kelle entusiasmi ja lihtsustustega ei saa küll kaugele kaasa minna) nimetada Jacques Derrida — paljude arvates üht mandrifilosoofia ajaloolist tippu — poleemiliselt Wittgensteini-eelseks ehk 100 aastat ajast maha jäänud mõtlejaks (1994).

Kuigi loogikapärane lähenemine, olles *Pragmapoeetika* valik, ei ole pragmapoeetikale paratamatu, pakub see kindlaid metoodilise ranguse ja läbipaistvuse eeldusi, ulatudes Immanuel Kanti teaduslikkuse nõude — rajaneda matemaatikal — võimaliku täitmiseni. On tervitatav, kui kirjandusteade suudab esseistliku kirjanduslikkuse kõrval olla veidi rohkem ka teadus, suurema või väiksema pingutuse ja püsiväärtusega alusuuring ja mitte ainitine narratiiv, olgu too siis mõiste- või metafooritruum kogu oma vältimatus kultuurilises tarvilikkuses. Analüütik eelistab arutluse selgust (mis uut sõnastades võib ehk vahel kahju kannatada, antagu sellest johtuv andeks), salgamata objektide ähmasust; ta ei poolda dialektilist sünteesi,

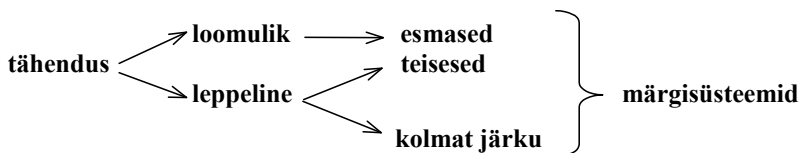
eeldusteta spekulatsiooni ega liialdamist metafoorikaga. Teose kui terviku ilu emotsionaalne imetleja võib temas kärsitult pettuda. Analüüsimeetodid, mis kasutavad loogikat, valivad oma objektiks mingi kindla aspekti ja püüavad seda uurida võimalikult täpselt, arvestades, et terviku teisi huvitavaid külgi võib saadud tulemuste alusel või kõrval käsitleda hiljem. Täpsuse (ilmugu see kas või oma esialgses näivrobustsuses) salgamise katsed on rumalad ja tunnetuse teel kohati suureks sammuks tagasi; kujundi mitmetähenduslikkuse tunnistamine ei ole veel taganemine ähmasuse ees, nõudes pigem terviktähenduse koostisosade selget äranäitamist. Kui miski on eritletav, siis tuleb seda ka taotleda, et viimaks imetelles peatuda tõeliselt eritlematu — ja ehk ka üteldamatu — ees. Tee, mis loogikakooli ei läbi, viib rappa, on umbtee. Pime või pahatahtlik ollakse, kui püütakse loogilises toimimises näha mingit eksistentsiaalset ohtu ehk rehkendavat sissekäänat nn olemisunarusse, unustades vanasõnagi tõdemuse: *Kus häda kõige suurem, seal abi kõige lähem*.

Tõejanus pragmaatik² — sellised on eestlasedki kunati (prepostmodernismis) olnud — on ikka küsinud: “Mida kirjanik on tahtnud oma teosega ütelda?” Süntaksi ja semantika carnapilikul kuldajal ei otsitud sellele küsimusele lahendust. Üks esimesi vastajaid seda liiki pärimistele oli filosoof H. Paul Grice, kes 1948.–1957. aastal valminud artiklis “Tähendus” algatas tähenduste taotlustele taandamise programmi (1989f); tähenduste reduktsioon psühholoogiliselt psühhofüüsikalisele, mida esindavad näiteks Jerry Fodori neuraalse mõttekeele ehk mentaleesi laadis hüpoteesid, jääb siinse käsitluse alast muidugi välja (1975; selle kriitikat vt Schiffer 1989: 73–110). P. Grice’i, hilise Wittgensteini ja Peter F. Strawsoni tööde taustal loob John L. Austin kõneaktide teooria, mis 1962. aastal ilmub postuumselt koostatud raamatuna *Kõne kui tegu* (1984). Vahepealse standardse kuju saavutas kõnetegude teooria John R. Searle’i töödes (vt 1992 [1969] jm), viimati kaasajastudes Daniel Vandervekeni (1990, 1991 jm) käe all illokutiivseks loogikaks. Sellega rööbiti oli lingvistiline pragmaatika vahepeal eraldunud semantikast, koondumaks samm-sammult uuesti üldise semantika raamidesse.

Teksti tähendus sünnib lause-lauselt — alustada tuleb lausungi tasan-dilt. Siiski on analüütika enamasti jäikpositivistlik pärand paljuski veel

² Eesti tavakeeles kaldutakse sõnale ‘pragmaatika’ ja selle tuletistele negatiivset varjundit omistama, tänu ‘utilitarismi’ või ‘pragmatismi’ kaaskõlale (‘semantika’ näikse õilsam, ‘foneetika’ või ‘süntaktika’ samuti), millel ei ole keeletegevus-õpetuse viiteväljaga mingit pistmist. Kuid seltskond võib mõistusega isegi omaks võtta tõestuse, et Koidula oli abielus õnnelik, müüditeadvus aga ei lakka uskumast, et õnnetu.

üsna tundu, et seda võiks vahetult või rahuldavate tulemustega ilukirjanduse käsitlemisel rakendada, õppimata näiteks kultuurisemiootika saavutustest. Poeetiline kõne on tavakõne suhtes keerulisem, sageli kõrgemaks peetav ehk uute rohkete piirangutega reeglustatud keelekasutus, mida on mõistetud ja kirjeldatud kui **teisest mudelsüsteemi** esmase järel (vt Zalisnjak, Ivanov, Toporov 1977 [1962]; Lotman 1972: 18–23, 1977, 1990; Rudy 1986): kas kohal, kõrval või all on iseküsimus (jakobsonlikus vaates nähtub selgesti poeetilise korralduse kui teatud liiki aksiomaatika üheaegselt nii pealeasetatus kui ka loogiline eelnevus tavakeelekasutuse suhtes — vt näit Jakobson 1981). Muidugi, teiseselt kujundav on luulekeel tavakeele kui esmase taustal, veelgi üldisem semiootiline lähenemine eelistaks pigem juba kolmeastmelist hierarhiat. Liites Paul Grice'i eristatud loomuliku ja mitteloomuliku ehk konventsionaalse tähenduse ja Thomas A. Sebeoki poolt viidatud tertsiarse mudelsüsteemi mõisted (Sebeok 1994), saaks esitada järgneva märgilise toimimise skeemi:

Joonis 1

Pragmapoeetika jaguneb nelja osasse, milles ühelt poolt tutvustatakse, teisalt aga arendatakse poeetikateooria poole deiksise ehk indeksilisuse, kõneaktide, implikatuuride ja fiktsionaalsuse teooriat. Teost läbib näitena Artur Alliksaare luule, kitsamalt luuletus “Kuhu küll, kuhu küll, uhh!!!” (vt lisa 1), sest tema fantaasia- ja fiktsiooniküllane, kõlava prosoodia, assotsiatiivse ning paradoksaalse semantikaga, (sise)vestluslik aforistlik keeleluule on nii retoorikale kui keelefilosoofiale erakordselt rikas aine. Alliksaare “vabavärsskõnetegude” analüüs näitab, et keeletegevusõpetust tema senistes ettekujutustes tuleb ja saab poeetilise väljenduse kirjeldamisel oluliselt täiustada. Seda on aga võimalik hästi teha, sest näiteks kõnetegude teooria ehk illokutiivne loogika on oma loomult loogilis-matemaatiline teooria, mis võimaldab hästi liita uusi formaalseid või informaalset kihte — säilitades ka arendatud kooslustes defineeritavuse, alustele taandatavuse, läbipaistvuse. Et luule kui mõiste ekstensioon võib

osutada tugevamaks kui keele oma, st sisaldada endas ka keele mõistet, aga mitte vastupidi, võib kergesti viia järeldusele, et keele olemuse lõpliku seletamise juured asuvadki luuleanalüüsis, eriti kui seda ei fetišeeritaks.

Raamatu I osa käsitleb **deiksist** kui niisugust ja selle ilmnemist Alliksaare vabavärsilises “analüütilises” luules. Deiksist on diskursi alusstruktuur, mis seob pragmaatilise välja semantilise. See on keelelise orienteerumise aparaat, mis kodeerib lausungis selle eneseleosutuse, kõneleja rolli ja subjektiivsuse ning aegruumilise ja keelelise konteksti. Deiksist ei ole niivõrd kõnelejakeskne ehk egotsentriline, nagu varem arvatud, kui- võrd lausungi enda keskne. Sarnaselt kõneaktiga võib deiksise kasutust nimetada orientatsiooniaktiks, osutamaks kõneteo vastavale aspektile — kontekstiga sidumise teole. Semantiline deiksist moodustub indeksilisest sõnavarast (mina, sina, siin, seal, enne, nüüd, kindlasti...) ja grammatilistest vahenditest (ajavormid, käänded, sõnajärjekord...). Tegelik luuleanalüüs toob esile ka deiktilise viite mõiste, sest suur osa luuledeiksistest ilmneb mittesõnasõnaliselt, kontekstilise järeldamise tasandil: võimalikud on implikatuurid aja-, koha- jm deiksiseiga.

Alliksaare luule sisuplaani koha- ja ajadeiksist võib ilmneda parketi, kaskaadi, kaardipaki ja konteineri mudelina, liikumine ise kui koht on oluline. Tema vabavärsi aeg ei pruugi esindada katkematut sirgjoonelist liikumist, vaid analüütiliselt iseseisvaid ühikuid, mis võivad üksteist välis- tada või hõlmata, olla vastastikku lõikes, üksühe taustaks või koonduda paradoksaalsetesse kairostesse, kus minevik, olevik ja tulevik kaotavad oma isesuse, koondudes ülejäljeks ekstaatiliselt ühtsusse. Alliksaare isiku- deiksist on samuti erakordne: lüürikale tavapärase solipsistliku mina- lausungi juurest liigub ta tihti edasi inspireerivale meie-vaatepunktile. Meie-deiksist viitab teksti kitsas fiktsionaalses kontekstis teotsevale ja vestlevale teatud vaimuaristokraatlikule grupile — mille koostis tihti vaheldub, vähendades seega anafoori ehk kordusosutuse esinemist —, mis kujundab ühtlasi sotsiaaldeiksise. Mitmusliku meie-deiksise osutus on igas võimalikus maailmas seotud muutumatult positiivse hoiakuga, kolmas isik on aga iroonia või juhuse meelevaldas, mis on ühtlasi aluseks emotsio- naaldeiksisele. Alliksaar rakendab aktiivselt modaaldeiksist: see on vähem võimalikkust väljendavalt episteemiline kui intensiivselt deontiline, mis nähtub hulgalistes juhistes (üleskutsed, pöördumised, käsud...) või kohus- tumistes (lubadused ja töötused). Ka eitust on võimalik modaaldeiksistena käsitleda ja predikaatloogika keeles formaliseerida.

Laias kontekstis ehk stilistilisel tasandil võimendub diskursideiksist ehk tekstiosade omavaheline viitamine, seda eeskätt rohke foneetilise, leksi- kaalse, süntaktilise ja semantilise korduse või parallelismi tõttu. Sisemise ja välise väljendustasandi sage eristamatus põhjustab segadeiksist.

Küsimusele deiksise metafüüsilisest taustast — selle erinevates ajaloolistes vormides — püüab läheneda hüpoteetiline käsitlus eesti ballaadi ajamudelitest.

II osa keskendub **kõnetegude teooria** tutvustusele, millega kaasneb eestikeelsete kõneaktide esmane ja esialgne klassifikatsioon koos vastava mõistevõrgu ja ettekujutusviisi väljakujundamisega. Sellele lisandub fiktsionaalse kõneteo käsitlus, millele lähenetakse Gregory Currie'i "mängult usu" ehk kujutlusteooria (1990) vaatepunktist, mida võiks teiste fiktsiooniteooriatega võrreldes enim pooldada. Samuti tehakse hindav kummardus Margit Sutropi suurepärasele monograafiale *Fiktsioon ja kujutus: kirjanduse antropoloogiline funktsioon* (2000), mis *Pragmapoetika* huvidena osaliselt tugevasti piirneb.

Kõnetegude teooria lähtub eeldusest, et keelelise suhtluse põhiühik ei ole mitte lause või märk, vaid nende tarvitus konkreetses olukorras ehk kõneakt kui taotluslik tegu. Suhtlemisvajadus on aluseks, milleks on üldse tekkinud keel selle omadustega. Et kõnetegude teooria on eesti keele-ruumis suhteliselt tundmatu — ehkki loogiline kolmandik võimalikust keelefilosoofiast ja -teadusest —, on autor pidanud eelnevalt Augeiase talle korrastama, et jõuda selle alusel kord konkreetse luuleanalüüsi meetoodika kujundamiseni.

Esitatakse süvasisesevaade John L. Austini loodud ja John R. Searle'i arendatud kõneaktide teooria kujunemislukku, päädides konstrueerimishüpoteesi ja Daniel Vandervekeni illokutiivse loogikaga. Tuuakse esile, sh diagrammidena, eestikeelsete kõnetegude klassid nende liikmete ja relatsioonidega: tõdemused ehk assertiivid, kohustumised ehk komissiivid, juhised ehk direktiivid, kehtestused ehk deklaratiivid ja tundeväljendused ehk ekspressiivid.

Loodud eeldusist lähtuvalt visandatakse teid, kuidas seni peamiselt tavakeelega tegelenud teooria oleks tulemuslikult rakendatav ka kõrgemat järku mudelsüsteemi ehk ilukirjandusliku keelekasutuse analüüsil. Viljakaks osutub lisajõuga kõneteo mõiste, mida väljendab poeesiale iseloomulik ekspressiivse assertiivi mudel $EA(p)$, kus lisakõneteolise tundeväljenduse saavutamise tingimused on juba osaliselt rahuldatud tõdemuse kui esmase kõneteo saavutamisega. See annab põhjust kõnelda kõneteo täis- ja osasooritusest. Kaudse kõneteo kõrval on eriti lubavad ka ühendkõneteo ja makrokõneteo mõisted, mille mõeldavaid põiminguid väljendavad vormelid nagu $(F_2F_1(p) \text{ et } F_4F_3(q))...F_5(r)$ jmt.

Kõneteo kujundliku või retoorilise sooritamise analüüsi täiustamiseks tuleks arendada end taandavate kõnetegude käsitlust. Tõenäolise edasimineku pakuks kõnejõupunkti virtualiseerimise operatsioonide teooria loomine, näiteks võimaliku operatsiooni μ_{teesklus} (kõneteo sõnasõnalise

saavutamise viisi muutmine mittesõnasõnaliseks) või $\Psi_{\text{teeskklus}}$ (kõneteo siirusetingimuse muutmine siirast ebasiiraks) uurimine.

III osa käsitleb **kujundlikku kõnet** Paul Grice'i läbinägeva ja viljaka **implikatuuriteooria** valguses. Keelepragmaatika peateemaks on peetud kõneaktide süstematiseerimist, teiseks neid tegusid määravate kontekstistunnuste ehk indeksilisuse kirjeldamist (vt Stalnaker 1999b [1972]; *Pragmatics* 1991: 1–13). Asetatuna suhtlusolukorda lisanduvad neile aga vestluse põhimõtete ja implikatuuride uurimine, millest lähtuvalt käsitletakse ka sõnasõnalise ja kujundliku keelekasutuse vahekorda ehk metafoori, iroonia, vihje, kaudse kõneteo jmt mittesõnasõnalise tarvituse olemust. Implikatuuride taustal vajab ümberhindamist ka kogu varasem nn presupositsioonide tõlgendus. Seega uurib keeletegevusõpetus kui mõeldava üldtegevusõpetuse osa inimese konversatiivseid teadmisi ja tingimusi; poetikauurijal tuleb sealt edasi liikuda luulelise kommunikatsiooni juurde.

Monograafia mõistab metafoorse lausungi süvamehaanikat teatava sünekdoihilise *totum pro parte* funktsioonina, kus mingi sõnasõnaliselt osutatud nähtuse tervikliku semantilise kirje N tühistumisel kontekstis säilib siiski teatav osa sellest kirjest ehk alamhulk N^* , mis moodustab mingi tajutava ühisosa kaudselt viidatava võrreldava nähtuse tervikliku semantilise kirjega M, implitseerides niiviisi seose $N^* \rightarrow M$ abil viimase osutuse, relatsiooni $N \supset N^* \subset M$ alusel. Seega rajaneb metafoor oma olemuselt semantiliste kirjete kattuvatele ühisosadele ehk metonüümiliselt loogilisele osa-terviku suhtele. Seega tervik(kirje) viib osa(kirje)le, mis omakorda juhiv uuele tervikule: väljendatud *totum pro partest* tuleneb vihjatud *pars pro toto*, millest järeldeb metafoorse lausungi olemus kui *totum pro toto* — ühe nähtuse osutuse kaudu võrreldavale teisele nähtusele viitamine.

Ümberhindavalt tuleb suhtuda John Searle'i metafoori, iroonia ja kaudse kõneakti (1989b [1975], 1989d [1979]) käsitlustesse, mis on kas moraalselt vananenud või lihtsalt väärad. Eeskätt rikub Searle fregelikku põhimõtet, et lausungi tähendust ei kanna mitte eraldi predikaadi (või subjekti) fraas kui lause komponent, vaid lausung kui tervik ise. Positiivse kriitika huvides asendatakse Searle'i esmapilgul veenvad, kuid sisuliselt hämarad skeemid alternatiivsetega, mis lähtuvad filosoofias tavapärasest lause (S), lausetähenduse (P) ja kõnelejatähenduse (R) suhetest ega seo metafoorset väljendust ainuüksi mittesõnasõnalise predictseerimisega. Filosoofi viga tuleb eriti ilmsiks siis, kui arvestada, et ka subjektifraasi võib mitteliteraalselt kasutada: Searle'i näitelausega *Sam on siga* ei pea tingimata Samile viitama, nagu ka *Täht langeb* või *Päike särab* ei osuta tihti taevakaardile.

Metafoorne subjektifraas dekonstrueerib Searle'i joonised, seostudes samas selgelt Keith Donnellani (1990 [1966]) poolt eristatud määratud kirjelduse referentsiaalse ja atributiivse kasutuse analüüsiga, mida vaatleb viimane peatükk.

Raamat lõpeb **poetilisete kõnetegude ja kahe konteksti hüpoteesiga**, mis moodustab IV osa. Eeldatakse, et ühe lausungiga võib sooritada mitu kõnetegu korraga, millele viitab lisajõuga kõneteo täis- ja osasoorituse idee. Lisaks sellele arvestab ilukirjanduslik keelekasutus teisese mudel-süsteemi piirangutega tavakeelekasutuse suhtes, mida võiks (koos vasta-vate spetsifikatsioonidega) märkida institutsionaalselt deklaratiivne (retoo-riline) kõnejõud R.

Vastavalt hüpoteesile toimub keeleline suhtlus samaaegselt kahel kontekstitasandil. Kitsas keelelis-semantilises alas tõlgendatakse lausungi tähendust võimalike maailmade taustal üldiselt, laias semantilises-prag-maatilises ruumis aga konkretiseeritakse tähendus vastavalt tegelikkusele. Kujundlik keelekasutus näib kahe konteksti erinevuse eksplitseerivat, harrastades (sageli endtaandavalt) keele osutavat funktsiooni kujutluslikus kitsas, keele eneseleosutavat ehk poetilist funktsiooni aga laias ehk autor-teos-lugeja tegelikus retoorilises maailmas.

Võib ilmselt väita, et luuleliste lausungite eneseleosutus ei ole ainult nähtav, vaid enam-vähem selgelt ka näidatud poetilist kõnefunktsiooni R märkivate rohkearvuliste retooriliste vahendite abil. Kitsa konteksti siiruse tingimus taandub kujutluslikule, laia konteksti oma tegelikule usule. Kunstilise väljamõeldise vastuvõtul vaheldub tähelepanu kahe konteksti vahel spontaanselt: kord mängult usutakse, kord eemalduetakse fiktsioonist, jälgimaks pigem stilistilist mängu. Kahe konteksti vaheline piir ei ole jäik, võimaldades ühe peegeldumist teise; seda tähistab meetrikast laenatud tsesuuri märk $\parallel$. Nii võib Alliksaare luule lausungeid kirjeldada vorme-litega nagu $R_{\text{metafoor(ne hüperbool), assonants}} \parallel EA(p) \dots R_{\text{ironia}}(q)$ vmm. Laia konteksti (poetiline) kõnejõud ei rakendu enam propositsioonile nagu kitsa konteksti kõnejõud, vaid tema objektiks on kitsa konteksti kõnetegu $EA(p)$ tervikuna: oluline ei ole niivõrd lausungi sisu, kuivõrd väljendus-viisi ja tähenduse esiletoomine. Seega tuleb laia konteksti teisest (osa)kõnetegu iseloomustada pigem *de dicto* kui *de re* kõnena.

Autor ei ole oma teosega laulatatud (teos loojaga paraku vist küll) — põnev on teisigi paradigmasid avada ja uusi ülesandeid kavandada, mil-leks ilmunud raamat tegija vabastab. Võib-olla leiab kord oma veetluse ka lihtsam stiil — seniks vabandan siiralt. Aitäh süvenemast, hea harv lugeja!

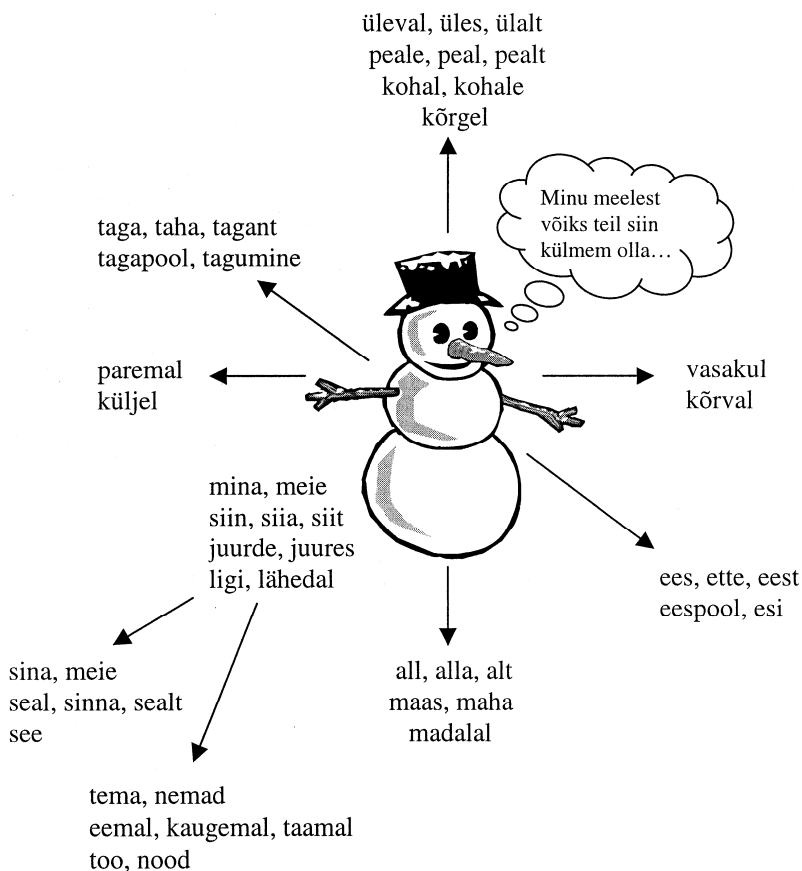
I. osa

DEIKSIS

Kõnelda deiksisest tähendab kõnelda lausungitest nende kontekstis. Alliksaare vabavärss on eriliselt vestluslik, see aga tähendab kontekstitundlikkust. Kuid see “vestlus” toimub tal nähtavalt kahes plaanis — millised kontekstid tuleb taastada, millised moodustada? Tavapäraselt tungib esiplaanile autor-teos-lugeja liin, kus luulehuvilised kohtuvad autori paljundatud sõnaga, moodustades igäüks omaette vestluskonteksti. Väljendus “Aga olnu ei hävi, sest et mälu ei kao” võib eri tõlgendustes mõjuda kord lihtsa ütluse, kord erakordse teatena, aga ka ennustuse, järelduse, meenu-tuse või lohutusena, hoiatuse või ähvardusena, kuulutuse või vihjena — diskursiivses rikkuses igal juhul. Lisaks lausungi liigile võib ka selle sisu eri lugejaile erinevalt avalduda. Kuid sama huvitav vestluse plaan on tekstisisene. Tema luules tegutseb kohati mingi omapärane aristokraatlik argonautide seltskond, sekeldades ja seletades seal jätkuvalt midagi. Need ei ole meie maailma tegelikud vestlused, küll aga tekstisisese agara *meie*-maailma omad: tavakeele kombes seal ei kehti, rikutakse konventsioone ja luuakse uusi — mänglevaid, paradokseid, absurdseid. Kui need konversatsioonid on fiktiivsed, kas saab neid üldse positiivselt käsitleda? Aga võib ju vahelduseks teha nägu, et on olemas võimalikke või fiktsionaalseid maailmu, kus need vestlused on reaalsed faktid — siis saab uurija kasutada David Lewise baasinihutust (vt Lewis 1978), analüüsima neid vestlusi kui reaalseid, vajadusel metafoore jmt kujundlikku kas või sõnasõnaliselt võttes. See lubab analüüsi esialgsel tasemel vältida raskendavaid küsimusi väljamõeldise ja tõe (kunsti- ja elutõe) vahekorra, hiljem sellest lihtsustusest taas loobudes.

Kuidas kirjeldada vestluskonteksti, mis määrab kõneldava sisu? Võti konteksti juurde peitub **deiksis** — indeksväljendite (*indexicals*) kasutamises, mis seob lausungid kontekstiga. Kõneleja kodeerib konteksti deiksisesse, kuulaja-lugeja omakorda dekodeerib selle; deiksise valdamine võimaldab kõneolukorras orienteeruda, öeldut mõista. Alliksaare luule deiktiline analüüs selgitab seal toimuvate vestluste tagamaid ja stratee-

giaid, avab “vägede paigutuse” ja liikumise, osutab, kes, kus, millises kambas ja millal, milliste hoiakutega, kas korduvalt või mitte, tekstisiseselt või -väliselt, millisel taustsüsteemil paikneb, ütleb ja tegutseb. Sellelt aluselt fokuseeritakse taotlused kõnetegudeks, edastatakse tähendusi, luuakse ja lahendatakse implikatuure, mistõttu on mõttekas alustada pragmapoeetilist käsitlust deiksisega.

Joonis 2

Deiksis on semantika ja keelepragmaatika piirinähtus, diskursi lähtejoonis, mis suhestab semantilise välja kasutuse väljaga. Deiksiseks (*deixis*, kreeka k 'osutamine'; *deiktikos*, mittenimetavad osutussõnad) on hakatud nimetama keeles toimivat orientatsiooniaparaati, mis kodeerib lausungeis kõneleja isiku, tema subjektiivsuse ja aegruumilise konteksti. Semantiline deiksis moodustub vastavast orienteerumisasalase sõnavarast ja grammatilistest vahenditest nagu isikulised, osutavad jm asesõnad (*mina, sina, meie, nemad, see, need, keegi, end* jne), aja- ja kohamäärsõnad (*siin, seal, ülal, all, ees, taga, eile, täna, nüüd* jm), vokatiivsetest väljenditest (*kuule, vaata, näe, oota, hei, halloo*), käänete koha- või pöörete ajamääruslikud aspektid, modaalsus jne. **Deiktilisi väljendeid** ehk **deiktikuid** ehk **indekseid** kasutatav lausung visandab endale konteksti, sidudes end seega tema külge. Karl Bühleri 1934. aasta uurimusest *Sprachtheorie* (vt 1990, 1982) mõjutatud keeleteadus kasutab mõistena rohkem deiksist, Charles Sanders Peirce'i (1931) taustaga analüütiline keelefilosoofia pigem **indeksilisust**, kuigi viimasel ajal ei tehta suurt vahet. Deiksist võib võtta kui organiseerivat raamistikku, mis struktureerib aegruumilist osutust suhtes väljendajaga; ta on ühtaegu nii kontekstiloov kui -peegeldav (Tate 1995).

Deiksise kasutamine on loomulikult pragmaatika probleem. Paralleelina kõneaktile olen ma seda nimetanud ka **orientatsiooniaktiks**. Iga kõnetegu on möödapääsmatult ka mina-siin-praegu-sulle-sellest-niiviisi-orientatsioonitegu, need on ühe tegevuse eri küljed: keeletegevus kui niisugune ongi deiktiline tegevus. Kui matkatakse (nagu Lasnamäe lamburid matkasid poeetilistes metsades), siis ei tehta seda arutult, vaid ajas ja ruumis taibukalt (vastasel juhul ekseldakse) — jälgitakse looduslikke orientiire, taevakehi ja kompassi, parandatakse suunda ja sammu jne. Kõndimine ongi ühtaegu orienteerumine. Tuntud vaimufilosoofiline probleem, mõtteeksperiment "ajud vannis" (*brains in vat*) taandub olemuselt määravalt indeksilisusele: kui *minal* ei ole tegelikku sidet kontekstiga, siis kes on too, kes ütleb: "Homme hommikul ma jõuan San Francisco lennujaama"? Semantiline tühimasin? Kuid ka nn loodusümbruse mõisted on varjatult indeksilised, nagu vahest keel üldisemaltki, selgub Hilary Putnami teisik-Maa mõtteeksperimentist (vt 1990). Kuigi Putnami huvi on mujal, võiks mõtet siinkohal pisut avada ja tuua esile sõnade võimalikesse semantilistesse kirjetesse kuuluvaid deiktilisi osiseid:

- taevas, ingel, jumal — üleval(t)
- pilved — üleval, sealt sinna
- vihm, lumi, rahe — ülevalt
- päike, kuu, tähed — üleval, kõrgemal, ringi
- vesi — ümberringi, all(a), eemale

- tuul — vastu, tagant, küljelt, mööda
- ilm, udu, haldjas — vahepeal
- päev, öö — ümber
- maa, manala, põrgu — all
- puu, taim — kasvab, vajub
- juur — maas(se), all(a)
- kivi — maas, all(a)
- kelder, kaev — maas(se), all(a)
- loom — eemal(e), mööda, vastu, madalamal(e)
- lind — eemal(e), üleval, ümberringi
- maja — püsti, kõrgemale
- tuli — üles, kõrvale
- suits, korsten, torn — üles, kõrgemale
- inimene — püsti, vastu, eemale
- asjad, teised — väljapool, ümberringi
- mina — väljas, sees, lähemal
- mõte, meel, hing — sees, üleneb

Samas väga üldised ja n-ö ajatud, näiteks loogikasse või matemaatikasse kuuluvad väited nagu “Sokrates ei ole pühak” või “Kaks pluss kaks võrdub enamasti neli” on samuti vältimatult, ehkki tihti varjatult deiktilised: needki lausungid on mõistetavad ainult teatud ajaloo, kultuuri ja teooria taustalt, konkreetse väljenduse ja üldise deiktilise mõistevõrgu olemasolu juures. Kuigi on tõsi, et viimased ütlused töötavad loomulikult rohkem semantilisel sümboli- kui deiktilisel olukorrasidusal viiteväljal.

Deiksis grammatiseerib ja leksikaliseerib keelelise kompetentsuse, kõneleja egotsentrilisuse ja aegruumilise konteksti kolmiku suhte, asetades selle diskursis esiplaanile. Karl Bühleri (1990, 1982) ja paljude tema järgijate (seega enamik deiksiseteoreetikuid alates Lyonsist, Levinsonist, Fillmorest ja Rauhist...) väitel toimivat deiksis alati kõneleja perspektiivist, mistõttu ta olevat **egotsentriline**: isegi siis, kui orientatsioonikeset ehk *origot* püütakse näiliselt kõnelejast väljapoole asetada (“Räägitakse, et...” jmt). Seetõttu nimetas ka Bertrand Russell indeksväljendeid egotsentristeks partikulaarideks (vt 1940, 1996). Kodeerija seob oma *origo* lausungi aegruumilise sisuga, lausung suhestab orientatsioonikeskme kodeerija tunnetusliku ümbrusega. Deiksise kasutusreeglid võimaldavad vastuvõtjal lausungi selle kontekstis omakorda dekodeerida, määrata sisu tingivad keelevälised tegurid. Kontekst on võimaluste hulk lausungi universumis, mis aitab tähenduse avamisel; ühelt poolt kodeeritakse kontekst ja kõneleja isik leksikaal-grammatiliselt lausungisse, teiselt poolt

aga toob lausung ise konteksti kaasa ja muudab seda. Alliksaarelik ütlus "*Täna ma tungin su hinge keelutsoonidesse, et puruneks veel mõni püha ja pidulik piin*" sisaldab allajoonituna tugevamat või nõrgemat deiktulist aktiivsust, mis on kontekstitundlik nii väljendaja kui vastuvõtja vaatepunktist ja mille abil lausung on keelevälise keskkonna (luule sisemise plaani puhul kujutluslikult taasloodava) külge ankrusse heidetud. Viimasel ajal on deiksiseteoorias siiski vajalikult vastu astunud liialt jäigale ego-tsentrilisuse ideele, püüdes seda asendada pigem lausungiolukorra keskuse (haarab endasse nii kõneleja kui kuulaja) või kõneleja rolli keskusega (kes või mis, näiteks kõnelev aparaat, seda parajasti ka täidaks), taandamaks kõneleja kui konkreetse subjekti ületähtsustamise (Larjavaara 1990; Jones 1995; Fuchs 1997; Brinck 1997; Predelli 1997).

Deiksisist on kirjeldatud juba antiigist saati (stoikud, Appollonius Dyscolus jt), siiski on see suhteliselt uus keeletegevusõpetuse huviobjekt süvauuringute mõttes. Kuigi endiselt valdavad peamiselt (psühho)lingvistilised tööd (vt näit Lyons 1977; Miller 1979; Fillmore 1982, 1997; *Here and There*. 1982; *Speech...* 1982; Hill 1982; Brown, Yule 1983; *Essays...* 1983; Sennholz 1985; Harweg 1990; Levinson 1992; Frawley 1992; Perkins 1992; Brown 1995; *Deixis in Narrative...* 1995; Grenoble 1998; Diessel 1999 jpt),³ siis nüüdseks on see teema muutunud üheks tõsisemaks vaidlusaineks keelefilosoofias ja mõjutab loomulikult ka kaasaegset keelelist kirjandusfilosoofiat (vt näit Fowler 1986; Green 1992; Semino 1992; *Deixis in Narrative...* 1995; *New Essays...* 1995). Mõjuka demonstratiivide käsitluse "Dthat" on avaldanud David Kaplan (1990), kes — lähtudes varajase Russelli suhtumisest propositsioonidesse — pakkus välja, et indeksväljenduses demonstratiivselt osutatud objektid ise on propositsiooni osaks, mitte nende vaimsed või sõnalised esindused. Nii tugeval positivismil on paljude jaoks kindlasti suur võlu, kuigi Kaplani käsitluse järeldimid viivad ilmselt vasturääkivustesse. Analüütilist eeskuju pakuvad ka Saul Kripke (näit 1990), Keith Donnellani (1990)⁴ ja Gareth Evansi (1985) tüüpi osutuseteooriad või rohked hilisemad katsed, üle- või süvavaated (näit Recanati 1993, King 2001 jpt). Poeetika poolehoid peaks aga kuuluma käsitlustele, mis püüavad keelekasutuse tavapärase osutava

³ Deiktikuid eesti keeles kirjeldab oma doktoritöös ka keeleteadlane Renate Pajusalu (1999), olemuslikku eneseleosutamist siiski väärtustamata.

⁴ K. Donnellani põnevat eristust määrava kirjelduse osutava ja omistava kasutamise vahel (idee, nagu ka Kaplani demonstratiivse otseosutuse oma, leiduvat siiski selgelt juba C. S. Peirce'il: vt Hilpinen, 1998) olen kirjeldanud artiklis "Suupärane Ain Kaalep" eesti-soome ühiskogumikus *Ajalaval. Kangelane & väärtused* (1995). (Vt ka Searle 1989b)

funktsiooni kõrval arvestada ka (indeks)väljendite eneseleosutamisega (*token-reflexives*, nagu Hans Reichenbach neid nimetas — vt 1966: 284–287), ilma milleta ei ole ilukirjanduslike tekstide juurde sügavamalt asja. Taolisele Roman Jakobsoni laadi suhtumisele (vt ka Jakobsoni deiktikute (*shifters*) tõlgendust 1971) vastab kõige paremini John R. Searle'i indeksilisuse käsitlus, millel on olemuselt fregelikud juured (Searle 1991: 218–230).

Indeksilisuse refleksiivne teooria lähtub eeldusest, et sõnal võib olla sümboolne ehk leksikaalne funktsioon (sõna semantilisse struktuuri kuulub intensionaalne komponent, mis juhib osutuseni mõiste alla klassifitseerides) ja indeksiline ehk demonstratiivne funktsioon (osutuseni ei jõuta mitte igakordse mõiste alla asetamisega, vaid demonstratiivse indeksikomponendi abil). Deiktilised väljendid ongi loodud eeskätt indeksilise funktsiooni täitmiseks, kuigi ka sümbolsõnu võib kasutada demonstratiivselt. Samas ei puudu loomulikult ka deiktikutel üldsemantiline tähendus, milleks on nende väljendite kasutamise reeglid, millega nad toimivad keelesüsteemis; nende indekstähendus selgub aga alles konkreetsetes kasutusolukorras. Alles siis, kui indeksosutus on fikseeritud, ühinevad leksikaalne ja indeksiline tähendus, moodustades lausungi terviktähenduse. Nii esindab (aga ei asenda) sõna *mina* sümboltähendust väljend 'isik, kes ütleb seda sõna', *sina* kasutusreeglit esindab aga väljend 'isik, kellele seda sõna üteldakse'. Nende indekstähendus aga vaheldub vestluse käigus: Sinu poolt ütelduna osutab *mina* Sulle, tema poolt talle. Asesõna kasutuskontekst varustab ta igakordse indeksosutusega, ilma milleta deiktik ei funktsioneer, kuna nimisõna osutus säilib muutumatuna kontekstist konteksti. Kuid kasutusreeglid siiski määravad võimaliku osutuse: *see* kodeerib teatud läheduse, *too* teatud kauguse *origo*'st (kas ei ole see mitte lõunaeesti keeles vastupidi?), *täna* osutab lausungi päevale, *homme* sellele järgnevale päevale — ülehomme ütelduna on neil aga täiesti uus osutus võrreldes tänasega. Kuid nii nagu nimisõnu võib kasutada demonstratsiooniks (**Kodanikud**, kui teile öeldakse, et *homme* täpselt kell seitse tuleb maailma lõpp, ärge uskuge!), võib indekssõnu kasutada ka nimisõnadena (*tähtis mina* jne) — sümbolväli ja viiteväli (*Zeigefeld*) eelistavad teatud sõnavara, kuid neil hulkadel ei ole selgeid piire. Samuti võib tüüpilist deiktikut tarvitada kontekstitundlikkuse suhtes tavalisest tundetumana — sekundaardeiksisena, mis ei ole enam otseselt, vaid kaudsemalt *origosidus*, või siis täiesti mitterefleksiivselt (hierarhiliselt: *puu taga, maja ees, siin ja seal* jm). Nii et deiksisel on eksplitsiitsemaid ja implitsiitsemaid tasandeid, kusjuures viimaseid kui ähmaseid on loomulikult raskem ära tunda ja *origo* 'ga seostada. Defineerivalt võib seega väita, et deiksis on

pigem **mitmetasandiliselt lausungirefleksiivne osutav keeletegevus ise kontekstisidusaid väljendeid kasutades**, mitte niivõrd sõnavara või elementide lõplik loetelu. Keeletegevus ei allu jäigavõitu reeglitele, vaid pigem maksimidele, mida mõistlikus suhtluses üldjuhul kaldutakse järgima, kui mitte oskamatusest või meelega teisiti ei toimita. Nad pakuvad teatud konventsionaalse strateegia keeleliseks käitumiseks ja ühtlasi ka võimalused selle rikkumiseks — vihjete, nalja, kujundlikkuse, väljamõeldiste või luule loomiseks.

Deiksise põhimõtteks on seega, et lausung seotakse kõneleja ja kuulaja rollidega ning väljenduse aegruumilise kontekstiga. Teisiti ei ole võimalik edastada tähendusi, kui lastes kontekstidel ise “kõnelda”, millelt ütlused oma sisu saavad. Indeks väljend, osutades objektile, osutab osutajana samaaegselt ka iseendale ehk oma leksikaalsele tähendusele, milleks on aga selle väljendi kasutusreegel, et just antud väljend sobib vastavale objektile viitama vastavas kontekstipunktis kõneleja suhtes. Igal deiktikul on oma kasutusreegel kui eneseleosutus ja selle reegli igakordne realisatsioon kui indeksosutus: nad on lausungi suhtes refleksiivsed. Eneseleosutus on üks põhjusi, mis teeb võimalikuks indeksosutuse; indeksosutus aga kinnitab lausungi eneseleosutuse. Nii et objektile osutamine ei ole kunagi “puhas”, vaid alati antud lausungi eneseleosutuse kaudu, vähemasti lausungikeskselt kui just mitte egotsentriliselt — läbi keelelise subjektsuse loori. Nagu mistahes muu taotletud keeletegevus on ka deiksis **intentsionaalne** nähtus. John R. Searle (1983: 222–223):

Eneseleosutamine. Kuidas see töötab? Meenuta, et nägemiskogemuse rahuldamise tingimuste määratlus osutas nägemiskogemusele enesele. Kui ma näen enda ees kätt, siis selle rahuldamistingimused on:

nägemiskogemus (minu ees on käsi ning see fakt, et minu ees on käsi, põhjustab selle nägemiskogemuse).

Indeksilise propositsiooni rahuldamise tingimuste vorm on samamoodi eneseleosutav, kuigi erinevus on selles, et indeks väljenduse puhul ei ole eneseleosutus kausaalne. Asjaolust, et indeks väljenduse eneseleosutamine sarnaneb intentsionaalsele eneseleosutamisele, ei järgne, et lausungi väljendaja sooritab lausungile *osutamise kõneteo* või et lausung oleks iseeneses eksplitsiitselt *esindatud*. Küll aga nõuab rahuldamise tingimuste, st tõetingimuste määramine osutust lausungile endale. Vaatle lause “Ma olen praegu näljane” mistahes lausungit. See lausung sooritab tõese ütluse parajasti siis, kui kõneleja on näljane selle lause lausungi ajal. Rahuldamise tingimusi võib seega esitada järgnevalt:

(see isik, kes ütleb “mina”, on näljane “praegu” ütleamise ajal.)

Sellest analüüsist ei järgne, et “mina” on *sünonüümne* väljendile “isik, kes sooritab selle lausungi” või “praegu” sünonüümne “selle lausungi ajaga”. Nad ei saa olla sünonüümsed, sest originaali eneseleosutavus on näidatud (*shown*), aga mitte väidetud (*stated*), kuid tõetingimuste väitmisel oleme seda väitnud, mitte näidanud. Täpselt samamoodi nagu me ei näe nägemiskogemust, isegi kui nägemiskogemus on osa enda rahuldamise tingimustest, olles selles mõttes eneseleosutav, ei osuta me indeksväljendi lausungile (kõneteo tähenduses), isegi kui lausung on osa enda tõetingimustest ja selles mõttes eneseleosutav. Nägemuskogemuse eneseleosutavus on *näidatud*, mitte *nähtud* (seen); indeksväljenduse eneseleosutavus on *näidatud*, mitte *väidetud*.

Luuletuse “Kuhu küll, kuhu küll, uhh!!!” deiksisist võiks vaadelda kahel tasandil: esmalt puhtkeelelisel eneseküllasel mikrotasandil ja teisalt sotsiaalsemalt suhtleval makrotasandil, kus esimese astme võimalused autori poolt erilisel esile tõstetakse. Et teisele tasandile liikuda, tuleb kõigepealt esimese olemus visandada. Kuigi luulet ja fiktsiooni kui kõrgelt arenenud keelemängude süsteemi tuleks samuti võtta teatud liiki keelevälise institutsioonina nagu kirikut, eraomandust, õigust, sõjaväge, sporti, teadust vmt, peitub esimese omapära siiski selles, et seal ei pea sooritama tegelikke osutusi ehk viljelema **reaaldeiksis**. Kuigi tegemist on **fantaasiaruumi deiksisega**, ei ole otstarbekas analüüsi kohe sellest alustada, vaid alustuseks on kergem lähtuda eeldusest, justkui töötaks tekstisisene deiksis tegelikkuses. See tähendab lihtsustavat baasinihet *vis-à-vis* kõneolukorda, kus esmaseks mitte kujuteldav, vaid lausa näpuga osutav viipekeel. Muude tunnuste poolest on aga luule **sisedeiksis** — luues *ad hoc* termini — täiesti tavaliselt analüüsitav, kus osutamine toimub tänu osalejate teadmiste sisust, kontekstist ja taustadest ning tähendusi edastatakse tänu ühisele keeleoskusele. Deiksis (kuigi luulelistesse sulgudesse või raami võetuna) toimib eeldatud koordinaadistikus, kus jälgijad on võimelised suhtlusaltilt orienteeruma vastavalt lüürilise juhi vihjetele. Süvendamiseks tegelikkuse illusiooni võib hakatuseks isegi ette kujutada vestlust autoriga reaalses 1950. aastate lõpu (Tartu) raudteejaamas, kus äsja vangilaagrist vabanev poeetiline hing huviga ringi vaatab ja end väljendab, liikudes sealt siiski üsna ruttu edasi vaimsemasse ja avaramasse ruumi.

Vastavalt sellele, kas deiksis on sõnaline, grammatiline või diskursist tuletatav, võib eristada **deiktilisi termineid** ehk indeksilist sõnavara, **deiktilisi elemente** ehk grammatilisi või leksikaalseid vahendeid, mis on kergesti kohandatavad indeksiliseks funktsiooniks, kui nad seda just alati ei täida; neile võiks liita ka **deiktilised viited**, mil pole kindlaid vormitunnuseid, kuid nad on kontekstist tuletatavad. Nii et sõnasõnalise kuju

kõrval võib deiksis ilmned ka implikatuuri tasemel, millest hiljem. **Deiktiliste terminite** all võib mõista isikulisi, enesekohaseid, näitavaid jt asesõnu. Luuletusest “Kuhu küll...” näiteks *me, ta, nad, sina, end, seda, mis, sellest, keegi, kõigest, paljud*. Samuti aja-, ruumi- ning suunasuhteid osutavaid määr- või kaassõnu: *ikka, veel, kuhu, kuhugi, siis, edasi, üha, kuidas, kus, kokku, maha, mööda, järele*. Loomulikult võib deiksis realiseeruda ka idiomaatikas ja kinnisväljendeis: *ei ole otsa ega äärt, vaata ette, ära jää maha, ülevalt poolt antud...* Siia kuuluvad ka pöördevormelid, millega kõnetatu kuulutatakse sinaks-vestluspartneriks, kõnetaja aga “minaks”: *Sina, tuul...!, Vaata, kui paljud...!,* nagu ilmselt järgnevadi üleskutsed: *joogem siis...!, edasi, edasi, edasi...!*

Deiktiliste elementide hulka võib arvata lausungis **kontekstisidusalt** esinevad vormid nagu grammatiline aeg, käänetega edastatud ruumi- ja suunasuhted, nimi- või teiste sõnade osutav, žesti asendav või saatev kasutus, demonstratiivne määrav kirjeldus. Ka sõnajärg, intonatsioon, suprasegmentaalsus võib olla sageli aktiiv- või sekundaardeiktiliselt laetud; kuigi mitte selgelt eristatavalt, näib eesti keele astmevahelduski olevat tuntava deiktilise nüansiga: *mets — metsa — metsa* (seostatud objekt — objekti juures — objekti suunas). See ei tähenda, et käände- või pöördevormid ammenduksid deiktilise funktsiooniga, kaugel sellest, ega kogu väljendus saa olla lausungi konteksti sidus. Eesti keele käanded on küll tõepoolest tugevalt lokalistlikud, aga näiteks ladina keele omad on sellest oletatavast algupärast kultuuristudes küllaltki võõrdunud. Deiksis teiseneb kultuuri arenedes, naturaaldeiksis asendub teksti- või diskursideiksisega, viitetegevusega intertekstuaalsetes kontekstides. Kaugsuhtlus, kirja- ja arvutikeel, linkimine nõuab teistsugust orienteerumisviisi — kindlamast kindel on aga asjaolu, et ilma selleta kuidagi toime ei tulda. Kui aga soovida siiski mistahes keelelist orienteerumist nimetada deiksiseks ja mitte ainult *origo*-keskset, siis tuleks kindlasti vahet tegema hakata selle loomulikel alaliikidel: kontekstisidusal ja mitte. Kuid taoliste üldistusteni kahjuks veel ei ole jõutud — takistuseks teooria lennukusele, võrreldes kõnetegude palju hoogsama analüüsiga. Teisalt ütleb intuitsioon, et üks võimalikke lahendusteid kana takust päästmisel oleks lihtsalt ka sümbolsõnadele refleksiivsuse möönmine (luuleanalüüsis on see täiesti vältimatu idee nagunii), mis praegu reserveeritakse liiga jäigalt vaid indeksõnade jaoks — näiliselt õigustatult, kuid sügavama põhjusega. Mõttetu fetiš, mis takistab suuremat läbimurret jakobsonlikul suunal, kus väidetakse et lingvistika on poetika andmeteta invaliidne (Jakobson 1981). Tublid keeleteadlased nagu Renate Pajusalu jt võiksid selle asja ükskord korralikult käsile võtta, et kirjandusteadlane üksi liialt rappa ei

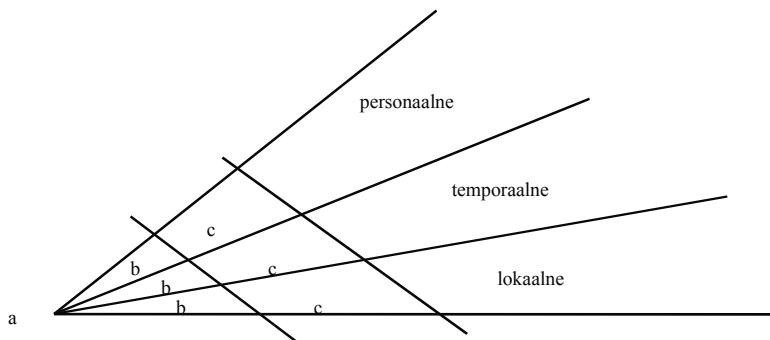
läheks — pakkuda maailmateooriale midagi reaalset juurde, mis seal seni pea täielikult puudub. Teine pääsuke võib juba kevade tuua.

Ka Alliksaare luules kohtab deiksise “väsimist”: luuletusele “Kuhu küll...” temaatikalt sarnases hilisluuletuses “Ootesaalis” on deiksis justkui vaibunud, nähtavalt enesekaemuslikum ning rohkem tekstile endale kui selle sisemaailmale suunatud: *sina* esineb alles 21. reas, *mina* 33. ja *meie* 43. reas. Tähelepanu on keskendunud pigem tekstiplokkide deiktilistele suhetele ühelt poolt ja “Traakia maagia” tüüpi muusikalisele deiksisele teiselt poolt — seega pigem tekstiühikute paradigmaatilisele eneseleosutamisele välises plaanis, tekstiosade metonüümilistele seostele, mitte niivõrd enam võimalike maailmade konstrueerimisele sisus, kujustavale metafoorikale. “Kuhu küll...” deiktilisteks elementideks võiks pidada ka kontekstiloovate objektide kehtestavat demonstratsiooni, mille abil luuakse *origo*’ga suhestatud vaateväli: *Sõiduplaanid./ Hõiguplaanid./ Võiduplaanid* või selle “Ootesaali” paralleel: *Kolm plakatit seinal./ elukindlustuse reklaam./ matusbüroo reklaam/ ja kolmas, mis polegi pärisreklaam./ vaid hoopis suitsetamisekeelu silt sigaretiautomaadi kõrval*. Määrava kirjelduse deiktiline staatus on aga senini lahtine: osa teoretiseerijaid seda pooldab, osa aga eitab kindlalt... Lisaks määrsonalistele deiktilistele terminitele väljendatakse erinevaid lokalistlikke aspekte käänetega, kuigi enamasti ei ulatu nende kontekstisidus jõud ilmselt kaugemale sekundaardeiksise omast, kui üldse: *peole, mis sellest, tinakarikast, auklikuks, kanuus, meiega, küttijatega, hargnemisel, Bergenis ja Berliinis ja Bakuus, pilvedesse*. Ajasuhteid osutavad antud luuletuses olevikuvormid. Tegusõnad kui niisugused enamasti väljenduskonteksti tundlikud ei ole, kuid ajavormi, tegumoe ja isiku kategooria kaudu on nad vältimatult deiksisesse haaratud. Luuletuses kohtame sagedasti elliptilist *olema*-verbi ja sõnu nagu: *ruttavad, pritsivad, õmbleme, ei saa, kaduda, lahtub, joogem, kulub, kihutame, ei jää, paisata, kõnnib, haaraks, tunneks, viibiks, ei ole*, mis toimivad isiku- ja ajadeiksisenä. Siiski leidub keeles hulk verbe, mida võib pidada klassikaliselt “egotsentrilisteks” nagu *minema* ja *tulema*. Deiktiliselt laetavad võivad aga olla ka *algama, allutama, eemaldama, eemalduma, eritama, hakkama, heitma, hüppama, imema, kargama, kukkuma, kuulama, kõrvaldama, käskima, küünitama, langema, liginema, lubama, lõpetama, lähendama, lähtuma, maandama, mööduma, omandama, ootama, otsima, paluma, puhuma, purskama, püüdma, saabuma, siirduma, suunduma, sülitama, tagandama, tilkuma, tõusma, ulatama, vaatama, viskama, ületama, ülistama* jpt, mis võivad oma suunatuses kalduda, kuigi vaieldavalt, vähemasti sekundaarsele kontekstitundlikkusele.

Deiktiliste viidete tasandil on luuletuses edastatud minevik (*Kas rongid ikka veel...*) ja kestva oleviku baasil ka tulevik (*me kihutame edasi...*), kuigi otsesõnu väljendamata. Sellel tasemel tuleb seega hästi ilmsiks, kuidas kommunikatsioon toimub puhtkeelelisest tasapinnast palju sügavamalt: deiktiliselt on näiteks väga intensiivne emotsionaalse läheduse või kauguse näitamine *origo* 'st, kuid selle korraldab luuletaja peamiselt stilistilise suhtumisväljenduse abil, kasutamata deiktilisi termineid või elemente. Nii et ühe või teise sõnaga seotud meeldivad või ebameeldivad assotsiatsioonid asetatakse samuti deiksise teenistusse (*Sõiduplaanid* toob (saati veel raudteelase pojale) meelde meeldiva mälestuse, ajas kaug, kuid hingele lähedase, *Hõiduplaanid*. / *Võiduplaanid* seostub aga vastiku nõukogude plakatlikkusega, ajas praeguse, kuid hingele kosmiliselt kaugega jne). Sellest edaspidi veel. Nii et kuigi suur osa kontekstist kodeeritakse konventsionaalsete vahenditega, on deiksise töö viimistletud tasemel ikkagi juhutoode, lähtudes konkreetse suhtluse ainukordsusest. Sedavõrd kui saab, tarvitatakse otstarbekalt deiktilisi kinnisvorme, nende ammendumise tõttu ei jää aga deiksis olemata, vaid edeneb sujuvalt implikatuuridesse — luule ehk Alliksaarte puhul eriti.

Põhimõttelt peetakse deiksist **egotsentrilis-lokalistlikuks**, millega võib mõõndustega nõustuda, kui egotsentrismi all mõelda mitte kõneleja kui subjekti, vaid kõneleja rolli või lausungi kui niisuguse kesksust. Selle tavalised kategooriad on **isiku-**, **aja-** ja **kohadeiksis**, mille kõrval on analüüsitavad veel **sotsiaal-**, **emotsionaal-**, **modaal-** ja **diskursi-** või **tekstideiksis**, samuti järele- ja harvemini esinev etteosutus ehk **anafoor** ning **katafoor**. Neist anafoor ehk kordusosutus on kujunenud eraldi mahukaks deiksiseteoreetiliseks ala- (ja lingvistiliseks täppis-) teemaks, võimendatuna tänu inglise keele omapärale määramatu ja määrava kirjelduse kasutamisel — viimased on sageli anafoorses rollis. (Vt näit Ehlich 1982; Lasnik 1989; Cornish 1999; Huang 2000; Granham 2001 jpt) Kodeerija keset ümbritseb lokalistlikult määratud ala, kus ruumiline, ajaline, isikuline või muu mõõde on lähemateks ja kaugemateks sektoriteks jaotatud. Seda on nimetatud deiktiliseks determinatsiooniks, mis sisaldab üldiselt kolmijaotust: a) kodeerimispaik, b) lähim ala, c) kaugem ala, kuigi eesti keele tunne tahaks ettevaatlikult lisada ka neljanda, kaugeima ala (*teal, nood...*). Samas puudub meie keeles reljefne määratuse-määramatuse kood. Graafiliselt võiks seda kujutada järgmiselt, kus kodeerimispaik *a* langeb kokku orientatsioonikeskmega C_o ($l_o, p_o, t_o...$), s.o somaatilise ja mentaalse kohaga lausungi hetkel ehk *minaga*. (Muuseas, lausungi mõiste sisaldab endas iseenesest juba kohta ja aega — s.o lause väljendamine kuskil min-

gil ajahetkel —, nii et ainult teema esiletõstmine õigustab tautoloogilist väljendit *lausungihetk.*) (Vt Rauh 1983; Schmid 1983)

Joonis 3

On väidetud, et deiksis on ajalooliselt lokalistlikku päritolu, mida tõendavat ka kalduvus aega ja isikut tähistada kohasõnadega (“*Ei ole hetke, kus...*” jne). Kohadeiksise baasil — lähima ja kaugema ala põhimõttel — on korraldatud muud deiksise mõõtmised: *a = mina* (siin ja praegu); *b = sina, see, siin ja praegu, äsja ja juures*; *c = tema, nemad, too ja nood, seal ja siis, enne ja pärast, eemal ja hiljem* jm. Eriti huvitav on just Alliksaare *meie*-lausung (milles ühtlasi avaldub tema kalduvus joovastavale mitmuslikkusele), mis hõlmab vähemasti *a* ja *b* ala, kuid loomulikult avaramaltki, tehes selle lausungi *origo* ruumiliseks solipsistliku *mina*-lausungi ruumitäpi vastandina.

Kohadeiksis osutab niisiis esmalt kodeerimiskohale, üldjuhul kõnelejale endale; teiseks tema lähimale tajutavale alale *siin sinu juures*, vastuvõtukohale; kolmandaks kaugemale alale *seal tema juures*. Lausungi **kodeerimiskoht** erineb muidugi lausungi **vastuvõtu-** ja **sisu kohast**. Propositsioonisiseste ruumisuhete väljendus ei ole tingimata lausungi suhtes refleksiivne, kuid sellinegi mitteegotsentrilisus võib siiski olla *origo* taustalt deiktiliselt värvitud. Ka suunasuhted nagu *eemale* ja *poole*, otse *origo*’ga seotult või sellest lähtuvas jälgitavas alas objektide vahel, on ilmselt kohadeiktilised. Saab rääkida ka kohadeiksise **horisontaalsest** (*ees, taga*), **vertikaalsest** (*üleval, all*) ja **lateraalsest teljest** (*paremal, kõrval*) (vt joonis 2). Keeliti sageli üsna erinevalt realiseeritud (loodus-

lähedastes keeltes on kohadeiksis vahenditelt rikkam kui kultuurkeeltes), on deiksis vältimatu.

Luuletuse “Kuhu küll...” olemuseks on esimestest sõnadest alates väljendada millegi liikuvust kusagilt kuhugi aktiivse jälgija suhtes: temast mööda, koos temaga, temas endas või temast lähtuvalt. Kogu teksti ekspressiivsus on rajatud sellele *kuhu küll, uhh* — kiirustamisele, ühe taustsüsteemi nihkumisele teis(t)e suhtes. Nii deiktiliste vahendite kaudu kui ka assotsiatsioonide abil ruttavate rongide, automootorite, kanuudes kihutamise, koos tuulega rändamise ning *edasi, edasi, edasi* tungimise ja hargnemise deontikaga. Ühelt poolt fiktsionaalne autor (“lüüriline mina”) jälgib seda protsessi, teiselt poolt aga teeb isiklikult kaasa. Seetõttu koht kui niisugune (jaam jne) ei ole eriti määrav ega täpselt fikseeritudki, vaid fookuses on koht kui liikumine, liikumissüsteemide hierarhiad. Kärbsse kõndimine sõiduplaanil, (oletatav) inimeste seimine jaamas ja selle vaatleja (näiteks roheline seljakotiga mehe) mõõde, rongide avaram liikumisruum, tuulega kaasaminek (õieti kutsutakse tuul ise *kütkestuste kütijate* poolt kaasa, kelle hoog on seega tuulest suuremgi) kui veelgi avaramasse ruumi sisenemine. Lõpuks jäetakse kolmandad isikud ja nende paik maha, edasi tormates soovulmade pilvedesse, kusjuures *Sõrmede ja varvaste, mõtete ja mälestuste* otsatu hargnemine pakub veel ühe, seniseid kohti hõlmava süsteemi, mis on omakorda lõpmatus liikumises. Viimane kohasüsteem pakub pealkirja tähendusele lisavõimenduse, omistades sellele lõpliku tähenduse — tekstist välja, tundmatusse alasse edasi juhatava: kollabeeruvast koomilisest kärbsenustast maakaardil ülevate lõputute kosmiliste võimalusteni. Poeetiline Suure Paugu teooria, tekstiuniversumi süünd. Alliksaare hüpoteetilised ruumimudelid võivad võtta parketi, kaskaadi (sindli- või kivikatuse), kaardipaki (üksteise suhtes taustsüsteemidena nihkuvate) või mahutite vorme. Tähelepanelikul vaatlemisel võib näha, et ka antud luuletus sisaldab neid: liikumises! Nii ka ajamudelites.

Ajavaim töötab kohavaimu alusel, lähima ja kaugema ala põhimõttel. **Ajadeiksis** väljendavad ajamäärsõnad terminitena, tegusõna pöördvormid elementidena. Suur osa ajadeiksisest jääb aga konventsionaalsete või konkreetsete kontekstiviidete tasemele: puudub meie keeles senini ju grammatiliselt vormistatud tulevikki, kuigi vastavale arengujoonele ollakse lõpuks jõutud (*saab olema, hakkab tulema, teen selle...*), kuhu paljud teised Euroopa “uued keeled” jõudsid juba keskajal. Nagu kohadeiksises eristatakse ka siin **kodeerimisaeg**, **sisu aeg** ja **vastuvõtuaeg**. Näiteks lõigu “*Õitsenguõevas on omad õudused, lehtede languses omad lõbud. / Seda öeldes peitsid sa suu, et ma ei tuleks mõttele maitsta su janu*” järelkonstruktsioonis ilmneb, et 1. lausungi k o d e r i s 2. isik, keda 1.

isik n ü d refereerib, millega kaasneb 1. lausungi kodeerimiskoha ja -aja nihkumine. 1. lausungi sisu aeg on aga olevik (kuigi selle teemaks on ka juhuslikult aeg — kevad ja sügis), 2. lausungi sisu aeg kuid minevik. Dekodeerides deiksis, taaselavdavad lugejad tekstisisese võimaliku maailma, sest deiksis teatavasti mitte ainult ei kirjelda, vaid ka loob kontekste. Eraldi mõõtkava tekstisisese (de)kodeerimise kohale lisandub aga autori ja lugeja suhtest, kus valdab aga juba tekstuaalne orientatsioon ehk diskursideiksis. Alliksaarele taolised vaatepunktinihked ajas ja ruumis muidugi väga meeldivad, kuid enamasti edastab ta neid semantiliste ajaparadoksides kujul, mitte niivõrd grammatiliste vahenditega. Kuid eks nendegi kihtide koordinaatide tajumine ole teksti deiksisereeglite mõistmise küsimus.

Alliksaare erihuviks on paradoksides loomine vasturääkivuste või lihtsalt puht kõlapiltide alusel. Kummastamise meister. Vahel on räägitud tema seltskondlikust kombest pidevalt vastupidiseks pöörata alles äsja enda poolt esitatud väiteid. Ühe iseloomuliku näite pakuvad luuletuste pealkirjadki: kui käsikirjade seas leidub tekst “Tõde on lihtne”, siis trükki jõudnuna asendab seda juba “Saab siis tõde lihtne olla!?”. Sageli rakendub see huvi ka deiksise suhtes: “Üles, see on alla. / Alla, see on üles. Kõrvalekalded on kõrvaldatud. / Tagasitulek on tagajärjetu. / Edasimineku on edutu. / Paigalseis on paisatud kaugustest kaugemale.” (“Kes kompab kuud, peab ahnelt aevastama”). Loomuldasa köidab teda mäng ajadeiksisega, mille üks peamisi huvisid on ekstaatilise ajani jõudmine, kus minevik, olevik ja tulevik ühtseks viibimiseks sulanduvad — nimetagem seda **kairoseks**. Luuletuses “Kuhu küll...” ilmneb see paradoksimudel pisut varjatumalt olevikus sooritatud osutusena *eelajaloolisele automootorile* suhtes *tulevikupuust voolitud kanuuga*. Silmapaistva kairosliku struktuuriga on aga näiteks luuletused “Tualettide kontsert”, “Olen ürgloitsu Logose laps”, “Lahkusid kui loojus kuu” või “Õhtute kollane tolm” (“*Eelõhtute ägenev tolm. / Teostumisõhtute sädelev tolm. / Järelõhtute värelev tolm*”). Kairoslik on see eeskätt fiktsionaalsele autorile ja tema kaaskonnale, tegeliku autori — Alliksaare enda — ja tema lugeja jaoks tuleb aga ilmselt teistsugustel alustel süsteem varuda ehk siis kõrvaltvaataja koht leida. Kas luua mõiste **paradoksaaldeiksis**? Ilmaasjata vist mitte, mõni umbsõlm võib hoopis lehviks osutada, oleneb vaatepunktist.

Isikudeiksis määrab vestluses osalejate kodeerimisrollid: 1. isik osutab kõnelejale, 2. isik adressaadile ja 3. neile, kes vestluses ei osale. Arvatakse isegi, et kuna *origo* mõiste eeldab vaid 1. ja 2. isikut, siis kolmandad deiksisesse ei kuulugi — nad ei ole vestlusesse haaratud. Siiski ei ole 3. isiku mõiste teisiti mõeldavgi, kui vaid 1. ja 2. olemasolu taustalt. Liialt

kipuvad teoreetikud rõhutama ka ainsuslikkust, millega Alliksaare mitmusliku sõnakasutuse ja **meie-lausungi** puhul vähe on peale hakata. Tavaline mina-deiksis on Alliksaarel väga aktiivselt (ja intiimselt) seotud sina-deiksisega; vestluslik koostöö on tema tekstides sedavõrd hea, et esimesel võimalusel loobutakse solipsistlikust *mina*-ruumitäpist, moodustatamaks *meie-origo*. *Mina* ja *sina* seos loob uue vaimse orientatsiooni-keskme, kahekontsentrilise ellipsi või rikkamagi ruumilise jaotuse: *a* ala asemel *a+b(+c)*, millelt kui kõrgema taseme ühtsusest lähtuvalt lausungeid sooritatakse. **Meie-deiksis** viitab ühtsele subjektile, mis vestluse teatud etapil tunneb, mõtleb, kõneleb ja tegutseb identsena, siis aga võib struktuurilt taas muutuda — täieneda, laguneda, üldistuda või vahetuda. Nii võiks alati tähelepanelikult vaadata, kas korduvad meie-osutused teksti piires on ikka anafoorid või on osutatu vahepeal oma struktuuri vahetanud, uue tähenduse omandanud, nii et *meie* tähistab juba uut objekti. Mõnikord on see vaid intuiitiivselt määratav (või jääbki täpsemalt identifitseerimata), kuid vahel on *meie* ka formaalselt eristatava koostisega; mõlemal juhul tuleks siis analüüsi tarbeks indekseerida: *meie*₁, *meie*₂, ..., *meie*^{*}, ..., *meie*_n. Näiteks kui *mina-sina* vestlus läheb üle olukordadeks nagu “*Hulkadena hulgume galaktisil kalambuurmaanteil. / Meid on nii palju, et raske on iseennast üles leida. Meie teod käivad meie järel*”, siis on eritlemine tarvilik, kes kus ja kellega käib, sest *mina+sina* ei rända hulkadena ega lähe lihtviisil kaotsi. Nii et igakord ei pruugi *meie*-gruppide koostis ja päritolu olla selgelt läbinähtav nagu ka eristumised üksteisest.

Peamiselt tekib meie-vaatepunkt ainsuse 1. ja 2. isiku koondumisest: “*Ei saa tõmmata piiri sinu ja minu vahele*”, kusjuures *sina* tähistab erootilist, vaimset, sisekõnelist või juhupartnerit (surm, kiik, tuul jm). Meie kõikide nimel võib kõnelda ka 2. isiku vormis üldiselt: “*Siis ole mees ja hoia eest nende starditeelt*”, “*Saad korra rüübata, kui algab lahtumine. / See, mis meid ühendab, on lahkumine*”. Ka *mina+sina+tema* moodustab *meie*: “*kõik me kokku oleme üksainus ilu ja valguse tulvavoog — / kiik ja sina ja mina*”. Aga ka näiteks *mina+ tema* (sellel põhineb luuletus “*Kuigi on nii palju lilli...*”) või *mina+sina+nemad*: “*mina ja sina ja mõned nendestki*”. *Meiena* võib esineda kogu inimkond või mõni selle väärtustatud alamhulk: “*Inimkonna areng on imetelu pälviv. /---/ Oleme liikunud tohutul tõusuliinil*”; “*Oleme sügiskollaseks värvunud puud, / kõik, isegi need, kes...*”; “*Seisime seitsmekuti*”; “*Meid oli neli, kui kuu pani põlema koopasuu*”; “*On tähendusi, mida ainult meie mõistame, ehkki nad on / määratud määratutele hulkadele*”.

Pealkirjas “*Kuhu küll, kuhu küll, uhh!!!*” olev retoorilise küsimus või pöördumine eeldab juba 2. isikut (selleks võib ka küsija ise olla), kellelt

oodatakse mingit reageeringut. Luuletus algab oletatavate 1. ja 2. isiku kõnevoorudega, mida rõhutab ka graafiline pilt, ja omandab suhteliselt ruttu meie-deiksise vormi, nii et 1. isiku lausung sooritatakse edaspidi juba meie piires: “*Lootused räbalduvad. / Mis sellest — me õmbleme nad kokku südaöö vakkadest varastatud ulmaniidiga*”. Nelja-viie dialoogiühiku järel aga see kooslus ammendatakse ja meie ühineb uue *sina* — tuulega —, määratledes end kolmandate — *paljude (nende)* — negatiivselt taustalt; kärbest kui tuule vastandit samuti ilmselt seltskonda ei võeta. Edasi kõneldakse aga juba kõikide nimel (“*Ei ole hetke, kus keegi ei...*” parallelism), kusjuures nii võimendunud *origo* tungib veelgi edasi võimalike avaramate struktuuride poole. Meie-vaatepunktist lausungeid sooritav subjekt on sisemiselt väga aktiivne, vaheldusrikas ja dünaamiline. Kord juhtub isegi nii, et tekib *mina*+*Teie* koostisega *origo*, kui 1. isik kõnetab kedagi miss Simpsonit, millega olemegi juba sotsiaaldeiksise juures.

Sotsiaaldeiksis osutab ühiskondlikule hiararhiale, kui *sina* asemel öeldakse *Teie* (*Kõrgus*) jms. Alliksaare *meie*-lausung, tähistades vääriliste gruppi on muidugi ka sotsiaaldeiksise ilming. Kuigi vääriliste klubi tekib ruttu, tegutseb vilkalt ja on muutlik, ei ole vastuvõtt sinna sugugi vaba, vaid hoolikalt tsenseeritud irooniliste vahenditega. Mitte iga teine ei saa seltskonda, mis end enamasti kolmandatele selgelt vastandab. Saul Kripke analoogial võiks isegi väita, et *meie-origo* on võimalike maailmade suhtes jäigalt tähistatud positiivsuse ja sümpaatiaga *de re* — võimaldades loomulikult eneseirooniat —; st et igas võimalikus maailmas, kus selline subjekt ka ilmuks, oleks ta esitatud meeldivas valguses. *Nemad*, kolmas isik, olgu fikseeritud või umbmäärane, ei ole jäik tähistaja (*rigid designator*), s.t et suhtumine on kas sümpaatne, neutraalne või iroonilis-sarkastiline, igas olukorras uuesti määratletav (kui, siis on tema jäikus määramatuses). (Vt Kripke 1990) Isegi luuletuses “Ootesaalis”, kus meie-deiksis ei ole enam nii sisepingeline nagu varem, on ta endiselt omade kaitsel (“*Meie suhtluse konfidentsiaalsus konfiskeeritaks nagu konterband*”), vastandudes jätkuvalt 3. isikule: meie-plokile järgnev nad-tukkujate kirjeldus on antud kõverpeeglis, nad-reisijad neutraalselt, nad-lapsed aga heatahtlikult, vastavalt sellele, kelle hulka võiks autor ise kuuluda või milline mõtteseos parajasti tekib. Nii on Alliksaare luule isikudeiksis ka teatav vaimuaristokraatlik sotsiaaldeiksis: mitte kõik ei saa kuuluda parimate Pickwick-klubisse, vaid peavad kuulama sm Domavoikini loengut rahvusvahelisest olukorrast Kuu peal majavalitsuse koosolekul, kus ajavaimud kohtuvad majavaimudega, ega pääse sealt tulema.

Deiksis on seega paratamatult ka kõnelejate emotsionaalsusega seotud. **Emotsionaaldeiksis** koos modaaldeiksisega peegeldab kõneleja subjektiivsust, mis väljendub egotsentrilisuses. Puhtkeeleliselt ei ole see liik väga tugevasti välja arendatud, kuigi *siin* tähistab sageli ka emotsionaalset lähedust ja *seal* kaugust, teatav vahe ilmneb ka asesõnade lühi- ja pikkvormide kasutamisel (*ma, sa, me* ja *mina, sina, meie*) vm. Eelnevalt nähtus, et emotsionaalse lokaliseerimisega on seotud ka alliksaarelik *meie*-lausung, millele *mina*-lausung vastandub, mis *meie*-tundeks ülenemata juhtudel on sageli pahur ja inspiratsioonita. Mis tahes ruumiline, ajaline või muu deiksise vorm võib alati olla seotud ka emotsionaaldeiksisega, kus vastav *origo*-lähedus või -kaugus on emotsionaalselt väärtustatud. Nii on luuletuse “Kuhu küll...” olevik autori *alter ego*’st hingeliselt kaugel, implitseeritav minevik ja taotletud tulevik tegelikkuses küll eemal, aga hingele lähedal. See on piisavalt enesestmõistetav, kuidas suhtutakse liini Eesti aeg — Vene aeg — mis-tuleb-aeg? vastavatesse punktidesse. Seega ei ole *origo*-lähedus ühes mõõtmes otsekohe veel läheduseks teises mõõtmes. Vaid *kairos*’e, inspiratiivse aja puhul peaks eeldama, et emotsionaalne *origo*-lähedus on nõutav — teisiti oleks imelik. Nii et mida subjektiivsem on deiksise vorm, seda vähem vajame ka Lewise baasinihutust, sest et nendel tasanditel hakkab deiksis peegeldama juba ka reaalse autori enda vaatepunkti, vajamata enam lüürilise mina tuntavat vahendajarolli.

Luule diskurss on ekspressiivne, vähe on sellel pistmist neutraalsete faktiväidetega, kuid ka tavasuhklus ei ole üldjuhul kuiv. Sageli väljendab kõneleja mingit hoiakut öeldava suhtes: kahtlust, oletust, tingimuslikkust, vaieldavust, usutavust, põlgust, heameelt, üllatust jms. Väidete faktuaalset staatust käsitleb modaalne semantika, üldistades selle kolme mõistesse: eitus, võimalikkus ja paratamatus. **Eitus** kui modaalsus on seotud faktuaalsusega otseselt selle eitamise kaudu; **episteemiline modaalsus** vaatleb lausungis sisalduva võimalikkuse ja teadmise kindluse astmeid; **deontiline modaalsus** aga lausungis väljendatud kohustuslikkust ning paratamatust. Seega näitab modaalsus väljendaja hoiakut lause kui terviku suhtes, kuidas ta suhtub lauses väljendatud propositsioonis või mida ta teeb terve lausega. Modaaluse põhitunnuseks on tegeliku ja võimaliku maailma võrdlemine lausungis. Kõneleja väljendab oma hoiakut lausungi sooritamise maailma (*reference world*) ja lausungis väljendatud ehk osutatud maailma (*expressed world*) erinevuse suhtes. Seepärast leiduvad modaalusel klassikalised deiksise tunnused (kuigi paljud uurijad pigistavad selle ees silmad kõvasti kinni, eriti eituse kohal), kuna vaatepunkt suhestatakse aladega selle lähedal või eemal täiesti lokalistlikul põhimõttel (Frawley 1992: 420–435).

Eitus väljendab kontrafaktuaalset informatsiooni, kuid tal on loomulikult ka teisi tähendusi peale modaalse: erinevad eitus kui kõnetegu ja kõneteo eitus, propositsiooni eitus ning propositsioonisisene eitus. See oleks eraldi kaasakiskuv teema Alliksaare luulele lähenemisel, mis tingimata ei ole deiksisega seotud; huvitavaid tulemusi pakuks kindlasti süsteemne lähenemine predikaatloogika alusel. Näiteks on lause “*Ei ole hetke, kus keegi ei tunneks end tapetuna*” eituste abil huvitavalt väljendatud jaatus sisuga “Igal hetkel tunneb end keegi tapetuna”, formaalse kujuga $(\forall t)[(\exists x)(x \text{ tunneb end } t\text{-s tapetuna})]$, mida võiks ehk formaliseerida järgmiselt: $\sim(\exists t)\sim[(\exists x)(x \text{ tunneb end } t\text{-s tapetuna})]$. Samamoodi saab läheneda teistele eitust sisaldavatele lausungile nagu “*Mis sellest — ei saa ta kuhugi kaduda me tuskade tihedast tinakarikast*” jm, nagu ka implikatuursetele eituse juhtumitele. Modaalse deiksise vaatluse puhul on aga esialgu lihtsam siduda need lausungid neis leiduva deontilise või episteemilise küljega, jättes lähema käsitluse edaspidiseks, seda enam et eituse vaatlemine modaalsusena on siiski problemaatiline. On muidugi tõsi, et kogu lausungile rakenduv eitus ($\sim$) mõjub sellele samamoodi nagu modaalsed operaatorid võimalikkus ($\diamond$) ja paratamatus ($\square$), mille episteemiliseks ja deontiliseks vasteks oleks lubatus ning kohustuslikkus.

Episteemiline modaalsus rajaneb reaalse ja virtuaalse võimalikul kokkulangemisel, lausungis osutatud maailma tõenäolisel aktualiseeritavusel suuremal või väiksemal kindlusastmel. **Deontiline modaalsus** (vt ka Wright 2001: 59–81, 119–141) põhineb aga lausungiga suhestatud maailmade kohustaval kokkulangemisel mõnel tuleval ajahetkel, kus veel mittetegelik on tehtud olemasolevale tegelikule vältimatuks eesmärgiks. Et modaalsus nõuab lausungi sooritamise maailma (*origo*) ja lausungis väljendatud maailma vahelist kaugust või ületatavat tõket, siis on põhjendatud selle käsitlemine deiksise liigina. Episteemiline vorm iseloomustab kõneleja käsutuses olevat teavet võimaliku ja tegeliku maailma läheduse/kauguse kohta kahtlusest kindla teadmiseni, oletusest kinnituseni. Deontiline vorm on aga eriti ehedalt performatiivne (direktiivne või komissiivne), väljendades rakenduslikku hoiakut propositsiooni suhtes. Ta on suunatud tulevikus vältimatult taotletavatele sündmustele, kaasnedes käskude, keeldude, nõuete, sooviavalduste, manitsuste, kohustuste, lubaduste, vannete, üleskutsete jmt siduvaga. Olevat keeleajalooliselt tõenäoline, et episteemiline modaalsus on tuletatud deontilisest subjektiivsete hoiakute üldistumise tõttu, millega avardusid modaalsuse kasutusvõimalused. Kohustuslikkusega saab ka lubatavust väljendada, kuid vastupidi vähem, ja see konversatiivne võimalus muutus pikapeale konventsiooniks.

Episteemilises modaalsuses valitseb pigem informatsioon, kirjeldus, konstatiivsus, deontilises aga pealehakkamine ja tegu; sageli ei ole nad siiski grammatiliselt eristatavad, nii et vahet tuleb teha kontekstiviidete alusel. Sageli ka eitus ei ole ju leksikaliseeritud, vaid rohkem järeldatav. Nii on “Kuhu küll...” olevikuline näiliselt jaatav sisu luuletuse tervik-kontekstis tegelikult mõeldud emotsionaalse eitusena jaatatava mineviku ja tuleviku raames, millest lähtuvalt saab tähenduse minevikulis-olevikuline episteemilisus ja tulevikuline deontilisus. Nende oluliste plaanide tajumisel ei ole deiktelistest terminitest ja elementidest lõplikku abi, vaid tuleb toetuda ka sõnakasutusest lähtuvale assotsiatiivsele modaalsusele, milles ikkagi on säilinud sisemine deiktilisus.

Alliksaare luule on väga mänguline, aga ka tugevasti hoiakuline, kusjuures silma hakkab just tugev tahteline deontika, mida võiks lausa paradigmaatiliseks performatiivsuseks pidada. Kui pealkirjad “Tulevik ei tule tagasi ja minevik ei nihku edasi” ja “Olematus võiks ju ka olemata olla” on eitava ja episteemilise modaalsuse näited (viimast võib ka deontiliselt lugeda),⁵ siis deontilise modaalsuse teotahtelist hoiakut kohtab juba pealkirjadeski märksa enam. “Lõpetada lauspilvitamine!”⁶, “Kes mängib masti, saab purje pealekauba”⁷, “Saab siis tõde lihtne olla!?”; “Et südamed sünniks uuesti, metalline taevastaks”, “Lootust peab pälvima”, “Kes kompab kuud, peab ahnelt aevastama”, “Prelüüd rüütlirüüs ehk kui tülpid, ära tee väljagi”, “Tundeid tuleb eelpingestada, mõtteid järelhingestada”, “Tule, kuula, kuidas kumisevad uned”... Ka luuletus “Kuhu küll...” on kirjutatud tugevas deontilises võtmes, mille tulevikuilisust sisendab juba pealkirjaski väljendatud aegruumiline liikumine nagu ka reageeringu eeldamine kõnetatult, samuti puänteerivad deontilised lõpuread: “*Edasi, edasi, edasi...*” ja “... *hargnemisel ei ole (ei saa olla) otsa ega äärt*”. Kogu sisu ja kontekst näib liikuvat uue taotletava lausungiolukorra poole, olemasolevat selja taha jättes. Teksti esimene pool kajastab rahulolematust tegeliku loosungiliku ja morbiidse maailmaga (“*Hõiguplaanid*”, “*Surmavõrgud*”, “*Lootused räbalduvad*”), mille eitus sooritatakse peamiselt negatiivsete assotsiatsioonide tasemel, taotledes parema maailma saavutamist tahtelisusele taanduvais väljendeis (“*Mis sellest — me õmbleme nad kokku...*”, “... *ei saa ta kuhugi kaduda...*”, “*Seda pingsamalt ja suuremate sõõmudega joogem siis...*”, “*Pole viga — me*

⁵ Modaalne predikaatarvutuse keeles võiks seda pealkirja üles kirjutada järgmiselt: $\Diamond \sim (\exists x)(x \text{ on olematus})$.

⁶ Formaalset: $\Box \sim (\exists x)(x \text{ lauspilvitab})$.

⁷ Formaalset: $\Box (\forall x)(x \text{ mängib masti} \rightarrow x \text{ saab purje pealekauba})$.

kihutame edasi...”). Nii tehakse ideaalsema saavutamise tegelikkusele ülesandeks. Luuletuse teine pool näib olevat selle ülesande täitmisel aga juba edasi nihkunud ja soovitatav olukord lähemale tulnud (liitumine *tuulega* ja *nendest* ning *kärbses* eemaldumine). Lausungigrupp “*Ei ole hetke, kus...*” hakkab selles mõttes oma nähtavat deontilisust juba kaotama (“*Ei saa (ei või) olla hetke, kus...*”)⁸, sest mida aktuaalsemaks muutub *irrealis*, seda vähem vajatakse deontikat, mis asendub taas episteemilise, tõdeva küljega. Samal põhjusel, kui süveneb tunne, et osa kohustuslikust eesmärgist on juba täidetud või täitmisel, ei mõju ka “*Edasi, edasi, edasi...*” ja “*... hargnemisel ei ole otsa ega äärt*” enam intensiivselt kohustusliku, direktiivse, vaid üsnagi leebunult-tõdevalt, imetlevalt nagunii. See tunnistab, et uus vaatepunkt on kehtestamisel või juba saavutatudki. Seega ammendatakse teksti esimeses pooles püstitatud intuiitiivne deontiline programm juba enne teksti lõppu; kui see aga peaks sama aktiivseks säilima, siis tähendab see juba uute ülesannete püstitamist ning uute süsteemide poole liikuma hakkamist. Ja just nii see paistabki olevat, et edenemine viib lõpuks teksti esialgsest universumist välja uutesse dimensioonidesse, kui ikka tahta, et deontiline hoiak ja aparatuur püsiks.

Ilmneb niisiis, et termineid ja elemente kasutav primaardeiksis jääb oma võimalustes eeskätt mikrotasandile, mentaalsema deiksis juures toetutakse rohkem järelduslikele seostele. Modaaldeiksis puhul saab kasutada mitmeid konventsionaalseid vahendeid (tingiv ja käskiv kõneviis, modaal sõnad *küllap*, *vist*, *kindlasti*, *ometi*, *ikka*, *võib-olla*, *õnneks*, *kahjuks*, *loodetavasti*, *tõesti*, *ausalt* jne), edastamiseks oma suhtumist propositsioonidesse kui tervikutesse, kuid ilmselt valdav on siiski tähenduste edastamine konversatiivselt *ad hoc* — juhtumisi antud teksti tarbeks looduna ja vähem üldkeeleliselt. Pigem sümbolsõnad kui et deiktikud etendavad suhtumiste edastamisel peamist rolli.

Mis puutub aga makrotasandisse, siis kontekstide puhul, mis on pigem tekstuaalsed kui tegelikud, on kahtlemata oluliseks deiksiseliigiks **teksti-** või **diskursideiksis**. Selle olemuseks on osutamine teksti või diskursi enda eri osadele ette- või tagapoole, orienteerumine mitte konteksti ja sisu, vaid teksti enese süntaktilises universumis (väljendid nagu *eelnevalt nägime*, *praegu räägime*, *hiljem vaatame* jms). Nii otsesel kujul taolisi osutusi alliksaarelikus tekstisiseses vestlusmaailmas ei esine või on nad seal juhuslikud, küll aga on diskursideiksis luulele üldisemas plaanis vältimatult omane. Kordused, riimid, mitmekesine parallelism, paradigmiline

⁸ Lause “*Ei ole hetke, kus keegi ei tunneks end tapetuna*” formaalselt deontilisena võetult oleks järgmine: $\Box \sim (\exists t) \sim [(\exists x)(x \text{ tunneb end } t\text{-s tapetuna})]$.

ühtsus fonoloogilisel, leksikaalsel ja süntaktilisel tasandil — kogu poeetiline keelekasutus on diskursideiktiliselt laetud, kuivõrd poeetilised ühikud ei ole terviku piires iseseisvad, vaid osaliselt indeksid, üksteisega tihedas metonüümilises asendus- ja osutussuhtes. Nendele rajajoontele deiksisteooria ei ole paraku veel jõudnud, kuigi aeg oleks ammu. Deiksise liikide omavahelist ja anafooriga segunemist (osutab ju anafoor ühtaegu nii olnud tekstikohale kui ka eelnevalt osutatud objektile) on iseloomustatud ka terminiga **segadeiksis** (*impure deixis*), mida võiks luuleanalüüsil palju kasutada, eriti kui silmas pidada eri tasandite omavahelisi lõikumisi ühe ja sama fraasi piires. Vaadates luuletuse “Kuhu küll...” peale üldisema pilguga, näib segadeiksis olevat läbivaks võtteks: mitte ainult tekstivälised maailmad (olgu tegelikud või väljamõeldud) ei moodusta kontekste, vaid ka tekst ise võib olla endale kontekstiks, milles tuleb samuti orienteeruda. Eriti Alliksaare hilisema perioodi vabavärsi puhul ollakse teksti kui konteksti isegi rohkem sisse mässitud kui oletatavatesse võimalikesse maailmadesse: näiteks “Traakia maagia”, mis põhineb foneetilisel ja mitte välisel indekseerimisel. Juba fraasikordus “*Kuhu küll, kuhu küll...*” on nii anafoor kui tekstideiksis. “*Mis sellest — me õmbleme nad kokku...*” -tüüpi lausung sooritab ühtlasi osutuse nii eelnevale lausungile “*Lootused räbalduvad*” kui ka iseenese alaosalale.

Olgu käsitluse lõpetuseks ehk vahepeatuseks üks iseloomulik alliksaarelik (või rahvalaululik) parallelism, kust võiks välja harutada enamiku vaadeldud deiksise näited, olgu puhtal või segatud kujul: “*Kes ütles, et pidu ei tule? / Kõik teekäijad on pidulised. / Ka need, kes ei liigu paigast. / Ka need, kes teel kaotavad pea. / Ka need, kes kunagi kohale ei jõua. / Ka need, kes elatuvad eelarvamusist. / Ka need, kes piirduvad eelnaudinguga. / Ka need, kes igale kukkumisele kulutavad kolm komistust. / Ka need, kes upuvad umbusu hangedesse. / Rääkimata nendest, kes katkukesadele külmavõetud tõeteri külvavad. // Kes ütles, et pidu ei olnud? /---/ Mis sellest, et keegi ei saa teada, keda me suudlesime pimeduses*” (“Tulevik ei tule tagasi ja minevik ei nihku edasi”).

Piiritlenud antud luuletuse deiktilise strateegia, on hea asuda vaatlema **kõnetegude** ja **implikatuuride** kasutust. Enne seda aga heidetagu metafüüsiline pilk peeglitagusesse maailma: mis on deiksise taga?

EESTI BALLAADI AJAMUDELID

1. Sünteesilt analüüsile

Olen mõelnud, et ballaadis väljendub euroopaliku vaimu alus. Euroopa elu näib olevat ballaadipärane ja vaevalt et ma eksin palju. Järgnev tsitaat võtab kokku minu varasema ettekujutuse ballaadist kui sünteetilisest vormist rahvaluules ja kirjanduses (Merilai 1991: 136–137).

On võimatu ette kujutada eesti luule arengut ilma lüroepika või ballaadita. Ballaadi olemuse ja muutumise uurimine aitab mõista eesti kirjandust sünteetilisest vaatepunktist.

Mõiste *ballaad* tähistab mitmeid eri nähtusi: vanaprantsuse ballaad, lüroepiline rahvalaul ja romanss, levilehe- ja pingilaul (*broadside ballad*; *Bänkelsang*), lüroepiline või isegi lüüriiline kunstballaad. Seda žanrinimetust kohtab ka muusikas ja filmikunstis, ajakirjanduses ning näitelaval. Loomingu mõõtmatu hulga juures on ballaadi levik avar nii ajalooliselt kui geograafiliselt. Kõik see viitab, et tegemist ei ole tähtsusetu nähtusega kunstiajaloo.

Ballaad tekkis keskajal provansi tantsulauluna, mille juured on rahvaluules, kiriklikus kunstis ja antiigis. Koos kirikulüürika levimisega oli vanaprantsuse luule üheks oluliseks mõjutajaks Euroopa kohaliku eepilise (sünkreetilise) traditsiooni hääbumisel. Lüroepiline ballaad on uussünkreetiline žanr, mis juba teadliku kunstikavatsusega sünteesib vahepeal iseseisvunud lüürika, eepika ja draamatika liigiideed. Nii tema nimetus kui mitmed vormitunnused (lõppriim, stroofid, refrään, ka värsimõõt ja meetod) pärinesid lüürilisest luulest. Tema tekkimise sisulisteks põhjusteks oli uusaegse teadvuse levik, subjekti esilekerkimine ühiskonnast: eraldunud lüüriiline ja eepiline alge nende vastuolus ongi ballaadi allikaks. Žanri struktuuri ja poeetika mõju hilisemale kirjandusele on väga suur. 15.–17. sajandil oli ballaad Euroopas rahva peamisi kunstilise teadvuse vorme, mis tõendab tema universaalsust. Tänavakirjanduse levilehe-ballaadi õitseng aitas välja kujuneda ajakirjandusel; 18. sajandi pingilaulu tüüpi ballaad oli omakorda oluliseks eelkäijaks filmikunsti tekkimisele. Tugevalt toetus rahva-ballaadile tekkiv romantism, luues ilukirjandusliku ballaadi. Tähelepanuväärne on žanri aktiivsus vahetult enne romantismi läbimurde-teoseid ja manifeste (T. Percy, J. Macpherson, T. Chatterton, R. Burns, W. Scott, S. Coleridge ja W. Wordsworth; “torm ja tung” Saksamaal ja erakordne ballaadimeelsus saksa kirjanduses üleüldse, koos poetide kuulsate “ballaadiaastatega”; G. de Staël ja V. Hugo; N. Karamzin,

V. Žukovski, P. Katenin, A. Puškin, M. Lermontov, A. Tolstoi ja A. Koltsov; poola ja tšehhi romantismi rajajad A. Mickiewicz ja K. Erben; J. Runeberg, A. Kivi ja A. Ahlqvist Soomes jne.) Ballaadižanris peitub palju avavat hilisemate poeemide, lüüriliste romaanide ja saatusedraamide, kogu romantilise traditsiooni jaoks tildse. *Eepilises sisus peitub dramaatiline konflikt, väljendatud lüürilises vormis ja lüürilise huvi-des*. Ballaadi vaim läbib kirjanduse nagu romansi vaim läbib romantismi.

Ilukirjanduslik *ballaad* on *lühieepiline* vorm, mida iseloomustab suletud sünteetiline struktuur, kus *lüüriline* (subjektiivne), *eepiline* (objektiivne) ja *dramaatiline* (konfliktne) liigiidee täidavad eri rolle, moodustades tihedalt läbipõimunud terviku (J. W. Goethe järgi *Urphänomen — Ur-Ei*). /---/ Selline kunstide terviklikkus (G. W. F. Hegeli järgi) osutab nähtuse epohhiloovale asendile modernses kunstisüsteemis, nii nagu eepika lõi antiigi.

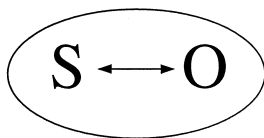
Alljärgnevad joonised näitlikustavad hegellikku kunstide terviklikkuse (*Totalität der Künste*) nägemust.

Bänkelsang (Shepard 1973: 149)

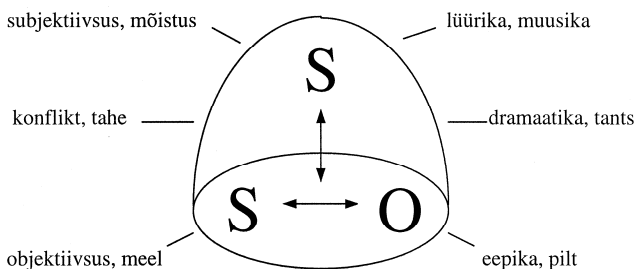
Joonis 4

I. Eepika (sünkretism)

Joonis 5

II. Ballaad (lühieepika)

Joonis 6

Analüütilised filosoofid on ajalootõrksad ja peavad Hegelit, kelle visiooni seljas valdav ballaaditeooria vaprasti ratsutab, surnud hobuseks tänapäeva filosoofiaturul, kuid ei ole mõtet seda kaupa tagantjärele laitma ka hakata. Seisku ta pealegi oma majesteetlikul postamendil esteetilises rahus. Eriti et ballaadil kui niisugusel ei ole ilmselt suurt võimalust modernistlikust süntetismist välja rabelemiseks, kui just mitte kasutada parun von Münchauseni iseenda patsist tirimise meetodit. Kuid mis on kala ilma veeta? Võib-olla toiduaine, kuid mitte enam kala. Aga kuigi uurimise objekt on loomult sünteetiline, ei ole ometi mingit paratamatust, et ballaadiuurimine ise peaks olema süntetistlik. Miski ei takista käsitlustel analüütilisemaks minna, meetodina ka loogikat rakendamast. Kindlasti on tervitatav aeg, mil kirjandusteooria võtab palju suuremal määral omaks frege-liku semiootika, värskendamaks sajandilõpuks närtsinud vaimu. Koon-datud materjalide tohutud hulgad iseenesest juba nõuavad suurenenud üldistusjõudu, tõsikindlamaid, rikkamaid analüüsivahendeid, asendamaks

sissejuurdunud spekulatsioone ja tühjenenud retoorikat. Kõik see viib kahtlemata seni valdava paradigma või selle järeldemise dekonstruktsioonile, kuid kes peaks selle üle kurvastama?

2. Luuletus väljendab aega

Mis on luuletus? Mistahes luuletus, olgu lüüriline nagu sonett või eepiline nagu ballaad, väljendab alati mingit lugu. Ta jutustab mingist sündmusest, sisemisest või välimisest, vahel dramaatilisest. Ta kuulutab mingit olukorda, kus asjad on nii-ja-nii, et neil olid nii-ja-niisugused eeldused ja sellest lähtuvad tulemid. Millest lugu ka oleks, tema määravaks metafüüsiliseks teemaks on **aeg**. Esitades sündmust selle eel- ja järellooga, väljendab ballaad aega. Kuid millist aega?

Ta võib väljenda mütoloogilist ringikujulist, taaskorduvat aega, nagu see oletatavasti võis kehtida muistses rahvaluules. Teame, et ballaad läi mütoloogilised laulud ümber, heites tüpoloogiliselt sobimatu kõrvale. Samuti võib ta sisendada religioonidele omast piiramatut igavikutunnet, mida võib-olla leiame sümbolistide Ernst Enno ja Uku Masingu usulisest müstikast. Ka Jaan Kaplinski budismimõjuline poeetika näib olevat selles suhtes erakordselt huvipakkuv, eriti tema eemaldumine modernistlikust metafoorikast sügavamalt avalduva metonüümilise parallelismi kasuks. Usutundega seostuvad lüroepilised legendid, millel on aga kalduvus ballaadi mõiste alt väljuda. Kuid luules võib avalduda ka modernismijärgne suhteline või mitmemõõtmeline ajataju — taolise uuenduslikkuse ilmse näitena saab tõlgendada Artur Alliksaart (mis loomulikult ei ole ainus tema tekstidele lähenemise viis). Sellegipoolest näivad eelnevad juhtumid olevat kõrvalised poeesia kui terviku sees, sest tavaliselt väljendavad luuletused ikkagi igapäevast tuttavat tervemõistuslikult lineaarset ajatunnet. See on maailmas kindlasti kõige levinum ajasüsteem, minevik-olevik-tuleviku ajavektor (H–P–F). See tähendab oleviku kaudu minevikust tulevikku liikuv lineaarne aeg. Jutustades lugu, olgu välisest või hingelisest reaalsusest, presenteerib luuletus aja lineaarse liikumise. Tavaline luuletus on üldjuhul lugu, mis on “liimitud” otsejoonelisele ajavoolule.

Kui võrd ballaadiid on lood *par excellence*, on ilmutav neid lähemalt silmitseda. Et ballaad sünteetilise liigina väljendab uusajale omast lineaarset aega, võib selle abil põhimõtteliselt osutada olukorrale, kuidas euroopalik ballaad tungis hiliskeskajal eesti vanasse animistlikku rahvaluulesse, mis võis juba Homeroose aegadeks selgemalt välja kujunenud

olla. Oleme ju Euroopa indiaanlased, selle mandri pärismaalased, kes oletatavasti oma alal paikselt elanud kuni kümme tuhat aastat. Muidugi kohtas ballaad vastupanu mütoloogilise ja parallelistliku ajakontseptsiooni poolt, püüdes selle elemente assimileerida, ümber defineerida või välja jätta. Võib hüpoteetiliselt näidata, kuidas lineaarne aeg kohanes eesti rahvaluules, muutudes seal valdavaks, ja kuidas see loomulikuna jätkub eesti kirjanduses 19. ja 20. sajandil (Friedrich Reinhold Kreutzwald, Lydia Koidula, Jaan Bergmann, Jakob Tamm, Karl Eduard Sööt, Marie Under, Hendrik Adamson, Villem Ridala, Henrik Visnapuu, Betti Alver jpt). Ning kuidas mõned uued arenguliinid eesti modernses või postmodernses luules hakkavad tasapisi ballaadipärasest ajast välja juhtima, püüdes lahti lasta lineaarse aja liimist (Ernst Enno, Uku Masing, mütopoeetiline Bernard Kangro, nähtavalt Artur Alliksaar).

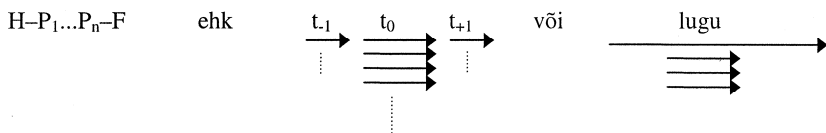
Kuigi ballaad aja väljendajana ei saa olla seega universaalne, on ballaadipärane ajakäsitlus eesti kirjanduses ometi ülimalt valdav. Kuid selle domineeriva ettekujutuse piires võib esineda erinevaid ajaloolisi ja loogilisi mudeleid. Järgnevalt on püütud neid üles märkida, loomulikult teadlikuna klassifikatsiooni hüpoteetilisusest. Vaadeldes eesti regivärsilist ja ilukirjanduslikku ballaadi, selgub, et nad väljendavad tõepoolest aja sirgjoonelist liikumist. Kuid see võib toimuda nii ajalooliselt kui loogiliselt erinevates vormides. Eristuvad viis põhilist väljendustüüpi, kuigi vajadusel ei ole välistatud veelgi üksikasjalisem liigendus. Tuleb tähelepanu juhtida, et siinkohal peetakse silmas **aja kui niisuguse** ilmnamist loo metafüüsilise alusena — Immanuel Kanti taustaga “meelekaemuse vormina” ehk üldise tajumisviisina — ega räägita ballaadide pikkusest, stroofi arvust, stseenirohkusest või -vähesusest jms loo “füüsikasse” puutuvast. Viimane mõjutab küll jutustuse esituseks kuluvat aega, mis pikema laulu puhul kestab kauem, kuid see ei tähenda, et pikem ja lühem lugu ei võiks esindada sama ajamudelit. Samuti ei peeta silmas loo sisus kujutatud ajavahemike ulatuvusi. Jutustuse sisu võib hõlmata pikemaid või lühemaid ajasegmente (keskenduda tegelase tervele elukäigule või ainult lühikesele osale sellest), tegevus võib toimuda ühe või mitme päeva piires jne. Süžee võib sisaldada ette- või tagasivaateid (pro- või analepsiseid), olla väljajätkeline või kiirendav (elliptiline või resümeeeriv), üksühene või aeglustav (stseeniline või deskriptiivne). Jutustus võib olla ühekordne, kordav või koondav (singulatiivne, repetatiivne või iteratiivne). Ajast kui niisugusest rääkides ei ole seekord küsitud — koos Epp Annusega (vt 1996) — aja kujutamise huvitavaid narratoloogilisi küsimusi. Ei keskenduta ballaadi põnevale “hüppamise ja venimise” (*leaping and lingering*) poetikale, vaid ajale kõige üldisemas mõttes: sellele, et ballaad,

mistahes narratoloogilise struktuuriga, väljendab eeskätt põhimõttelist sündmuse minevikust tulevikku liikumist. Ta esitab loo viitega selle eel- ja järelloole, kujutades olevikulist olukorda selle põhjuslikus seotuses mineviku ja tulevikuga. Ta väljendab aja otsejoonelist liikumist.

Vaadeldagu järgnevaid ajamudeleid eesti traditsioonilise ja ilukirjandusliku ballaadi näitel. Need mudelid ei ole loomulikult ranged (ent ometi mitte sürrealistlikult patafüüsilised), kuid soovi korral võib ju üle minna mõnele täpsemale aja- või modaalloogilisele süsteemile, näiteks Graeme Forbesi eeskujul (1985).

3. Lineaarne ajasüsteem

A. Parallelismi sisaldav ajasüsteem

Joonis 7

Selle klassi omapäraks on, et sündmuse esitus võib aeg-ajalt kalduda paralleelsusele. Üht ja sama sündmust võidakse kergelt muudetuna, teisest vaatenurgast või alternatiivse sündmusena uuesti esitada, ilma et aeg nähtavalt areneks. Tänapäeval on kiusatus seda lihtsalt kordamisena või meeleolu paisutamiseks võtta, samuti oli esivanemal alles arenemisjärgus mitmuslikkuse idee ja abstraktsuse tasandid — millest kirjutab huvitavalt ja veenvalt Jaan Kaplinski (1995) —, mis omakorda oli üks muistse (disjunktiivse) paralleelsuse põhjusi lisaks jakobsonlikule paradigmalise metonüümilisuse tarvidusele luules (vt Jakobson 1960). Kuid siis võivad kaotsi minna kauge võimaliku ajatunnetuse jäänused, millele paralleelsus kui selline näib samuti viitavat. See ürgne võte paistab sisendavat, et vastav ajataju võimaldab sündmuse erinevaid, kuigi järgnevain esitatud hetki mõista ka ajas paralleelselt eksisteerivain, seega $T_1=T_2=\dots=T_n$ ja mitte tavapärane $T_1<T_2<\dots<T_n$. Kuid hoolimata iidsetest paralleelsustest järeledest on eesti regivärsiliste ballaadide põhihoovus siiski lineaarne: st ikka minevikust üle põhjalikumalt vaatluse alla võetud oleviku tulevikku liikuv. See otsejoonelisus ei võinud tõenäoliselt olla ballaadieelse eesti

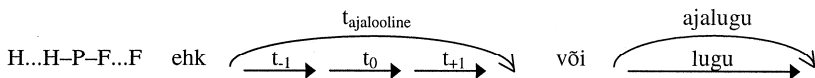
rahvaluule ajataust, vaid levis nähtavasti skandinaavia, germaani ja balti kontaktide mõjutusel. Hüpoteesiks on, et aja lineaarne mudel tuli eestlastel teiste käest ära õppida.

Eesti muistses regilaulus on parallelism detaili, motiivi või stseeni tasemel põhiliseks poeetiliseks printsipiks, hüpoteetiline on parallelismi ulatumine ajaväljenduse tasemele. Iga uurija ei pruugi viimase mõttega nõustuda, sel juhul langevad vastavad lood pigem mudeli C alla. Teisalt võib aga pidada ballaadi “Kalmuneiu” peigmehe ja kalmuliste korduvaid kauplemisstseene pigem psüühilist samaaegsust väljendavateks kui et üksteisele ajas järgnevateks. Ka gradatsiooni mõiste ei sisalda endas tingimata ajalise järgnevuse ideed, vaid võib samahästi esindada samaaegsust. Väga illustreeriv on “Mehelhukkaja”, kus naise metsa põgenemise episood korduvate hädapalvetega sea, kaevu, kase ja haava poole näivad viitavat mitte niivõrd sündmuste ajalisele järgnevusele, kuivõrd samaaegsusele. Samuti ballaadid “Ilmatütar”, “Uba ja hernes”; eriti ilmekalt aga “Lunastatav neiu”, kus vene laevale tõmmatud neiu ja röövlite vahel käib draamatiline kauplemine. Seda täbarat olukorda lastakse kergelt muudetuna mitmekordselt läbi elada. Muidugi on parallelism suulise traditsiooni jaoks ka mõjukas mälu tehniline võte, kuid pigem ongi see seotud vastava ajamõistega, kui et välistab seda. Samas on võimalik oletus, et neis ballaadides väljendubki tegelikult kahe ajaloolise ajatunnetuse konflikt, kus parallelistlik mudel oli taandumas ja lineaarne võitmas. Näiteks ballaad “Mareta laps”, mis tänu *deus ex machina* osutusele Jumalale ja Jeesusele, mis Eestis oludes viitab selle ballaadi eelnevatest hilisemale päritolule, on oma parallelismis ka tunduvalt järjestikulisem, st ajaliselt sirgjoonelisem (tekstid Kurrik 1985).

Tänapäeva vastuvõtja võib selle üle muidugi vaielda. Kahtlemata takistas parallelism kui arhailine joon kiirenevat lineaarset ajakulgu, kuid viimane kui oletatav turumaailma tunnus oligi Eestis tegelikult takistatud tänu baltisaksa feodalismi kestmisele peaaegu et eelmise sajandini välja. Võib arvata siiski, et üle-eelmise sajandi teisel poolel, mil neid lugusid üles kirjutama asuti, püüdsid laulikud ise parallelismi juba järjestikusena tõlgendada. Hoolimata sajanditepikkusest vastupanust, kaldub ajaparallelism (nagu muugi parallelism) regiballaadist ilmselt järk-järgult välja langema kui sinna loomult sobimatu. Kindlasti puudub see märkimisväärselt uuemast lõppriimilisest rahvaballaadist. Samas on seda suurepäraselt jäljendatud hilisemas kunstluules — eriti Villem Ridala ballaadikogus *Sinine kari* (1930) ja August Annist oma kolmeosalises meistereeposes (1966, 1970, 1990). Ja mitte viimaseks: on huvitav, et parallelism ei pruugi ilmnedagi sugugi ainult oleviku kujutuses. Näiteks on olemas teisend

laulust “Mehehukkaja”, mille tulevikule viitav lõpuosa on antud samuti kahekordselt: alguses peategelase Meeli uppumis-, seejärel tulesurmana. Seega oleks mõeldav ka mudel $H-P_1...P_n-F_1...F_2$ või mõni muu sedalaadi variant, mida joonis ka arvestab. Ilmselt on parallelism võimalik isegi minevikukujutuse puhul, kuigi see on olemasolevates ajalooliselt hilja jäädvustatud tekstides siiski harva jälgitav.

B. Ajaloolise aja süsteem

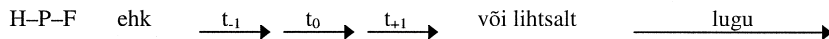

Joonis 8

Kui välja jätta (ballaadipäraseid) legendid Jeesusest ja Maarjast, kus see võib kõne alla tulla, siis ilmselt rahvaluule seda mudelit ei kasuta. Eesti keeles puudub ajalooline aegki, mistõttu eestlase vaim ei kipu seda võimalust ka hästi tajuma. Kuid (ilmselt saksa ja ehk ka vene eeskujul, näiteks J. Tamme juures) on ajaloolise ajaga ballaadisüsteem eesti kirjanduses suurejooneliselt esindatud. Selles süsteemis on loodud eesti luule kõige kuulsamad, eriti romantilised ja dramaatilised ballaadid, kus konkreetse üksiksündmuse esitus saab oma mõtestatuse ja tähenduse saatuslikku paratamatust sisendavalt üldisemalt ajahorisondilt. Vaadeldav üksiksündmus on ainult osake kõrgema ajaloolise ja sageli üleloomuliku mängu taustal.

Selliseid ballaade löid 19. sajandi lõpul eesti noores kirjanduses Jakob Tamm ja Jaan Bergmann; 20. sajandil Henrik Visnapuu kogus *Tuule-ema* (1942), Karl Eduard Sööt kogus *Kuusirbi õsu* (1937) jt. Eesti tippballaadikogu Marie Underi *Õnnevarjutus* kuulub samuti siia. Selle teose ja tema ajastu kohta olen avaldatud pidulikke mõtteid pikemalt mujal (Merilai 1991, 2000). Underi ballaadide kaasaegseks vasteks proosas on soome-eesti kirjaniku Aino Kallase erootilised novellid (ehk proosaballaadid, nagu ta neid nimetas), mis püüavad just seda mudelit jäljendada.

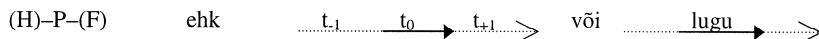
C. *In medias res* ajasüsteem

Joonis 9

Selle süsteemi mõistmine vaevalt raskusi tekitab. Võib-olla esindab see mudel ballaadi kõige tüüpilisemalt — loo presentatsioon kõige puhtamal kujul, aja lineaarse liikumise ehe väljendus. Eesti ilukirjandusest on siin läbi aegade palju näiteid, rahvaluules esindab seda mudelit ilmselt kõige määravamalt uuem lõppriimiline külaballaad-laadalaul. Kuid ballaad, taotledes (võib-olla sensatsioonilise) loo esitamise veelgi suuremat dünaamikat, võib isegi sellest mudelist välja murda, nagu näha järgnevas näites.

D. *In maxime medias res* ajasüsteem

Joonis 10

I. Loo tuuma ajasüsteem

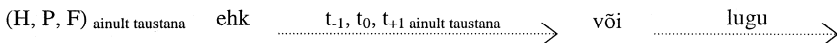
Eesti luule tunneb ka ülimalt kontsentreeritud sisu ja vormiga ballaade nagu “Killevere–Kullevere” jt Henrik Adamsoni kogust *Linnulaul* (1937), kuigi alustajaks võib juba J. Tamme pidada. Kõige huvitavam näide on ilmselt Karl Eduard Söödilt, kelle luuletuskogus *Kodu* (1921) leiduv Heine loreileilik “Põlismetsa järv” on vaid 2-stroofiline (8-värsiline) lugu, millel hoolimata lüroepika jaoks tavatust lühidusest on kõik lüüriliseepilis-dramaatilise müstilise ballaadi tunnused. (Selles ei ole samas midagi väga erakordset, sest näiteks mistahes žanritruu sonett sisaldab harjunud pilgu jaoks kergesti tuvastatavaid samu liigiideid, tarvis vaid dramaatilist võimendada.) Neid näiteid võib iseloomustada kui dramaatilisi ballaadifragmente. Kuigi Adamson ja Sööt on neis lugudes väga rahvalikud, ei ole rahvaluulest selliseid ballaadifragmente kerge leida. Need on ilmsed ilukirjandusliku tihendamise tooted.

II. Loo meeleolulise tausta ajasüsteem

In maxime medias res süsteem näib avalduvat ka luuletustes, mis samuti esitavad lugu üsna fragmenditi ja tihendatult, kuid mille poeetiline tähelepanu ei keskendu niivõrd jutustuse dramaatilisele tuumale, kuivõrd selle emotsionaalse tausta väljendamisele ballaadipärase müstilises laadis. Sellised on näiteks Ernst Enno panteistlike visioonidega ballaadid kogust *Hallid laulud* (1910), eriti aga Bernard Kangro Adamsoni ja Söödi eelnevate ballaadifragmentide tüüpi lood kogust *Reheahi* (1939).

In maxime medias res süsteem on halliks üleminekuks ballaadi ja tavalüürika vahel. Traditsiooniline ballaad on selles justkui pihustunud algsemateks osisteks: kord loo enda esituseks minimalistlikus vormis, kord loost johtuva emotsiooni taotlemiseks, mis pikemas ballaadis eksisteerivad koos. See mudel eelistab rohkem psüühilist kui reaalselt aega, kui Underi üldpildis olid mõlemad klassikaliselt võrdväärsed.

E. (Vabavärsiline) teisene ajasüsteem

Joonis 11

See süsteem tundub rakenduvat siis, kui eesmärgiks ei ole niivõrd ballaadi sisu ehk loo kui niisuguse ja selle kaudu aja kui niisuguse väljendamine, vaid lihtsalt soov luua ballaadi kui teatud prestiiži omavat vormi. Sekundaarne ajasüsteem imiteerib mõnda eelnevat süsteemi, kuid ei ole ise aja väljendamisele keskendunud. Tema eesmärgid on literatuursed, vormilised. Taotletakse ballaadilikku artistlikkust; tähelepanu on esitamise maneeril, kirjanduslikel allusioonidel ja žanrimälu probleemidel, kuid metafüüsilised alused on teisenenud. Aja väljendamine võib “ununeda”, kuigi see ei saa iseenesestmõista iialgi puududa, sest maailm ja tema lood on ajalised. Aeg jääb lihtsalt taustale ja sellele ei pöörata enam intuitiivset tunnetuslikku tähelepanu. Tegu ei oleks justkui enam päritolupäraste ballaadidega, vaid pigem ballaadidega ballaadidest, need on rohkem žanri kui ajarefleksiivsed luuletused.

Selle süsteemi elemente kohtab kirjanduses varakult, kuid üldisemaks näib see samm-sammult muutuvat 1930–1940. aastatel ja hiljem. Tüüpiline on see “ajatu” ajasüsteem 1960. aastatel, mil ballaade kalduti kirjutama ka vabavärsis. Siis sai eesmärgiks teksti (vaba)värsivorm, muu oli

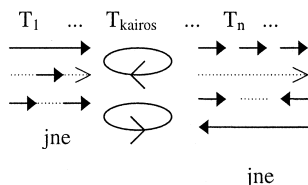
teisejärguline. Nii et kui luule pöörduski muu seas ballaadi poole, siis mitte metafüüsilisel aja väljendamise eeldusel, vaid rohkem kunstina kunsti pärast. Selles süsteemis on kõrgväärtusega teoseid loonud Ain Kaalep, Arno Vihalemm, Jaan Kross, Aleksander Suuman, Paul-Eerik Rummo, Jaan Kaplinski, Mats Traat, Lehte Hainsalu, Mari Vallisoo, Juhan Viiding jt, viimati võrukeelne Kauksi Ülle.

See süsteem tõstab ballaadi kultuuriliselt väärtustatud alusele, mille nõudeid paraku ei suutnud iga autor täita. Ballaad võis kergesti osutuda iseenese paroodiaks, pastišiks, väljendades aja asemel kultuuritut ajalootust. Temast võis saada maitsetu jäljendus või kitš, kus füüsiline aeg muutus oluliseks, metafüüsiline külg aga varjus. Leidmata väljapääsu, läksid paljud autorid selle mentaliteediga kaasa. Kuid võib-olla oli see sammuks edasi Brechti kabareeliku ballaadistiili juurest. Selles süsteemis kaotab lugulaul oma sügavama iseseisvuse, muutudes heal juhul kirjan-
duslike mängude vahendiks, kus tema poeetiline roll on *salva veritate* asendatav mistahes muu vormi omaga — identsus hajub. See süsteem näib tähistavat modernismi lõppu, olles ühtlasi niiviisi ilmselt üheks post-modernismi lähtepositsiooniks.

4. Iseseisvate ajaühikute süsteem

F. Ajapiltide ja *kairos*te süsteem

$(H, P, F)_1 \dots (H, P, F)_{kairos} \dots (H, P, F)_n \dots$ ehk

Joonis 12

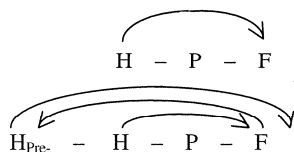
Kogu eesti luule (ka rahvaluule) ei ole lüürilis-eevilis-dramaatilisse hegellikku sünteetilisusesse kalduv, seega ka loomult ballaadipärane. Luules võib esineda ka selliseid ajaväljenduse süsteeme, kus eri ajasegmendid võivad, aga ei pruugi moodustada ühtset lineaarset jada, olles seega analüütiliselt iseseisvad. Üheks, kuid mitte ainsaks näiteks analüütilisema loomuga luulest on Artur Alliksaare 1960. aastate (sise)vestluslik aforistlik

vabavärss. Kui sünteetilisemas luules sooritatakse deiktiline orientatsioonitegu diskursi kui terviku tasemel, siis analüütilisemas diskursis võib toimuda orientatsioon iga lausungi tasemel eraldi, kusjuures üksteisele järgnevate lausungite ajadeiksis võib kooskõla asemel ka vastuollu sattuda. Olukorras, kus iga lausung või nende grupp võib kodeerida erinevat konteksti, muutub aja sirgjooneline väljendamine diskursi tasandil problemaatiliseks. Eri lausungid võivad väljendada eri aegu, mis omavahel ei pruugi seostuda, nende ajaline struktuur võib mitte kattuda. See ei ole enam sobiv alus ballaadile.

Teksti kui terviku ajadeiksis võib meenutada siis pigem erinevate lausungitega määratud ajapiltide või hulkade konglomeraati. Ballaad teatavasti eelistab esindada vaid üksikut ajapilti. Mängud, paradoksid ja implikatuurid ajadeiksisega saavad äkki võimalikuks. Ajaikoon võib esindada tavalist ajalist järjestikust, kuid näiteks ka tulevikust minevikku liikumist (F, P, H). Kuidas nii? Sest isegi kui mitte tegelikkuses või kas või psüühilises reaalsuses võib aeg liikuda tagurpidi vähemasti luuletuste deklareeritud sisus, kitsamas alas, mõnes võimalikus või mängult usu maailmas. Ta võib olla sisemiselt terviklik, aga ka puudulik (H, F), (P) jne. Teatavasti on Alliksaarele sageli omane aja paradoksaalne koondamine omamoodi *kairos* 'eks, kus minevik, tulevik ja olevik rulluvad kokku, kaotavad oma isesuse ja tekitavad ekstaatilise "üleajalise" aja ($H=P=F$). Nii näiteks küsib tüüpiliselt luuletuse "Saab siis tõde lihtne olla!?" lüüriline tegelane:

Kus te ütlesite oma vanaisa ilmale tulevat?

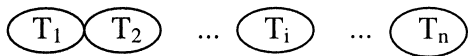
*Ah Buenos Aireses! Sinna me jõuame arvatavasti
teise jääaja lõpuks.*

Joonis 13

Tavaliselt läheb siis Alliksaare tekst solipsistlikult *mina-origo* 'lt üle teda ülimalt inspireerivale mitmuslikkusele, *meie-origo* 'le. Talle omaseid mitmekontsentrilise orientatsioonikeskmega *meie*-lausungeid, mida sooritatakse tema luule sisemaailmas aktiivselt tegutseva argonautide grupi või omalaadse vaimuaristokraatliku Pickwick-klubi nimel, iseloomustab tava-
pärasest palju kõrgem vaimse koostöö aste.

Analüütiliselt eraldatud ajahetked Alliksaare luules võivad ilmselt moodustada parkette. Sümboliliselt võiks seda nii kujutada: $T_i \cap T_j = \emptyset$ kus $i, j = 1 \dots n$, piltlikult ehk nii:

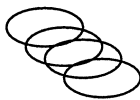
Joonis 14

Samuti kaskaade, kus ajahulkade ühisosa ei ole tühi: $(\exists i) T_i \cap T_{i+1} \neq \emptyset$, kus $i = 1 \dots n-1$. Joonisena:

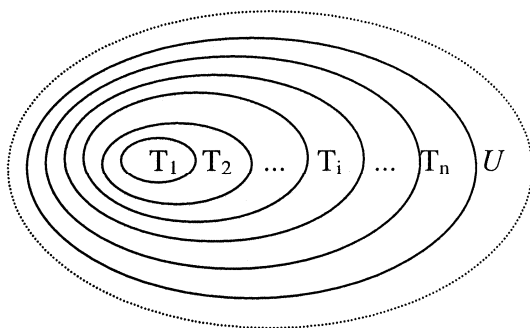
Joonis 15

Ajakoovid võivad paikneda (kvaasi)parallelstlikult üksühe taustal, kus aga ei pea kehtima ühe aja teisest kättesaadavuse suhe nagu ka parallelstlik ajahetkede samasus. Seda väljendab kaardipakimudel:

Joonis 16

Lõpuks meeldivad talle ka ajamahutid, kus $T_1 \subseteq T_2 \subseteq \dots \subseteq T_i \subseteq \dots \subseteq T_n \subseteq U$ (kus U on aegade universum) ehk piltlikult:

Joonis 17

Kokkuvõtteks. Aeg Alliksaare analüütiliselt võetud tekstis ei liigu sirgjooneliselt. See on mitmuslik, mitmesuunaline, erinevates võimalikes maailmades hargnenud. Alliksaar on loonud loomulikult ka traditsioonilist sünteetilise ilmega luulet, sh ühe E rühma kuuluva lastele mõeldud “Sidruniballaadi”. Süsteemis F tervikuna aga ballaad kui modernistlik vorm ei käivitu, kuigi võib ilmnedas mõnes selle alaosas — mõne üksiku ikooni piires võib siin-seal esineda ballaadipäraseid fragmente või nende paroodiaid (“Tulevik ei tule tagasi ja minevik ei nihku edasi”):

Keegi loeb ballaadi.

See on veidi iselaadi:

Mu vanaisal oli ahv ja ahvi nimi oli Aadam.

Selmet langueda pattu, müüis Eva suveaias õunu.

Puudujäägi pärast pisteti ta parandusmajja.

Kes tal käskis olla nii maias.

Ega ta ei olnud individuaalaias!

Ärge küsige hingehinda.

Kuigi autor pole seda just soovinud, ei saaks need tekstid nagunii hästi ballaadid ka olla tänu ebakorrapärasele ajavoolule, vastasel juhul tuleks selle vormi kui sünteetilise liigi olemus teisiti defineerida. Seega ei ole ballaad metafüüsiliselt nii universaalne või univormne, kui võidaks oletada, kuigi tavaluule taustsüsteemina siiski ülimalt valdav. Ja isegi kui ballaad nähtusena näitab üha selgemaid anakronistlikkuse märke — ajaloolise valmisraamistamise, lõpetatuse tunnus —, siis on tema nimel pikki sajandeid nii tõsiselt vaeva nähtud, et ballaadipärase aja lõplik kadumine ei ole mõeldav; pihustumine ometi.

II osa

KÕNETEGUDE TEOORIA

Piiritlenud esialgselt Artur Alliksaare luuletuse “Kuhu küll, kuhu küll, uhh!!!” deiktilise strateegia, on hea asuda vaatlema seal sooritatud kõnetegusid. Et selleni jõuda, tuleb eelnevalt aga taas pisut teoreetilisi Augeia-se talle rookida — meie keeleruumis. Kõigepealt peab selgeks saama **kõneteo** (*speech act*) mõiste, et seda siis vaatlema asuda näiteks Alliksaare tekstides või mujal. Hea luule eriliseks väärtuseks on, et ilukirjandusliku kõrgemat liiki keelekasutusena esitab see filosoofiale tugevaima väljakutse — pidades silmas eeskätt lingvistilises pöördes sündinud filosoofiat (vt Kõiv 1997) — ja sunnib seni peamiselt sõnasõnalise keelekasutusega maadlevale teooriale peale uusi pingutusi ja vastunäiteid (vt ka Merilai 1994, 1995c, 1996, 1997b).

Analüütilises keelefilosoofias, sageli nimetatud lihtsalt filosoofiaks pleonastilise epiteedita, on täheldatavad kaks kõrvutist joont. Gottlob Frege (ülevaate tema elutööst pakub Dummet 2001) ja Bertrand Russelli (ülevaate tema elutööst pakub Baldwin 2001) rajatud loogika liin uurib keele seotust maailmaga, keskendudes väitlauseste tõetingimustele — semantika suund. George Edward Moore'i (ülevaate tema elutööst pakub Sosa 2001) ja Ludwig Wittgensteini (ülevaate tema elutööst pakub Hacker 2001) edendatud tavakeele liin vaatleb keelt vestlusolukorras, huvitades kõnelejate poolt lausungites sooritatud kõnetegudest ehk keelekasutusest — pragmaatika suund. Tarvitades matemaatilise loogika meetodeid, on esimese liini filosoofid (Rudolf Carnap, Alfred Tarski, Richard Montague, Saul Kripke, David Kaplan jt) tänaseks välja arendanud võimsa intentsionaalse loogika, mis käsitleb tähenduse ja osutuse fundamentaalseid tõetingimuslikke aspekte (vt ka Zalta 1988). Sellega on keele formaalne semantika määrava sammu edasi teinud. Kuigi ka keeletegevusõpetuse filosoofiline areng on olnud märkimisväärt eeskätt John L. Austini (ülevaate tema elutööst pakub Searle 2001) ja H. Paul Grice'i (ülevaate tema elutööst pakub Neale 2001) tööde tõttu, mida vahepeal täiendas John R. Searle (ülevaate tema elutööst pakub Martinich 2001b), ollakse

selles suunas endiselt teel tõsisemate formaalsete üldistuste poole, mis eriti on ilmnemas Daniel Vandervekeni viimastes uurimustes, kes on asunud välja arendama kõnetegude ja vestluse üldist loogilist teooriat.

Kuivõrd Austini ja Searle'i käsitlused on tänaseks kaotamas oma läbimurdelist värskust, omandades järjest enam väärikat ajaloo hõngu, tuleb kõneaktide teooria uuemas arengus eriti tähele panna D. Vandervekeni tüüpi lähenemist nii tema kaheosalist *Meaning and Speech Acts* (I osa *Principles of Language Use*, 1990; II *Formal Semantics of Success and Satisfaction*, 1991) kui ka uuemat panust (vt näit 2001b). Nii nagu P. Grice ületas näiva lõhe tava- ja formaalse keelekasutuse vahel, tundes tavavestluseski ära kvaasiaksioomid, -tuletusreeglid ja -teoreemid (vestluse maksiiimid ja implikatuur) (vt Grice 1989a), püüab D. Vanderveken kokku sulatada Frege ja Russelli ning Wittgensteini ja Austini keelefilosoofilised arenguliinid, liites keeletegevusõpetuse tähendusõpetusega. Vanderveken loobub kitsalt lingvistilisest pragmaatikast, arendades teooriat edasi üldiseks semantikaks (*general semantics*) — ta ühendab oma käsitluses keele mõistmise ja kasutuse uurimise, asudes formuleerima lausetähenduse ja kõnetegude üldisi printsiipe. Ta seob kõneakti sooritamise edukuse tingimused (*conditions of success*) propositsioonide rahuldamise tingimustega (*conditions of satisfaction*) — veatu kõnetegu peab täitma mõlemaid —, seega klassikalise tõetingimusliku semantikaga. Seetõttu eristab ta ka edukuse (*success*) ja edutuse (*insuccess*) kui eduväärtused (*success values*) tõest ja väärusest (*truth, falsehood*) kui tõeväärtustest (*truth values*). Üldise tähendusõpetuse jaoks on kõnejõu (*illocutionary force*), lause väljendussisu — mõtte ehk sisu ehk propositsiooni (*sense, content, proposition*) — ja osutuse (*denotation*) mõisted kõikide võimalike keelte (olgu tava-, teaduslike vm) lihtlausete tähenduse (*meaning*) kolm peamist lahutamatu komponenti. Seega ühendatakse keele traditsiooniline semantika ja pragmaatika ühtseks ja üldisemaks loogiliseks semantikaks semiootika — keele kui märgisüsteemi uurimise — raames (Vanderveken 1990: 65–75). Ta iseloomustab (Vanderveken 2001a: 5–6):

Illokutiivse loogika formaalne ontoloogia on realistlik, mitte nominalistlik. Sest elementaarsete illokutiivsete aktide, nagu väited, küsimused ja lubadused, ning hoiakute, nagu usud, soovid ja kavatsused, mis on vastavalt sooritatud ja väljendatud keelekasutuses, sisuks on propositsioonid, mis on abstraktsed entiteedid. Filosoofilises traditsioonis on propositsioonidel kahetine olemus. Ühelt poolt on nad lausete väljendussisud (senses), mille jaoks kehtivad tõetingimused: nad on tõesed olukorras, kui nad esindavad fakti, mis eksisteerib selles

olukorras. Teiselt poolt on propositsioonid sisuks ka mõistelistele mõtetele (conceptual thoughts) nagu illokutiivsed aktid ja hoiakud, mis on suunatud faktidele, mida nad esindavad. [(Joonealune märkus A. M.) Vastavalt Descartes'ile eristan ma mõistelised mõtted teistest mõtte liikidest nagu taju (perception) ja ettekujutus (imagination), mille sisuks on pigem faktide, millele nad on suunatud, esitused (presentations) kui esindused (representations). Vaata "6. meditatsioon".]⁹ Nagu Searle ja mina esile tõime, ei ole võimalik arendada illokutiivsete aktide edukuse ja rahuldamise adekvaatset teooriat, samastamata nende sisusid propositsioonidega. Palju enam, mis tahes adekvaatne propositsioonide tõe teooria peab arvestama faktiga, et propositsioonid on alati põhimõtteliselt väljendatavad illokutiivse akti soorituses.

Jõud (forces), väljendussisud (senses) ja osutused (denotations) on lause tähenduse (sentence meaning) kolm põhikomponenti kõneaktide teoorias. Nagu Frege juba esitas, on need kolm komponenti loogiliselt seotud.

Esiteks, kehtib vastavusrelatsioon väljendussisude ja osutuste vahel; teatud tüüpi osutused vastavad väljendussisudele võimalikes olukordades. Seega propositsioonid, mis on lausete väljendussisud, on kas tõesed või väärad igas olukorras. Individuaalsete objektide mõistete (concepts of individual objects), mis on osutavate väljendite (referring expressions) väljendussisudeks, osutuseks on üksikindiviaalid: nad rakenduvad vähemasti ühele individuaalile igas olukorras. Individuaalsete objektide omaduste (properties of individual objects), mis on ühekohaliste (unary) predikaatide väljendussisudeks, osutuseks on individuaalsete mõistete hulgad (sets of individual concepts): nad on mõistete alla kuuluvate teatud arvu individuaalide omaduseks igas olukorras. [(Joonealune märkus A. M.) Olukorra (circumstance) termin tuleb D. Kaplanilt (1979), "On the Logic of Demonstratives". Propositsioonid on tõesed olukordades. Olukorraks võib olla ajahetk, võimalik maailm, aja või ajaloo hetkede paar sõltuvalt kõnealusest loogikast.]

Teiseks, keele kasutuses ja mõistmises väljendatakse propositsioonilist sisu alati illokutiivse jõuga. Keele süvastruktuuris on propositsioon, mis on lausungi kontekstis elementaarlause väljendussisuks, samuti sisuks elementaarsete illokutiivsete aktile, mida kõneleja selles kontekstis kavatseks sooritada (would mean to perform), kui ta kasutaks seda üksiklauset sõnasõnaliselt (literally). Seega on propositsioon, mis on mingis lausungikontekstis (context of utterance) kindlas ja

⁹ Siit ka loogiline jaotuspunkt igale võimalikule fiktsiooniteooriale (A.M.).

käskivas kõneviisis lausete “Sa aidad mind” ning “Palun aita mind” väljendussisuks, nende lausetega selles kontekstis väljendatud tõdemuse ja palve propositsiooniliseks sisuks. Vastavalt kõneaktide teooriale väljendavad iga liiki elementaarlaused propositsioone. [(Joonealune märkus A. M.) Tõde ja rahuldamine on loogiliselt seotud. Olemaks rahuldatus, peab elementaarsel kõneaktil olema tõene propositsiooniline sisu. Seega on tõeste propositsioonide traditsiooniline korrespondentsiteooria osa üldisemast illokutiivsete aktide rahuldamise teooriast.]

Nii asetub üldine semantika transtsendentaalse filosoofia traditsiooni, kuna keeleloogika peegeldab mõtete aprioorset korda (Vanderveken 1990: 226–227, vt ka 1–6):

Mistahes fakt, mida inimene maailmas kogeb, on tõepoolest fakt, mida ta võib representeerida sellele faktile suunatud mõtteaktis. Veelgi enam, mistahes mõte, mis kõnelejal võib olla mingist faktist, on põhimõtteliselt väljendatav tema keelekasutuses, kui ta sooritab kõneteo sama propositsioonilise sisuga. Seega need universaalsed seadused, mis juhivad kõnetegude edukat sooritamist ja rahuldamist, peegeldavad mõtte ja kogemuse aprioorseid vorme. Need seadused teeb aprioorseks see, et ei ole võimalik mõelda mõtet, mille edukas väljendamine lausungis oleks vastuolus nende seadustega. Tõepoolest, nad asetavad võimalikkuse tingimused just kõnelejatähenduse ja mõistmise määramisele. Üldine semantika on enam kui lihtsalt empiirilised väited tegelike loomulike keelte tähenduse ja kasutuse kohta. Kirjeldades keele loogilist struktuuri, fikseerib ta piirid sellele, mida võib maailmas mõelda ja kogeda. Üldine semantika kuulub transtsendentaalse filosoofia traditsiooni. Loomulikult, nagu osutas Wittgenstein, fikseerib transtsendentaalne loogiline semantika piirid mõeldavale kaudselt, piirates mõtete keelelist väljendust.

Lisaks sellele, et keele piirid on maailma piirid, lähtekohaks veel mõned terminoloogilised eristused. Kujutletagu näiteks Alliksaare lause (1) *Olen viimse molekulini mobiilne* kasutamist eri olukordades (näiteks eri lugejate puhul), siis nende lausungite analüüsil kehtivad keelefilosoofilised printsiibid, mis rakenduvad ka analüütilises kirjandusfilosoofias (vt Searle 1994: 637–667). Need on:

1. Tõlgenduse tausta põhimõte

Tähenduste taotluslik toimimine on mõeldav vaid teatud võimete, eelduste ja teadmiste üldisel taustal. Lisaks eelintentsionaalsele taustale nõuab tähenduse toimimine teadmiste, uskude, soovide jt propositsiooniliste hoiakute ühendatud mõistevõrku. Kõnetegusid ei saa täielikult määrata ainult lausungi kitsa semantilise sisu ja kõnelejapoolse taotletud juhu-tähenduse järgi, sest mõistmine tervikuna toimub üldise intentsionaalsuse (*network of intentionality*) ja taustavõimete alusel (*background of capacities*). Viimased aitavad määrata ütluse sisu, olemata ise otseselt konteksti või sisu osaks. Nii lause (1) sõnasõnaline (näiteks kellegi tõdemus oma molekulaarse ehituse kohta) kui ka kõnelejapoolne tähendus ((1) abil võidakse mingis kontekstis väite asemel hoopis lubada või ähvardada) määravad lausungi edukuse tingimused — vastavalt sellele on antud väide tõene või lubadus täidetav —, kuid seda ainult tervikliku intentsionaalse süsteemi ja vastavate taustavõimete ning -teadmiste juures. Inimese üldised kultuurilised (näiteks biofüüsikalised hüpoteesid molekulide dünaamikast jne), psühholoogilised ja keelelised teadmised ning võimed määravad konkreetse tõlgenduse. Tähenduse kontekstivaba analüüs on võimatu, kontekst omakorda fikseeritakse veelgi üldisemal taustal. See põhimõte pakub ilmselt tuge ka kahe konteksti hüpoteesile, millest hiljem lähemalt.

2. Tüübi ja näidise erinevus

Lause (1) Alliksaare käsikirjas, luuletuskogus ja käesolevas raamatus esindab ühte lausetüüpi (*type*), kuid selle tüübi kolme eksemplari — asetust ehk näidist (*token*). Tüüp on abstraktne mõiste, eksemplar või näidis aga konkreetne objekt. Viimased on tegelikud ja kordumatud, tüübid korduvad. Sama näidis on erinev asi kui sama tüüp; kirjanik loob näidise, see loob tüübi, millest igal lugejal on oma koopia kui näidis. Loomulikult keskendub teooria üldistele tüüpidele, mida aga esindavad erinevad näidised, asetused ehk instantsid.

3. Lause ja lausungi erinevus

Lause (*sentence*), olgu tüübi või näidisena, on formaalne struktuur, keelise. Lause lausung (*utterance*) on enamasti taotlusega **tegu** — keele kasutamine, mis ei ole enam ainult keel. Kuigi iga lausung sisaldab mingi keelelise eksemplari kasutamist, võib üks ja sama näidis mõnikord toimida ka erinevates lausungites. Oletagem, et keegi luulesõber on kirjutanud laua kohale loosungi (1). See üks ja sama näidis võib tema erinevatele külalistele taotluslikult mõjuda (jäädes esialgu sõnasõnalisele tasandile) osana sootuks erinevatest kõnetegudest: väite, meenutuse, ennustuse, lubaduse, tõotuse, kinnituse või hoiatusena, miks ka mitte üleskutse või päevakäsuna

(kui on teada luulesõbra kalduvus norutundele), enesele pandud diagnoosina (kui tegu on koleerikuga), uurimistulemuse raportina (kui kirjutaja on bioloog või keemik) või lihtsalt rõõmu- või nõrdimusavaldusena, kiitlemise või kurtmisena jne. Lauseeksemplar on sama, lausungid aga täiesti erinevad. Kui aga oletada, et loosung realiseerub eranditult tõdemusena (tegu on kainikute tutvusringkonnaga), siis on pistmist sama lauseeksemplari ja sama kõneaktiga, kuid erinevate lausungiaktidega (*utterance act*). Lause (või mistahes sümboli) ja selle taotlusega lausungi identsuskriteeriumid on üsna erinevad.

4. Kasutuse ja mainimise erinevus

Eelnevalt oli tegu lause kasutusjuhtudega (*use*), kui aga öeldakse, et (1) *Olen viimse molekulini mobiilne* sisaldab 4 sõna ja 28 tähte, siis on tegu lause mainimise ehk tsiteerimisega (*mention*). Kirjanik võib ühes lausungis väljendit samaaegselt nii kasutada kui mainida, näiteks: (2) *Sa ütled: "Miks sa piidled mu seeliku veert, kas sul kõrgemaid huvisid ei olegi?"* Kui nõustuda, et Alliksaare luuletused on sageli sisevestlused kujuteldavate osalejate vahel, siis kohtab seal tihti samaaegset kasutamist ja mainimist. Kuid võib isegi välja jõuda seisukohani, et kogu luule, vähemasti fiktsioon, on loomult pigem mainimine kui kasutus. On nimelt väidetav, et laia konteksti luuleline keelekasutus — tegelikus autor-teos-lugeja maailmas — rakendabki eeskätt mainimist, saavutamaks kitsa konteksti sõnasõnalisusest abstraheritud retoorilisi efekte; ainult kitsas kontekstis — võimalikus või fiktsionaalses maailmas — valitseb vahetu otsene kasutus. Õigemini küll viimase illusiooni taotlus — seega tõepoolest mitte-kasutus? Kuivõrd poeetiline lausung on oma loomult siiski nii või naa kehtestav, deklaratiivne, mitte lihtsalt (kvaasi)kirjeldav, siis ilmselt ikkagi teatav kasutus. Sellest veelkord hiljem.

5. Kompositsioonilisus

Keelemõistmise oluline põhimõte on kompositsioonilisus. Süntaktiliselt tähendab see, et laused moodustatakse sõnadest vastavalt grammatikale, semantiliselt, et lausetähendus on määratud lause koostisosade tähenduse ja paigutusega. Lause (3) *Mobiilne viimse olen molekulini* väljendab sama propositsiooni nagu (1) ja tal on samad leksikaal-morfoloogilised elemendid, kuid need on erinevalt kombineeritud ning seega ka erineva tähendusega; (3) tähistab pigem Gustav Suitsu kui Alliksaare stiili. Lõplikust sõnavarast ja ühendusreeglitest võib tuletada lõputult lauseid: võtta tuttavate tähendustega tuttavad sõnad (sõnaosad, fraasid) ja saada uudselt seostades täiesti originaalsed semantilised ühikud, enneolematud

laused nagu Alliksaarelegi iseloomulik, millest aga vabalt aru saadakse tänu keele kompositsioonipõhimõtte valdamisele. See näitab ühtlasi, miks tähendust ei saa kunagi lõplikult taandada tegeliku kõneleja tegelikele taotlustele, kuivõrd leidub lõputu hulk tähendusrikkaid lauseid *à la* (1), mida ükski kõneleja ei ole kunagi ütelnud ega ütle iialgi mistahes kavat-susega.

Keele kompositsioonilisuse, selle süntaksi ja grammatika eksplitseerimine on üks Alliksaare põhilõbusid foneetiliste ja semantiliste mängude kõrval. Võib arvata, et sageli ei ole ta silmas pidanud mingeid konkreetseid tähendusi või võimalikke osutusi, vaid lihtsalt componeerinud vastavalt eesti keele kõlalistele, vormi-, tuletus- ja lauseõpetuslikele mudelitele ja metonüümilis-parallelistlikele retoorikareeglitele, et siis vaadata, mida tähenduslikku, paradokslikku või enneolematut välja tuli. Näiteks: (4) *Iga maja ei ole majakas, / iga kaja ei ole kajakas, / iga kasu ei ole kasukas. / Miks peaks vasarat hoitama tingimata vasakus käes?!* Võiks isegi arvata, et siin on enne üteldud, kui (ranges mõttes) mõteldud; lausete hilinemisega selguva tähenduse kõrval taotletud tähelepanu juhtida ka nende keelelisele koostisele. See tähendab süntaksi järgnevusele projitseeritud paradigmalisele ühtsusele, loomaks lauseülesed tähendusi ja struktuure — eriti tarvilikke mitmeliigilist temaatilist kuhjumist (häälikuline, prosoodiline, sõnavaraline, paigutuslik jms kokkukõla) ja kordusi armastavas luules. See seletab, miks poeetilise teksti terviktähendus ei võrdu kunagi üksiklausungite tähenduste summaga, vaid tuleb arvestada ka lisandunud väljenditevahelise sarnasuse ja koherentsiga — erakordselt viljakas romanjakobsonlik idee (vt Jakobson 1981; ka Fowler 1986: 69–84).

Keeleline eneseleosutamine (kirjeldatav ka kui poeetiline funktsioon) võimendub luules tugevasti referentsiaalse funktsiooni kõrval või arvel — ilukirjandusega suheldes ei huvita ju eriti, kes või mis on viidatud ehk prototüüp, vaid kuidas, milliste keeleliste vahendite ehk stiiliga on osutus saavutatud. Keele refleksiivsus luules on ülioluline, intuiitiivselt otsustades valdab see objektidele (olgu vaimsetele või füüsilistele) osutamise ees või on vähemasti võrdväärseks võimendunud. Poeetilise lausungi olemuseks on tihti pigem mingi varem olematu objekti (hingelise, abstraktse, võimaliku) olemasolu esmakehtestus (see nähtus on ammendamatu imetluse allikas hermeneutikas), olles seega loomult deklaratiivne tegevus kirjanduse kui erilise institutsiooni piires. Kuid isegi siis, kui midagi ei kehtestata, vaid ainult kirjeldatakse, jääb luulekeelele selle eneseleosutav iseväärtus — retooriline vorm ühes tegelikkuses tihti rahuldamata tõetingimustega (eriti sürrealistlikkuse, väljamõeldise või häälikuluule

puhul), kui küsimus tõetingimustest niiviisi üldse kerkibki.¹⁰ Järelikult on luuletõde — tema tõeline tähendus ja osutus — tavapärasega võrreldes mujal.

6. Lausetähenduse ja kõnelejatähenduse erinevus

Väga oluline on eristada **lausetähendust** (*sentence meaning*) sellest, mida kõneleja lausega silmas pidas või tähendas — **kõnelejatähendusest** (*speaker meaning*) ehk **lausungitähendusest** (*utterance meaning*).¹¹ Lause sõnasõnaline tähendus selgub selle sõnade tähendusest ja nende ühendamisreeglitest. Tavaliselt kaldub lausetähendus kõnelejatähendusega kokku langema, kuid sageli peavad kõnelejad lause tavatähendusest midagi enamat või muud silmas. Nii võib tõdemust (1) lisaks literaalsele kasutusele, kus lausetähendus ühtib kõnelejatähendusega, kasutada ka lubamiseks või töötuseks (näiteks olla kellegi teenistuses jms) — seega **kaudse kõneaktina** (*indirect speech act*), kus kõnelejatähendus ületab lausetähenduse. Keegi raskesti voodisse aheldatu võiks (1) kasutada ka **irooniliselt** — risti vastupidi tavatähendusele, näiteks musta huumorina. Luuletuse “Variatsioone eternse teema eeterlikult efemeerseile detailidele ettevaatlikus esituses” paslikus pickwicklikus kontekstis on selle lause mõte muidugi eeskätt **metafoorne**, osutamaks lüürilise tegelase entusiasmile, üldisele valmisolekule kas või tantsida või matkata, kuid see on sisu, mida lausetähendus kui niisugune diskursist eraldatuna ei sisenda. Kõik, mida lause sõnasõnalt ütleb, väljendab ainult oletust kõneleja molekulaarse kvaliteedi kohta. Kuid see on ainult üks osa sellest, mida kõneleja lausega (1) ütleb — konkreetne kõnelejatähendus ei ammendu lause konventsionaalse tähendusega, kuigi tõukub sellest, olles viimase funktsiooniks. Kaudne kõneakt, iroonia ja metafoor, suur osa kujundlikust keelekasutusest üldse on Paul Grice’i järgi implikatuuri juhtumid (*con-*

¹⁰ Keeleline eneseleosutus toob õieti kaasa sügava filosoofilise küsimuse, kas lausungi edukustingimuste (ja lause tõetingimuste) hulka ei peaks kuuluma ka lausung (lause) kui niisugune ise, mis viib tsirkulaarsuse ja Russelli paradoksini. Teatud tüüpi intentsionaalne teooria peaks suutma aga selle probleemi integreerida, mille võimalust võis näha ka deiksise teooria juures. Paraku ei oskavat matemaatikud refleksiivsuse küsimust veel lahendada (vt ka Tamme 1999).

¹¹ Ligikaudu sama tähistavad eesti keele käsiraamatu mõisted *tavatähendus* ja *juhutähendus*, kuid grammatikat huvitavad pigem keelendid, filosoofiat aga laused — juba Frege jaoks oli sõnal ainult lauses tähendus. Kõnelejatähendus ja lausungitähendus on siinkohal mõistetud sünonüümidenä, seega läbiseigi tarvita-miseks; esimene termin säilitab nähtava seose kõneleja taotlusega, teine mitte.

versational või *conventional implicature*), mille lähem vaatlus tuleb ülejäärmises peatükis.

Lausete püsiv tavatähendus võimaldab neile anda kontekstitundlikke juhutähendusi; teiselt poolt on just kõneleja oma konkreetse taotlusega see, kes valib mingis olukorras väljendusvahendiks mingi kindla lause. Lausetüübid on püsivad võimalused kavatsetavaks kõneteoks. Keeletegevusõpetuse vaatepunktist on esmaseks kõnelejatähendus, tähendusõpetuse seisukohast aga lausetähendus: ei või öelda mida tahes ja sellega edastada mistahes pähe torganud mõtet. On täiesti mõeldav, kuidas lausega (1) saab keegi uhkustada oma heade telefonide üle, vaevalt võib ta aga lause (1) abil kohvikust saia osta. Kõnelejatähendus on lausetähdendusest tuletatav vestlust korraldavate strateegiate ja järeldusmodelite alusel, st et nende vahel valitsevad kindlad seosed. Ka kõige pöörasemad alliksaarelikud mõtteuperpallid on ikkagi jälgitavad, lähtudes kasutatud lausete tähendustest, (taas)konstrueeritud virtuaalsest (luule)kontekstist ja implikatuuri strateegiate valdamisest — mõistatamiseks läbi kunstipäraste takistuste nad ju mõeldud ongi. Keeleliste konventsioonide rikkumine, tähenduste nihutamine, vastuvõtja taju aeglustamine ja harjumusest võõrutamine on üks kunsti põhiolemusi — vana škvovskilik idee (vt ka Fowler 1986: 39–52, samuti Merilai 1997c).

Printsiip 6 näitab, et ainult semantika raames ei ole tõlgendus võimalik: tähendused taanduvad kasutusele. Kui keegi tõdeb, et Y(lle) on lumememm, siis ei pea ta ilmselt silmas, et Y(lle) on ümar kolmeosaline lumest keha, mis on kaunistatud porgandi, sõetükkide, kaabuloti ja puuokstega ning koosneb peamiselt H₂O molekulidest, vaid vastavalt olukorrale pigem seda, et Y(lle) on end lumiseks müranud, rõõmus, paksuke, kohmakas või liikumatu või, vastupidi, hoopis külma hoiakuga tüdruk, et tal on pikk punane nina vmt. Kui jutt ei käi just samanimelisest lumememmest, siis võib kindel olla, et seda, mida üteldi, otseselt ei mõteldud. Et tähendus on kasutus, oli ka hilise Wittgensteini (1968: 2–12) loomulik fregelik seisukoht, kusjuures kujundlik keelekasutus kui selline on eriti selgelt eeskätt kõnelejatähdenduse probleem (vt ka Grice 1989a, 1989c, 1989d; Searle 1989d, Searle 1989e). Seega võiks rõhutatult kirjutada: **keeletegevusõpetus on kirjandusteaduse alusdistsipliin**. Mõödavaatamine on meetodiline ja pedagoogiline eksitus.

7. Ontoloogia ja epistemoloogia erinevus

Tuleb eristada seda, mis on olemas, sellest, mida teatakse. Keele- ja kirjandusfilosoofiline lähenemine huvitub (kujundliku) keele ja selle kasutuse ontoloogiast, et lausungitega on seotu laused, tähendused, taotlused ja

alltekstid ning mis nad kui niisugused on; tunnetuslikud küsimused, kas mingeid asju mõnel konkreetsel juhul teatakse või mitte, huvitavad kirjandusloolasi ja -kriitikuid. Loogiline positivism ei osanud seda vahet teha, kuid sellel on tähtsus tekstikriitikas: sageli ei ole piisavaid andmeid autori kavatsuste kohta ja ollakse episteemilises kimbatuses (kes on Alliksaar, milline on tema vaim ja taust, keda esindavad tema luuletuste lüürlised tegelased jne). Selle kohta saab tõendeid juurde hankida, näiteks: millised olid autori ligilähedased teadmised kvantmehhaanikast, kui ta kirjutas (1); kas kõik luuletused või nende osad *Päikesepillajas* on ikka Alliksaare enda omad jne? See teadmatus ei ole teadmatus põhimõtteliselt — faktid eksisteerivad sõltumata sellest, kas neid parajasti teatakse või ei, neid võib välja uurida. Kui ei oleks aga võimalik määrata, milliseid kõnetegusid luuletustes ülepea sooritatakse või kas seal saab üldse tegelikest või lihtkõnetegudest rääkida, vaid pigem nende markeerimisest, siis oleks see (epistemoloogiliselt väljenduv) ontoloogiline ebalus, mille puhul ajalooliste lisatõendite otsimine on mõttetu. Küsimus on, kas teoreetiline objekt on konstrueeritav või mitte. Deiksise puhul võis näha, et sageli ei olnud võimalik määrata meie-*origo* indeksit — millise referentgrupi nimel just parajasti mängult kõneldi —: isegi selged ettekujutused nii autori kui tema lüürlise mina meie-taotluste kohta ei välista ju määramatust tekstis, tõendite tegelikku puudumist. Kuid ka määramatu objekti saab metatasandil selgelt fikseerida — kui määramatu. Nii nagu π ja selle osutus geomeetrias.

KÕNE KUI TEGU

Loogiline positivism ja L. Wittgensteini *Tractatus logico-philosophicus* (1921) esindasid kahevalentset loogikat. Selle jaoks oli verifitseerimata lause, mis ei ole tõene ega väär, lihtsalt tähenduseta. See sobib matemaatikale, kuid tavakeele uurimisel on see piirang liiga range, sest suur osa igapäevakõnet ei ole ainult väited või kirjeldused. On olemas ka küsimused, hüüatused, lubadused, käsud, kuulutused, lalinad, kordamised jms. Ka enamik eetilisi, esteetilisi, filosoofilisi või religioosseid diskursse oma osutustega abstraktsetele, hüpoteetilistele või olematutele objektidele, metakeelele jne, oleksid niiviisi tähenduseta, sest ei ole oma tões kinnitavad. Kas peaks siis enamasti vaikima? See oleks *reductio ad absurdum*. Sellest kitsikusest pääsemiseks lõi hiline Wittgenstein *Filosoofilistes uurimustes* (1958) keelemängude teooria, mis püüdis seletada lausungi tähendust tegevuse kaudu ja oli märgiks, et semantikast oli välja kasvamas

keelepragmaatika — keeletegevusõpetus. Tähendus selgub alles praktikas, miski muu ei anna tähendust kui ainult kasutus selle kokkulepetes või erakordsuses.

Vihjeid kõneaktide teooriale oli ajaloos tehtud varemgi: Aristotelese, Avicenna, Thomas Hobbes'i jt, eriti Port-Royali grammatikute poolt 17. sajandil. Kuid muidugi oli see Gottlob Frege, kes võttis juba oma *Aritmeetika alustes* (1884) ja mujal kasutusele **kõnejõu** mõiste, eristades assertiive, direktiive, deklaratiive ja ekspressiive — väiteid, küsimusi, palveid, käske, definitsioone ja lühendusi, ka hingeseisundi väljendusi nagu näiteks sooviavaldusi jm (vt näit Frege traktaati *Mõte. Loogiline uurimus* — Frege 1966, vm). Samuti võttis ta väite kõnejõu tähistajana kasutusele nn Frege märgi $\vdash$. Kahjuks oskasid Alfred Whitehead ja Bertrand Russell Frege sellest sügavusest oma *Principia Mathematicas* (1910) mööda vaadata (vt ka Vanderveken 1990: 67–69).

On siiski tõsiasi, et tegelik läbimurre loogikas reaalsele keelele lähenemisel ei toimunud Wittgensteiniga Cambridge'is, vaid Oxfordis John Langshaw Austini loodud kõneaktide teooriaga: **ütelda — see on teha**. Teooria idee küpsenuvat Austinil juba 1930. aastatel, kuigi biheivioristlikes uurimustes oli põhimõtet “ütlemine on tegu” varemgi selgelt väljendatud. Näiteks kirjutab John B. Watson (1925: 6, vt ka Henry 1996):

Ja tehkem üks põhimõtteline asi kohe selgeks: et ütlemine on tegemine — st toimimine. Nii kuuldavalt või iseenesele rääkimine (mõtlemine) on sama objektiivset tüüpi toimimine kui pesapall.

Austini hilisemas loengusarjas ulatuslikumalt välja arendatuna ilmus teooria 1962. a postuumses raamatus *Kõne kui tegu* (ehk *Kuidas teha sõnadega asju* — *How to do things with words*) (vt Austin 1984 ja 1979a; samuti Levinson 1992: 226–283). Austin teatas: täielik kõneakt täielikus kõneolukorras on ainus tegelik nähtus, mida uurida. Ta asetab tõetingimuste küsimuse teisiti, mitte seoses abstraktse tähendusega, vaid lähtuvalt konkreetsest keelekasutusest konkreetse olukorras. Loobudes kahevalentsest tõetingimusloogikast informaaalsema käsitluse kasuks, saab oluliselt suurendada vaadeldavate kõnenähtuste hulka. Et loogikuid veenda, alustas ta väitefetiši lammutamisega.

Esiteks ei kasutata tavakeeles implikatsiooni sugugi mitte ühes, vaid vähemasti kolmes tähenduses — nimetatagu neid eesti keeles siinkohal *järgnemiseks*, *viitamiseks* ja *ütlemiseks*, millest ainult esimest võiks võtta materiaalse implikatsioonina. On selge, et kui kehtib lause $p \rightarrow q$, siis kehtib ka $\sim q \rightarrow \sim p$; $p \& \sim p$ oleks vasturääkivus. Kui lausest (5) *Kass on*

matil järgneb (entails) (6) *Matt on kassi all*, siis on sellega kooskõlas, et lausest (7) *Matt ei ole kassi all* järgneb (8) *Kass ei ole matil*. Lause (9) *Kass on matil ja kass ei ole matil* on väär. See mudel ei kehti aga teiste implikatsioonide jaoks, mida keeles kasutatakse. Näiteks ütlus (5) **viitab** (implies) kõneleja usule, et kass on matil; aga ei saa väita, et kui kõneleja ei usu, et kass on matil, siis viitab see sellele, et kass ei ole matil või et seda ei ütelda. Moore'i paradoks ütluses (10) *Kass on matil, kuid ma ei usu seda* ei sisalda kontradiktiooni propositsiooni tasandil, kuigi väite (aga mitte usuraporti) eduka sooritamise tingimusi (nimelt siirusetingimust) häiritakse. Samuti **ütleb** (presupposes) tõdemus (11) *Kõik Juku lapsed on paljaspead*, et Jukul on lapsi. Kuid ei ole nii, et lause (12) *Jukul ei ole lapsi* ütleb, et tema lapsed ei ole paljaspead või et kõik tema lapsed ei ole paljaspead. *Modus tollens* ei tööta kahe viimase implikatsiooni liigi puhul. Mingid rikkumised siin tekivad, kuid need ei ole kontradiktioonid ja seega ei saa neid kirjeldada klassikalise loogika abil — see jääb tavakeele jaoks liiga rangeks. Näiteks laused (11) ja (13) *Kõik Juku lapsed ei ole paljaspead* ütleavad mõlemad ühtviisi, et Jukul on lapsi; kuid ei ole nii, et lausetest (5) ja (8) järgneks samaväärselt, et kass on mati all. Tuleb leida vahendeid ka teiste implikatsioonide käsitlemiseks, mis ei ole range loogika järgnemised; mitte iga keelekasutusreegli rikkumine ei vii veel loogilise vasturääkivuseni. Austin heidab nalja: on ka teisi meetodeid kassi tapmiseks, kui ta uputamine koore sisse.

Teiseks, et purustada mõned positivismi dogmad, alustas ta analüüsi just *prima facie* väidetega — tema mõistes **konstatiividega** —, mis tegelikult aga osutuvad pigem kõnetegudeks — **performatiivideks** —, mille eesmärgiks ei ole sedavõrd millegi kirjeldamine, vaid pigem mingi asja tegemine või sooritamine. Vaadeldagu näiteks ütlusi: (14) *Õnnitlen Teid uue presidendi puhul!*; (15) *Mina ristin Sind Eesti Nokiaks*; (16) *Käesolevaga pärandan oma käsikirjad muuseumile*; (17) *Vean kihla, et al Qaida ei hävi* jne. Nende eriline tunnus on, et nad ei ole mõeldud niivõrd millegi ütlemiseks, kuivõrd just aktiivselt millegi tegemiseks. Mitte parajasti toimuva õnnitlemise, ristimise, pärandamise või kihlveo kirjeldamiseks, vaid just õnnitluse, ristimise, pärandamise ja kihlveo toimepanemiseks ise. Kõneaktiga vastav tegu alles saavutataksegi, mida siis *post factum* võib kirjeldada. Pärast räimesõja kuulutamist naaberriigile, pärast pidulikku jah-töotust altari ees, pärast rektoriks inaugureerimist on maailmas teostatud substantsiaalsed muutused, ei saa öelda, et maailma ainult kirjeldati. Puhkes sõda, sõlmiti abielu ja määrati hariduselu uus tippjuht, laevaregistritesse kanti uus alus, muuseum sai rikkamaks ja kihlveo kaotaja jäi vaesemaks. Nende lausungite kohta ei kõlba ütelda, et

nad olid tõesed või väärad, pigem nad kas **õnnestusid** või **ebaõnnestusid**. Kui sõda läks lahti, siis sõjakuulutamine õnnestus, ei ole täpne öelda, et sõjakuulutamine oli tõene. Sobivates tingimustes vallandab väljendus (18) *Ma kuulutan sõja!* tõsise verevalamise (õnnestumise korral võivad sellel lausungil olla kohutavad tagajärjed, nagu süüdimõistmisel kohtusaalis, penalti määramisel pallimängus jne). (19) *Ta kuulutas sõja* on aga ainult süütu tõdemus (18) kohta, olenevalt asjaoludest tõene või väär. Tõetingimuste analüüsimise kõrval peab loogika uueks ülesandeks saama lausungite üldisemate **õnnestumise tingimuste** (*felicity conditions*) uurimine, millest tõetingimused on vaid teatud abstraheeritud, rangemate piirangutega liik. Kusjuures viimastegi määramine jääb alati sõltuvaks pragmaatilisest kontekstist. Nii on väide (20) *Itaalia on saapakujuline* tõene koolijütsile, kuid mõttetu geograafias. Kuigi kõnetegude teooria loobub kahevalentsest loogikast vähem formaalse meetodi kasuks, jääb see teooria taustana siiski ka edaspidi juhtivasse osasse (kõnelemata sellest, et teooria esitusviis peab olema loogiline).

Kõneakti õnnestumise tingimused määrab Austin negatiivselt ebaõnnestumiste (*infelicities*) doktriini abil. Näiteks, kui keegi purustab šampusepudeli vastu jaamas oleva veduri parrast ja, lüües kiilud lahti, kuulutab pidulikult: (21) *Mina nimetan selle rongi Anna Kareninaks*, siis tekib omaette skandaal, kui ristija ei olnud selleks volitatud isik või kui ta eksis rongiga, rongi nimega või kellaajaga, jättis toimingu katki, polnud teovõimeline vms. Ilmselt kukkus rongi ristimine läbi, kuivõrd rikuti objektide ristimise üldist korda. Kui kirikuisa laulatab pingviini, siis kas see ei sobi seetõttu, et hoolimata frakisarnasest väljanägemisest pingviine ei laulatata, või seetõttu, et ei ole olemas pingviinide laulamise tunnustatud viisi? Kui katoliiklane ütleb oma naisele, et ta lahutab temast, siis on ta alles pika ja okkalise tee alguses; osal musulmanidest tarvitseb seda aga vaid kolm korda teatada ja juba nad sooritavadki abielulahutuse *ipso facto*. Ei saa kokku leppida, kui kaaslane on juba eelnevalt nõus; ei saa parteist lahkuda, kui ei olda selle liige — kõnetegu äpardub. Võidakse ju muigutada suupäraselt “jah” (näiteks altari ees või piinamisel), aga kui ise mõeldakse südames “ei”, siis kõneakt küll sooritatakse (erinevalt täielikust katastroofist, kui laulatusel öeldakse ikkagi “ei”), kuid see on ebasiiras või tühi. Performatiivid peavad seega täitma järgmisi tingimusi, konventsioone, et olla edukad:

- A. (i) peab leiduma kokkulepitud toiming kokkulepitud mõjuga, mis näeb ette teatud sõnade lausumist teatud isikute poolt teatud tingimustel;
- (ii) isikud ja olukorrad peavad olema toimingule vastavad;
- B. (i) toiming tuleb läbi viia korralikult ja

(ii) täielikult;

C. (i) sageli nõuab toiming, et osalejatel oleksid vastavad mõtted, tunded ja kavatsused, mistõttu nad peavad neid ka omama ja

(ii) selle tulemusel vastavalt käituma.

A ja B tingimuste rikkumisi pidas Austin äpardusteks (*misfires*), kus tegu oli ehk soovitud, aga ei kehti; C tingimuse rikkumised on kuritarvitused (*abuses*), kus tegu kuulutati küll välja, on aga tühi või ebaasiiras. Selle õpetuse alusel märgib Austin, et kõnetead on erilised: esiteks, nende väljendamisel mitte lihtsalt ei **öelda**, vaid **tehakse midagi**; nad ei ole mitte **tõesed** või **väärad**, vaid pigeme kas **edukad** või **ebaedukad**. Konstatiiv (22) *Ta läheb* on tõene parajasti siis, kui osutatu lähebki; performatiivi (23) *Mine!* puhul aga teeb alles lausungi edukus minemisest kirjeldatava fakti. Kui keegi ütleb kellelegi (24) *Ciao!* või kasutab sobival põhjusel väljendust (14), siis ta mitte ei kirjelda oma tegevust, vaid täidab hüvastijätmise või õnnitlemise seltskondlikku kommet. Teiseks — performatiivsed lausungid **saavutavad** vastava tegevuse seetõttu, et nendega on seotud erilised **konventsioonid**, nad on teatud keelekokkuleppelised tseremooniad, mis kas õnnestuvad või mitte, aga ei ole tõesed või väärad.

Performatiivide kohta öeldu kehtib üldistatult mis tahes kõnejõulise lausungi jaoks keeles (ka konstatiivid on liik performatiive), kusjuures mis tahes implitsiitset performatiivi võib **performatiivse verbi** või muu vastava **kõnejõu märkija** (*illocutionary force marker* — Vandervekeni termin) abil eksplitseerida. Näiteks lausungit (25) *Hunt tuleb* saab performatiivse verbi abil eksplitseerida kui erilist tõdemust kujul (26) *Ma väidan (arvan, kinnitan, kardan jne), et hunt tuleb*; intonatsiooni muutus või hääumärk eksplitseeriks hoiatuse või ähvarduse.¹² Nii et implitsiitse kõneteo (25) jõudu ei pea võimendama ainult vastava verbiga, võib ka muude märkijatega: (27) *Ettevaatust (urjoh, issand jumal), hunt tuleb!* jne. Lisaks performatiivsetele verbidele (nagu *lubama, käskima, õnnitlema, määrama* jms) võib kõnejõudu seega märkida ka eriliste käänd- või määr-sõnadega. Eriti olulised sõnad performatiivide sooritamiseks on *käesolevaga* ja *sellega* (vt (16), vrd inglise *hereby*), samuti mitmesugused rõhutavad, küsivad või teised modaalsõnad nagu *küll, jah, kahjuks, nähtavasti, no, kas?, hõissa!, kuule!, kurat* jms. Loomulikult täidavad seda rolli süntaktilised lausetüübid (vält-, käsk-, küsi-, soov- ja hüüdlause), kõne-

¹² Hiljem märgivad Searle ja Vanderveken, et Austini eksplitsiitsed performatiivid (õigem küll oleks vist, et performatiivse verbiga eksplitseeritud performatiivid) on tegelikult vastavalt osutatud lisajõuga deklaratiivid — (26) oleks seega väite lisajõuga kehtestus ja mitte enam puhas eksplitsiitses vormis tõdemus jne.

viis (kindel, tingiv, käskiv, kaudne ja mõõnev), intonatsioon, rõhk, rütm ja paus, sõnajärg, žestid ja kontekstiviited, kirjavahemärgid, mida Austin oma esialgsetes loengutes vaid riivamisi puudutab. **Eksplitsiitne performatiiv** on eesti keeles üldjuhul **isikulise tegumoe kindla kõneviisi olevi-ku ainsuse 1. isiku vormis** olev lausung. Sellega kaasneb ka vastav ebasümmeetria: (28) *Ta elagu!* on performatiiv (joovastav austusavaldus), (29) *Tal lasti elada* aga konstatiiv (väide performatiivi kohta). Kuid ainsuse 1. isikust rääkides mitte unustada ka alliksaarelikke ja muid meie-lausungeid: (30) *Meie ei taha olla, ei ole / vaikiv, ununev lehekülj...* (Anna Haava).

Edasi loob Austin kõnetegude ehk **illokutiivsete aktide** üldise teooria: kui on selge, et öeldes midagi ühtlasi tehakse midagi, siis tuleb kindlaks teha, mis mõttes on ütlemine tegemine. Austini järgi sooritatakse lause väljendamisel samaaegselt kolm tegevust. Esiteks **lokutiivne tegu** (*locutionary act*), milleks on lause lausung mingi tähenduse ja osutusega, lausungiakt. See omakorda koosneb: a) **foneetilisest** (helide väljendamisega tegu — *phonetic act*), b) **faatilisest** (sõnade grammatilise seostamise ehk süntaktilise väljendamisega tegu — *phatic act*) ja b) **reetilistest** (tähen-¹³ duse ja osutuse ehk semantilise väljendumisega tegu — *rhetic act*).¹³ Faatilise akti sooritamiseks tuleb muidugi sooritada ka foneetiline akt, kuid mitte vastupidi: kui kaaren oma õrre peal ütleb külastajale (31) *Põrgu!*, siis on see ehk foneetiline, ehkki mitte faatiline tegu; Alliksaare (32) *Kas heli salvestada või salve helistada* on viimast aga kindlasti. Mõni võib tuhkagi taipamata ladina keelt (re)tsiteerida või midagi sürrealistlikult absurdset ütelda (*à la* Chomsky: (33) *Maitsvad kaunid väärtused rabelevad hooti õhtuti...* hm... parem siiski Andres Ehini poole pöörduda) — st tegutseda grammatiliselt korrektselt, kuid see ei ole veel (vähemasti sõnasõnaline) reetiline tegu, millel oleks meie maailmas otsene tähendus ja osutus.

Ka orwellilik praäkprouk on tõenäoliselt eeskätt faatiline ja mitte reetiline tegevus — osutus, kui seda üldse vajatakse, leiutatakse tagantjärele. Et chomskylikule faatilisele toole võib omistada metafoorse tõlgenduse,

¹³ Uuemas lähenemises räägitakse järgmistest tegudest: "...sooritades lausungi-kontekstis illokutiivset akti, sooritab kõneleja veel mitmeid teist tüüpi kõnetegusi. Seega peab ta näiteks sooritama lauseeksemplari häälikute *hääldamise* või märkide *kirjutamise* teo, mingi illokutiivse jõuga *propositsiooni väljendamise* teo, mingi illokutiivse punkti teatud viisil *saavutamise* teo, samuti propositsioonide *eeldamise* ja *vaimuseisundite väljendamise* teod." Loomulikult ei ole need eraldatud tegevused, vaid toimuvad samaaegselt ja iseloomulikult (Vanderveken 1990: 130–131).

on iseküsimus. Reetiline tegu on oluline küsimus ka (ilukirjandusliku) väljamõeldise tõlgendamisel: fiktsionaalseid kõnetegusid (väited Sherlock Holmesi või Arno Tali kohta, keda ei olnud tegelikult olemas jne) võib ju rangelt võtta kui teatud lausungiakte (*utterance act*), mis on samas mitte-täielikud kõneaktid — osutuse puudumise tõttu ei oleks need justkui reetilised ega siirusetingimuse rikkumise tõttu ka korrektsed kõneteod (vt ka Searle 1989c: 68). Austin ise ei osanudki teisiti suhtuda, kui pidas sellist keeletarvitust etioleerituks — kahvatunuks. Siiski ei keela keegi vastavaid lausungeid võtmast (mingis võimalikus või loo maailmas) kui reetilisi tegusid ja vastavalt sellele tõlgendada. David Lewise (vt Lewis 1978) ja Searle'i truistlikule teeskluseteooriale (*pretense theory*) — reaalse lausungiakt, teeseldud kõneakt — võiks aga siiski eelistada Gregory Currie' tüüpi mängult uskumise mängu (*make-believe*) teooriat. See käsitleb fiktsionaalseid kõnetegusid erilise kõneteo liigina (kus siirusetingimuseks ei ole usk, vaid mängult usk), mitte aga teiste illokutiivsete tegude nõrgema variandi või teesklusena (vt Currie 1990). Lause (25) muutmine fiktsionaalse operaatoriga lausungiks *à la* (34) (*Mängult –) hunt tuleb!* (kus ei peeta silmas hundi päris tulemist, vaid lõbu) näib viivat endtaandava kõneteoni (*self-defeating speech acts* — Vandervekeni termin, 1980), mille ülesandeks ongi tegelikus ja sõnasõnalisel usumaailmas läbi kukkuda, kehtestumaks kujutluslikult mingis võimalikus mängult uskumise alas. See viib aga juba kahe konteksti teooria hoiakute juurde, millest lähemalt edaspidi.

Teiseks. Lokutiivse teo sooritamine on üldjuhul *eo ipso* ka **illokutiivne tegu** (*illocutionary act*) ehk kõnetegu kitsamas mõttes — samuti nagu heina niites haritakse ühtlasi aeda ja aeda harides niidetakse heina. Seega, lausudes mingit lauset, enamasti alati ka kirjeldatakse, küsitakse, vastatakse, teatatakse, kästakse, kuulutatakse, defineeritakse midagi. St et lauseid väljendatakse mingi **kokkuleppelise jõuga**, mis näitab, kuidas tuleb vastavat lausungit võtta, millise teo sooritamiseks antud lause väljendamist antud tingimustes peetakse. Üteldes midagi ollakse ühtlasi midagi teinud, mis ei ole sõna otseses mõttes enam keel, vaid tehtud tegu: küsilause abil küsitud, väitlausega väidetud, teatatud, meenutatud, ennustatud, määratud jne. Illokutiivne akt sisaldab Austini järgi ka kolme liiki konventsionaalseid **mõjusid** või tulemusi: esiteks kuulajapoolse arusaamise kavatsuslikku kindlustamist (*securing of uptake*) — idee, mille ilmne mõjutaja ja väljaarendaja oli P. Grice; teiseks vahetuks tulemuseks on mingi asjaolu muutmine või jõustamine maailmas (*taking effect*); ja sageli lisandub neile ka vastuse esilekutsumine (*inviting a response*).

Kolmandaks. Erinevalt viimastest kõneteoga sisimalt kaasnevatest mõjudest kuulajatele, käivad kõneteoga kaasas ka välised mittekonventsionaalsed mõjud, mida nimetatakse **perlokutiivseteks tegudeks** (*perlocutionary acts*). Kõneleja võib oma lausungiga küll taotleda kuulaja veenmise mõjutegu, kuid selle saavutamine ei ole kokkuleppeliselt tagatud — kuulaja ei pruugi juttu uskuda, ta võib hoopis vastupidises veenduda või teisiti mõista, lihtsalt tüdineda, solvuda vms konkreetset. Poissmees Austin illustreerib: lausungil (35) *Lase ta maha!* võib teatud tingimustel olla käsu, soovituse või anumise jõud, millega tehakse kuulajale ettepanek temake maha lasta, kuid kuuletumise, kõhklemise, veendumuse või ehmumise perlokutiivne mõju. Või nagu tõrjus üks feminist: kui ta aitab jah-ütlemisega kaasa oma laulamise teole, siis ta rõõmustab oma peigmeest ja lõbustab publikut, kuid šokeerib ema — üks kõneakt, erinevad mõjuteod (vt Langton 1993). Senini on kõneaktide teooria raskuspunkt olnud muidugi illokutiivsel aktil ja mõjuakti on uuritud vähem. Mõjuakt oma kontekstitundlikkuses on ka raskemini formaliseeritav, ent vestluse kui terviku uurimisel ei saa sellest mööda minna, sest perlokutiivsed aktid kujundavad oluliselt konversatsiooni kulgu (vt ka Eyer 1987). Tööd mõjuakti paremaks integreerimiseks teooriasse on teinud siiski Amsterdami argumentatsioonilooikud (ja nende ümber koondunud makrokõneakti uurijad), kes nimetavad oma meetodit “pragma-dialektiliseks”, eristamaks seda vana tüüpi “epistemiilis-retoorilisest” läheneemisest (vt Eemeren ja Grootendorst 1991, 1992, 1996; *Argumentation...* 1992). Niisiis võib Austini järgi perlokutiivset akti võtta õeldu järeelmina ehk siis kõige sellena, mis kuulaja vaimus sünnib, kui ta on aru saanud, et kohtunik on ta süüdi mõistnud või kui partei on ta ministriks suunanud.

Lõpuks esitab Austin illokutiivsete aktide esialgse klassifikatsiooni, leides, et neid võiks ingliskeelses sõnaraamatus esindada umbes 10^3 tegusõna¹⁴ — arvatavasti Wittgensteini mõjul, kes arvas, et keelemänge on lõputu hulk (vt Wittgenstein 1968: 1jj). Ta saab viis verbiklassi, mille piirid ei ole väga selged, võimaldades üleminekuid ja kattumisi:

1. Verdiktiivid ehk otsuseaktid

Verdiktiivide sisuks on ametliku või mitteametliku otsustuse või hindamise avaldamine ja neid nimetavad sellised tegusõnad nagu *hindama*, *iseloomustama*, *kirjeldama*, *leidma* (süüdi või õige olevat jne), *määrama*, *sätetama*, *tõlgendama* jm.

¹⁴ See on muidugi liig mis liig (lisaks sellele samastas ta illokutiivsed tegusõnad ekslikult illokutiivsete tegudega) — Vandervekeni uuem käsitlus esitab vaid ligikaudu kolmsada inglise verbi.

2. Eksertsitiivid ehk võimuaktid

Eksertsitiivide sisuks on võimu praktiseerimine, tegusõnadeks *anuma, erru astuma, esitama* (kandidaadiks jm), *hoiatama, keelduma* ja *keelama, kinnitama, korraldama, kuulutama* (avatuks, suletuks jm), *käskima, lubama, määrama* (ametikohale jm), *nimetama, nõustuma, paluma, soovitama, sundima, trahvima, tühistama, vallandama, välja heitma* jt.

3. Komissiivid ehk kohuseaktid

Komissiivid kohustavad kõnelejat midagi tegema: *kihla vedama, kohustuma, leppima, lubama, möönma, nõustuma, pooldama, tagama, toetama, töötama, vanduma, vastutama, ühinema* jm.

4. Behabitiivid ehk “käitumistavaaktid”

Behabitiivid (terminina tõeline viletsus, ütleb Austin, kombineeritud sõnadest *behave* ja *habit*) seostuvad seltskondliku käitumise ja inimsuhete väljendamisega: *andestama, hukka mõistma, häbistama, hüvasti jätma, kaastunnet avaldama, kahetsema, kritiseerima, needma, õnnistama, õnnitlema, protesteerima, soovima* (edu vms), *tervitama, vabandama* jm.

5. Ekspositiivid ehk esitusaktid

Ekspositiivid on kasutusel esinemiste puhul, juhtides tähelepanu diskursile, kui selgitatakse vaateid, esitatakse argumente, täpsustatakse kõnet: *analüüsima, defineerima, eitama, eristama, kahtlema, kirjeldama, klassifitseerima, küsima, nõustuma, näitlikustama, oletama, osutama, parandama, selgitama, sõnastama, teatama, tõestama, tuletama, tunnistama, vaidlema, vastama, väitma* jm.

Kuigi Austini raamat oli kaua teooria pühakirjaks ja kogu hilisem areng kandis tema töö pitserit, oleks selle najal tõsisema ja tundlikuma luuleanalüüsi juurde veel õige vara asuda — palju enam, ka tegeliku tavakeele käsitle juurde liiga vara. Ülimalt hea algus oli see siiski — kes kinnitas varem mujal või meil, et kõne on ka tegu? *Sõnad, sõnad, sõnad...*

STANDARDTEOORIAST ILLOKUTIIVSE LOOGIKANI

Austini katkenud tööd jätkab John R. Searle, sidudes selle Paul Grice'i intentsionaalse tähendusteooriaga, samuti generatiivse grammatika põhimõtetega.¹⁵ Selle revisjoniga saab kõnetegude teooria standardse ilme, mis on omakorda vaheetapiks liikumisel täpsema illokutiivse loogika poole, esialgu Searle'i ja Vandervekeni koostöös, hiljem viimase arendatuna. Edasine tee on liikumas üldisema konversatsioonifilosoofiani (vt näit Bach ja Harnish 1979; *Dialogue...* 1985; Vanderveken 1991b), kuigi mõeldav areng selles suunas oli kuni viimase ajani takerdunud — kõneaktide kasutusreeglitest ei õnnestunud esimesel katsel üheselt tuletada vestlust juhtivaid reegleid (vt ka Searle [et al.] 1992). Rahulolematus Searle'i tüüpi kohati toorevõitu standardteooria ja -filosoofiaga, samuti esialgsete raskustega vestlusele kui tervikule projitseerimisel on põhjustanud ka tõsist kriitikat või alternatiivseid katseteid (näit Beck 1980; Auwera 1980; Ballmer ja Brennenstuhl 1981; Stiles 1981; Leech 1983; Verschueren 1983; Kearns 1984; Souza 1984; Sadock ja Zwicky 1985; Christensen 1991; Geis 1995; Zaefferer 2001), millest huvitavamaid (ja ühtlasi vähem hambutu) on Wittgensteini keelemängude juurde tagasi pöördunud Pär Segerdahl oma: kõnetegu ei ole talle iseseisev abstraktne üksus, mille mõistmisel kalkuleeritakse — nagu 1938. aastal tegi juba Charles Morris (1971) — üle süntaksi ja semantika pragmaatikani, st märgiühenditest tähenduste ja taotlusteni, vaid on mõistetav hoopis teistelt alustelt, pigem järjekordse käiguna igapäevases ja tuttavas keelemängus (vt Segerdahl 1996). Ta väidab, et

Pragmaatikute järgi on isegi meie kõige põhilisemad keelekasutuse vormid rajatud keelelisele tähendusele ja mitteteadlikele võimetele järeldada ning otsustada. Meie keelekasutust mõistetakse nii, justkui see oleks selle sügavamates alustes kasutajatele läbinähtav. Siiski, kui mul on õigus, ei ole pragmaatiline teooria eeskätt erinevate keelekasutuste erapooletu uurimine, vaid katse sillata tühikut, mis valitseb teatud mõjukate keelearusaamade ja keelekasutuse praktika ilmsete

¹⁵ Ajal, mil Alliksaar lõi oma keelefilosoofiliselt huvitavaid luuletusi, alustas ülikoolis Huno Rätsepa juhtimisel (kes samuti oli Tartu intellektuaalide seltsi *Ellips* liige) tegutsemist generatiivse grammatika grupp GGG, milles osales ka Jaan Kaplinski — pickwicklased nemadki. GG filosoofilised printsiibid on küll moest läinud, samuti kui kõneaktide standardteooria, kuid luule püüab veel vastu panna, olgu Kaplinski või Alliksaare oma.

faktide vahel. Pragmaatika täidab seega teatud vahendajarolli laialt levinud keelefilosoofiliste teoretiseeringute seas (Segerdahl 1996: xiii).

Segerdahli jaoks näib lingvistiline pragmaatika senisel kujul olevat lihtsalt *ad hoc* teooria, lahendamaks senise keelefilosoofia ja lingvistika ette kerkinud näivprobleeme, mis tulenevad skemaatilisest ja ekslikust kalkulasiivsest (ning tsirkulaarsest) keelemõistmisest (*the calculus conception of language*), mis abstraherib keele selle konkreetsetest kasutusvormidest. Sarnast, kuid filosoofiliselt ja analüütiliselt treenitumat dekonstruktsiooni süüdistustega tsirkulaarsuses kohtame ju ka keelefilosoofia senist seisu üldistaval Martin Daviesel (vt Davies 1981) ning hilisel Stephen Schifferil (vt Schiffer 1987), kes seavad samuti kahtluse alla kogu nn Grice'i programmi, kus tähendusi püütakse taandada taotlustele ehk psühholoogia mõistetele, viimaseid vahel omakorda närviimpulsside biofüüsikalismile, näiteks mõttekeelele ehk nn mentaleesile (vt Fodor 1975). On iseloomulik, et ka D. Vanderveken on asunud pragmaatikaga seotud probleeme ületama — liikumisega üldise semantika poole, kustutamaks Saussure'i järglaste võimendatud keele ja kõne liigset eristamist. Keeleline kompetents on sooritamisest lahutamatu — lausete tähendus on süsteemipäraselt seotud nende kasutusega ning kõnetegude analüüs on lihtsalt osa keele olemuse uurimisest. Tegelikult seatakse kogu kommunikatsiooni senine mudel aeg-ajalt kahtluse alla, kuigi uued asendavad tervikpildid ei ole veel välja kujunenud. Samas on see rohkem üldfilosoofiline problemaatika, mis kahtlemata mõjutab, kuid oluliselt ei takista kõneteo kui sellise konkreetset analüüsi — küsimus on pigem selles, millisele filosoofilisele taustale viimane projitseerida. Ja omaette küsimus on, kuidas seda kõike rakendada luule uurimisel — selles osas on plats veel sisuliselt päris tühi.

Searle'i artiklid “Mis on kõneakt?” (*What Is a Speech Act?*, 1965), “Illokutiivsete aktide taksonoomia” (*A Taxonomy of Illocutionary Acts*, 1975), “Kaudne kõneakt” (*Indirect Speech Act*, 1975), raamatud *Kõneaktid* (*Speech Acts*, 1969) ja keelefilosoofiale üldisemat vaimufilosoofilist põhjendust pakkuv *Intentsionaalsus* (*Intentionality*, 1983) on teooria möödunud etapi põhiteosed (vt Searle 1989a, 1991a, 1991b ja 1992). Kaudsest kõneaktist tuleb eraldi lähemalt juttu edaspidi — implikatuuri (kaudse, vihjava ja kujundliku keelekasutuse) käsitluses. Searle lähtus eeldusest, et mistahes keeleline suhtlemine sisaldab kõneakte, kusjuures mitte sõna, lause või märk ei ole keelelise suhtlemise põhiühikuks, vaid nende kasutus kõnetegu sooritades. Konkreetse lause produtseerimine teatud tingimustel on kõnetegu ja see ongi kommunikatsiooni vähim ühik.

Kõneakt on tegu, mida juhivad kasutusreeglid. Searle'i taotluseks oli eksplitsioneerida kõneteo mõiste, esitades hulga tarvilikke ja piisavaid tingimusi mõne konkreetse teo tüübi sooritamiseks, mille alusel võiks edasi tuletada väiksema hulga semantilisi reegleid, mis iseloomustaksid mingi väljendi lausungit just vastavat liiki kõneteona. See annaks mudeli ka ülejäänud illokutiivsete aktide seletamiseks. Selleks on vaja kõigepealt selgitada, mida mõeldakse mõiste **reegel** (*rule*), **propositsioon** (*proposition*) ja **tähendus** (*meaning*) all.

Esiteks. Mingi väljenduse kasutamisel võib eristada kahte tüüpi reegleid:

- a) käitumist korraldavad ehk regulatiivsed ja
- b) käitumist võimaldavad ehk konstitutiivsed reeglid.

Esimesed, näiteks etiketireeglid, korraldavad inimsuhteid n-ö tagantjärele, kuna tegevus ise on neist loogiliselt sõltumatu. (36) "Teed juues ei jäeta lusikat tassi", (37) "Vanematele pakutakse istet", (38) "Tantsida soovides palutakse partnerilt luba" jne. Konstitutiivsed reeglid on aga tegevusele nii eelduseks kui ka reguleerivad seda: (39) "Matsuks saab see, keda eelmine mats on käega puudutanud", (40) "Värav on siis, kui mängija ületab, pall käes, vastaste väravajoone". Ilma nende reegliteta ei oleks ei matsu ega ameerika jalgpalli. Teatud tautoloogilisus või kokkuleppelisus ongi konstitutiivsuse võtmeks. Esimesed reeglid Searle'i arvates keelefilosoofiati ei huvitavat, keele semantikat vaadeldakse konstitutiivsete reeglite süsteemina ja kõnetegusid kui tegevusi, mida tehakse vastavalt neile reeglitele.

Teiseks. Erinevatel kõnetegudel on sageli palju ühist, näiteks:

- (41) Kas Juku tuleb tuppa?
- (42) Juku tuleb tuppa
- (43) Juku, tule palun tuppa!
- (44) Tuleks see Juku ometi tuppa!
- (45) Kui Juku tuleb tuppa, siis mina lahkun

Lauseid (41)–(45) võib kirjeldada kui küsimust, tõdemust, palvet, meeleoluväljendust ja lubadust. Kuigi erinevad kõneteod, on neil kõigil ühine **propositsiooniakt** (referentsi- ja predikatsiooniakt) — et osutatakse Jukule, omistades talle omaduse tuppa tulla. Seega on igas näites olemas teatud ühine sisu või osa sellest — et Juku tuleb tuppa, mis on tõene parajasti siis, kui nimi Juku osutab tõepoolest poisile, kes kuulub tuppatulijate ekstensiooni. D. Vandervekeni järgi on nendel kõnetegudel seega erinevad edukuse, kuid samad rahuldamise tingimused. Seda ühist sisu nimetatakse propositsiooniks; (41)–(45) väljendavad kõik sama propositsiooni, kuid ainult (42) väidab seda — propositsioon ei ole seega väide ise, vaid väite väljendussisu ehk objekt, millele väite jõud rakendub. Kuigi proposi-

siooniakt on kõneakti osa, andes sellele propositsioonilise sisu (mõnel kõneteol ei olevat seda sisu, näiteks lausel (46) *Hõissa!* või (47) *Ai!*), läheb tervikakti kirjeldamiseks vaja veel mõistet **kõnejõud** (*illocutionary force*). Rakendades illokutiivset jõudu ehk funktsiooni propositsioonilisele sisule, saasakse kõneakt kui tervik. Näidetes (41)–(45) võib seega eristada propositsiooni näitavad vahendid (subjekti ja predikaadifraas) **illokutiivset funktsiooni näitavatest vahenditest** (*function-indicating device*) ehk märkijatest, milleks olid lausemallid, illokutiivsed verbid, kõneviis, erilised käänd-, määr- ja modaalsõnad, intonatsioon jm. Selline eristamine on eelduseks kõnetegude analüüsile, sest nii saab eraldada illokutiivse operaatoriga **F** mõjumise reeglid propositsiooni **p** väljendamise reeglitest ja keskenduda eeskätt esimesele, tähistades kõnetegu sümboolselt vormeliga **F(p)**.

Kolmandaks. Kõnetegude teooria tarvitab Paul Grice'i intentsionaalset tähendusteooriat, mis oli esitatud traktaadis "Tähendus" (*Meaning*, 1948, 1957) ja hiljem korduvalt täiendatud käsitlustes "Kõnelejatähendus ja taotlused" (*Utterer's Meaning and Intentions*); "Kõnelejatähendus, lausetähendus ja sõnatähendus" (*Utterer's Meaning, Sentence-Meaning, and Word-Meaning*) ning "Veelkord tähendusest" (*Meaning Revisited*) (vt Grice 1989f, 1989c, 1989d, 1989h; vt ka Strawson 1991). Grice eristab tarvilikult **loomuliku tähenduse** (*natural meaning*) **mitteloomulikust tähendusest** (*non-natural meaning, meaning_{NN}*). Punased täpid tähendavad leetreid, must pilv vihma ja uurded kivil vee-erosiooni, kuid ei või väita, et keegi oleks nendega midagi **tahtnud ütelda**. Vastandina neile, kes usuvad, et loodus tahab oma lubjalademetega kellelegi midagi teatada või et haake visanud jänese jäljed on tekst nagu tekst ikka. Informatsiooni-filosoof Fred Dretske väidaks vist, et viimaste puhul ei ole tegu kõrgemat järku intentsionaalsust omavate kognitiivsete süsteemide ehk semantiliste struktuuridega, vaid lihtsalt analoogvormis kodeeritud digitaliseerimata infoga (vt Dretske 1982: 171–267). Kandlehelinal teatris või hieroglüüfil kivil on aga mitteloomulik, kokkuleppeline tähendus, sest nendega teatakse kellelegi midagi kellegi poolt, näiteks, et etendus hakkab peale või et kupitsa juurest läheb piir. Teatritrupp ja talupoeg kasutavad neid märke suhtlemiseks. Edaspidi räägitaksegi tähendusest just selles viimases, kokkuleppelises mõttes, kus midagi (häälikuühendeid, märgijadasid...) kasutatakse teabe edastamiseks, millega neil endal puudub kausaalne seos, nagu on adrenaliinil jänesejälgedega. Kui sipelgarajad joonistavad liivale juhuslikult Edgar Savisaare karikatuuri, siis paraku ei ole tegu karika-tuuriga, sest sipelgad *ei tahtnud* Edgar Savisaart sikerdada — on hoopis

teine asi, et keegi võib seda šarži võtta *kui* poliitiku kujutist, mida see loomuldasa ei ole.

Seega väljend (48) *Õeldes x pidas S midagi silmas* (meant) ütleb laias laastus sama kui: (49) *Kõneleja S taotles* (intended), *et lausung x tekitaks kuulajais reaktsiooni selle alusel, et tema taotlust mõisteti*. Tähenduse ja kõnelejatähenduse sellisel tõlgendamisel rajanebki kõnetegude senine teooria: keelt kõneldes taotletakse edastada kuulajale mõtteid selle alusel, et üritatakse panna neid mõistma väljendaja taotlust edastada just nii taotletud mõtteid. Kuulajas peab tekkima soovitud usk selle alusel, et ta saab aru, et nimelt selle usu tekkimist temal nende vahenditega taotletigi. Kasutades Grice'i propageerija ja hilisema tõsise kriitiku Stephen Schifferi versiooni (vt Schiffer 1974 *versus* 1987; vt ka Currie 1990: 8jj), võiks intentsionaalselt mõistatud (kõneleja)tähendust defineerida järgmiselt:

Õeldes x peab S silmas, et p, parajasti siis kui, mõne isiku A ja tunnuse Φ (selleks võib olla näiteks lausetähendus) puhul, S taotleb, et

- 1) A mõistab, et x-il on Φ ;
- 2) A mõistab, vähemasti osaliselt selle alusel, et mõtleb, et x-il on Φ , et S lausus x, taotledes panna A mõtlema, et p;
- 3) A mõistab, et p, vähemasti osaliselt selle alusel, et mõtleb, et S lausus x, taotledes panna A mõtlema, et p (vt Schiffer 1987: 241–264).

Näiteks väljendab keegi (kas või fiktsionaalne autor või lüüriline mina) teiste juuresolekul (kas või mängult usu kontekstis) helide või märkide rea (1) *Olen viimse molekulini mobiilne*. Teised mõistavad, et sellel jadal on järgnev tunnus: see on eesti keele kõnelejate seas kokkuleppeliselt vastuvõetav vahend tähendamaks, et kõneleja molekulaarne koostis sisendab täielikku dünaamikat; mis on omakorda vestluslikult vastuvõetav vahend (hüperboolne metafoor), edastamaks tähendust, et kõneleja üldseisund on aktiivselt entusiastlik. (Kõik see, ka implikaatuur, peaks mahtuma tunnuse Φ sisse — kuigi Φ all mõeldakse eeskätt lausetähendust, on see esitatud üldisemalt, näiteks ka mõne ainukordse žesti tähenduslikult mõjuv tunnus, mille abil saab osutuseni liikuda jne.) Sellest, koos oma teiste uskudega, järeldavad kuulajad (intuitiivselt ja kohe), et kõneleja tekitas vastava jada selleks, et teatada oma entusiastlikust üldseisundist. Sellest, koos oma teiste uskudega, järeldavad kuulajad (intuitiivselt ja kohe), et kõneleja usub, et ta on entusiastlikult aktiivne ja et see usk on mingil viisil põhjustatud (näiteks viibimisega kõrgendatud meeleoluga seltskonnas) või põhjendatud (näiteks oma meeleolude jälgimisega selles seltskonnas). Sellest, koos oma teiste uskudega, järeldavad kuulajad (intuitiivselt ja

kohe), et kõneleja on entusiastlikult liikumisaldis — valmis kas või tantsima. Kuna vastuvõtjad käitusid just nii, nagu väljendaja taotles, öeldes (1), siis, vastavalt definitsioonile, pidaski ta sellega silmas (*meant*), et ta on aktiivselt liikumisaldis.

Seega — tähenduse edastamisel töötab korraga terve taotluste kimp. Eelnevas versioonis on muidugi juba arvestatud ka Searle'i tüüpi lisan-dust — tunnuses Φ —, nimelt et kõneleja peaks ühtlasi taotlema, et tema poolt lausutud väljendi kasutamise reeglid seoksid selle väljendi taotletud mõju tekitamisega. See tähendab seda, et tähendus ei ole ainult taotluste, nagu nägi ette Grice'i esialgne määratlus, vaid ka konventsiooni küsimus; põhjus, miks väljendiga (1) ei saa kohvikust saia osta (sellega võib küll edukalt ettekandjat ähvardada), on selles, et kõnelejatähendus peaks olema väljendi tähenduse funktsioon. Kuigi tähenduse selline reduktsionistlik analüüs on tõsiste filosoofiliste vaidluste objekt (alati võib konstrueerida vastunäiteid, mis tõestavad, et definitsioon on ebapiisav, isegi kui see on tarvilik (vähemalt filosoofi keelekasutust see ometi kirjeldab, kui tava-kõnelejad taolist intuitiivset järeldusprotsessi just ei läbi) jne) —, laias laastus midagi sellist on ometigi nõutud tähendusest kõnelemisel. Nende mõistete alusel võib asuda kõnetegude esialgse analüüsi ja klassifitseerimise juurde, mida Searle teeb *lubaduse* näitel.

KUIDAS LUBADA?

Kõneteo näidiskäsitluseks pakub Searle välja *lubaduse* kui kohustumise analüüsi. Teooria ajaloolise läbipaistvuse suurendamiseks on seda ülevaatlik siinkohal tarvitada, kuigi näitel on tugevaid vananemise tunnuseid. Seda ei saa muidugi võtta selle igas kõnekeele aspektis nagu näiteks väljendeis *lubab vihma* (ennustus tõdemusena), *lubab minna* vms (st keelu eitus — juhis) jt. Kuigi, nagu Vanderveken kirjutab, peab lubaduse puhul silmas pidama, et see ei ole illokutiivse märkija või lausetüübina süntaktiliselt realiseeritud.¹⁶ See kas sooritatakse *kaudselt*, mittesõnasõnaliselt ehk väitlausega kellegi tulevase teo kohta (vormiga (50) *Ma teen (selle teo) A*),

¹⁶ Ainult korea keeles olevat *promissiivne* lausemall realiseeritud (hiina keeles pole jällegi optatiivset lausetüüpi soovi väljendamiseks) — ülejäänud maailma keeltes ollakse lubavate lausete grammatikaliseerimisega igaks juhuks ettevaatlikud; võib-olla arusaadav, miks (Vanderveken 1990: 21). Kui vaja lubadust rõhutada, siis kasutatakse performatiivset verbi, kui ei, jääb tegu väitlause tarvitamise tõttu ambivalentseks.

või *kohustava kehtestamisena* — sõnasõnaliselt seega tugevama teona ehk eksplitsiitselt performatiivse lausega (vormiga (51) *Ma luban, et ma teen (selle teo) A*) (vt ka Vanderveken 1990: 74–75). Kuid miski ei sega vastavaid kaudse kõneakti tunnuseid (needki ju mahuvad tunnuse Φ sisse) Grice'i maksiimide vaimus samuti illokutiivse jõu märkijateks pidamast, mis eriti sobib eesti keelele, kus tulevik nagunii valdavalt implitseeritakse väitlause olevikuvormist. Vastavalt Grice'ile võiks seda pidada konventsionaalseks implikatuuriks (*conventional implicature*, Grice 1989a). Seega võiks öelda, et kohustumise või juhise kontekstis väljendatud väitlause olevikuga edastatakse eesti keeles konventsionaalselt tulevik. Seetõttu on vastavad lausungid, eriti nõrgalt või ähmaselt fikseeritud kontekstis, vahel kahemõttelised — neid on kerge pidada lihtsalt tõdemusteks tuleviku kohta (näiteks ennustusteks, kaalutluseks, oletusteks); võrdle: (52) *Homme viin ma õpetajale lilli* ja (53) *Homme viid sa õpetajale lilli*. Kuidas tõlgendada Alliksaare lauset (54) *Täna ma tungin su hinge keelutsoonidesse, et puruneks veel mõni püha ja pidulik piin* — on see lubadus, tõotus, hoiatus, ähvardus, teade, oletus, ennustus või unistus?

Mis on lubadused? Piduritule süttimine on lubadus aeglustada käiku, ühtlasi juhis teistele liiklejatele seda silmas pidada. (55) *Täna ma ruudustan ringi* ja (56) *...kummutan Gödeli teoreemi* on endtühistavad kõneteod, sest lubavad vastuolulisi asju. Millised on tarvilikud ja piisavad tingimused lubaduse sooritamiseks, et neist saaks tuletada vastavad kasutusreeglid? Olgu nii, et kõneleja S lausub kuulajale H lause x — ütleme näiteks (1). Siis, öeldes x , S lubab H-le siiralt (ja keeleliselt veatult), et p (antud juhtumil seega, et tema, kõneleja, kohustub olema käesoleva lausungi hetkest alates entusiastlikult liikuv), parajasti siis, kui:

1. Kehtivad normaalne sisend ja väljund

See tingimus katab laia määramatut tingimuste ala, mille alusel on mis tahes suhtlemine kui mõistlik kõnelemine ja arusaamine võimalik: et kõneleja ja kuulaja oskavad keelt, on eneseteadvusel, kõnevõimelised, ei tee (eriti kuulaja teadmata) nalja ega teatrit jms. Tingimus 1 sisaldab tavalist kavatsuslikkust, kuigi filosoofilisest huvist lähtuvalt on see esitatud eraldi tingimusena 8.

2. S väljendab, et p, lausudes x

Sellega eraldatakse propositsiooniline sisu ülejäänud kõneteost, võimaldades keskenduda kõnejõu iseärasustele. Näiteks, kui keegi lubab (1), siis eristatakse lubamise funktsioon väljendatud (implikaat)propositsioonist (faktilausest, et kõneleja üldseisund saab olema entusiastlikult liikuv); lause (55) puhul, et ta ringistab ruudu jne), mida võidakse tarvitada ka

teiste jõudude mõjuväljas, ja keskendutakse konkreetset lubaduse jõu rahuldamisele antud propositsiooni kui objekti alusel — seega F(p).

3. Väljendades, et p, omistab S endale tulevase teo A

Soovitud tegu omistatakse lubajale endale ja see ei või käia mineviku kohta. 2–3 on **propositsioonilise sisu tingimused** (*propositional content conditions*). Lubades (1) või (55) omistab kõneleja plaanitsetava teo — viibida tarviliku aja üldaktiivses seisundis või teha midagi enneolematut — iseendale ega panusta seda teistele.

4. H eelistab, kui S teeb A sellele, kui S ei tee seda; ja S usub, et H eelistab seda

Lubadus on vigane, kui lubatav tegu on selline, mida kuulaja kõnelejalt ei soovi (enesele antud lubaduste puhul langevad kõneleja ja kuulaja kokku) — vastupidi ähvardusele —; eriti kui lubaja ise ei usu, et kuulaja soovib temalt sellist tegevust. (1) puhul näib asi selge olevat, kuid (54) mängib ilmselt endtühistavalt selle tingimuse piiril, sest ei ole kindel, kas kuulaja enda suhtes niisugust penetratsiooni eelistaks (vaevalt, et tõeline pickwicklane siiski vastu vaidleks) — ilmselt kõneleja arvestabki selle kõhkklusega. Vaevalt, et kuulajal midagi ka ruudu ringistamise *Spiel*'i vastu oleks, kuigi ta teab, et tegelikkuses seda ei juhtu — (55) oleks kõige rohkem lubadus fantaasieruumis.

5. Ei S-ile ega H-le ei ole ilmne, et S teeb A sündmuste senise arengu juures

See tingimus on paljudele kõnetegudele ühine, mis seostub sellega, et teol peab olema **punkt** ehk mõte ehk eesmärk (*point*), mis tuleb saavutada. Palve punkti ei saa taotleda, st et palve on üleliigne, kui on ilmne tõde, et palutu on juba tehtud või parajasti tehakse, mis vaja; lubaduse saavutamiseks on nõutav, et lubatav tegu ei oleks juba ilmne reaalsus. Värske naisemees, kes töötab naise juurest järgmise nädala jooksul mitte lahkuda, külvab pigem rahutust, kui lubab midagi. Kui punkt on juba käes, siis on kentsakas jätkata selle kättesaamise pingutusi, kui just ei peeta silmas teist, mittekilplaslikku tähendust. Kõnetegu peab edastama teavet, selle eelneva ilmsuse korral sunnib konventsioon otsima lisatähendusi. 4–5 on **eeltingimused** (*preparatory conditions*); lubaduse jaoks *sine qua non*, kuid ei määra veel olemust. Alliksaarelikus luules või heas luules üldse ei ole tavaliselt punkt ilmne enne ütlemist (erinevalt Viidingust, kes tihti võõritab ilmseid ootusi neid nimme väljendades), kõik lausungid, ka endtaandavad, esindavad uusi (vaimseid) asjaolusid, mistõttu neid öeldakse — kas või vormile tähelepanu suunamiseks — alati asja pärast.

Samas on teada, et alliksaarelike navigaatorite koostööl võib teinekord olla sedavõrd sügav teineteise sõnatult mõistmise aste, mis võib muuta kõne tõepoolest üleliigseks või lihtsalt retoorilisel eesmärgil sooritatuks. Viimasel juhul oleks lause (1) tõepoolest punktita — vastastikku juba täiesti selge asi, milleks veel lubada —, kui ei lisanduks ilukõnelist taotlust.

6. S kavatseb teha A

Oluline erinevus siira ja ebasiira lubaduse vahel on see, et tõsisel juhtumil kavatseb kõneleja teha öeldut, valetades aga mitte. See on **siiruse tingimus** (*sincerity condition*). Antud tingimus eristab ka mängukõnetead nagu (34) *Hunt tuleb!* tõsisest tegudest nagu (25)–(27), sest neil on erinevad siiruse tingimused — usk, soov, kavatsus jm *versus* mängult usk (mängult soov, kavatsus jm). Kui aga tahta, et lubaduse sooritamise tingimuste loetelu hõlmaks ka valelubadusi (ka need on lubadused, ehkki petlikud), tuleb tingimust 6 revideerida — nimelt: mitte et S kavatseb teha A, vaid **S taotleb, et x-i lausung teeb ta vastutavaks kavatsuse eest teha A**. Valelubaduse korral kõneleja küll *väljendab* oma kavatsust teha midagi, kuid tegelikult tal sellist kavatsust *ei ole*; ometi peetakse teda vastutavaks selle eest, et tal see kavatsus oleks. Samuti nagu valeväite puhul *väljendatakse* oma usku, et asi on nii-ja-nii, aga ise *ei* usuta. Selle eest võib tüssaja vastutusele võtta, kohtu tingimustes isegi kurjal kombel.

Siin näeb vahet: luuletamine ei ole valetamine, sest esimese puhul väljendatakse mänguusku, kirjeldamaks enamasti mingit võimalikku (vaimset) maailma, teise puhul, hoolimata teesklusest (või just tänu sellele), on aga asi tegelik ja tõsine — siiruse tingimused ja seega ka kõnetead ning nende punktid on erinevad. Erinevad ka institutsioonid oma tingimuste ning korraga, mille piires neid tegusid saavutatakse — ühelt poolt kirjandus, teisalt aus igapäevadiskurss — on tobe neid segamini ajada.

Teistsugused siiruse tingimused iseloomustavad ka erinevaid kõnetegude klasse. Kuid — *audiatur et altera pars* — Segerdahl protesteerib, süüdistades hüpostaseerimises. Kui veenvalt?:

...on viga mõista uske keele-eelsete vaimsete seisunditena, samuti kui on viga mõista neid kasutuse tingimustena. Usud on läbi põimitud keelekasutuse vormidega ja sellistena ei saa nad kuuluda keelekasutuse üldisesse seletusse...;

Siiruse ja ebasiiruse eristus eksisteerib vaid tavalise keelekasutuse taustal. Tavaliselt ei ole meie kõne ei siiras ega ebasiiras. Järelikult ei saa meie väiteid ammendavalt jagada siirasteks ja mitte. Tavaline keelekasutus on palju põhilisem kui siiruse ja ebasiiruse eristus. /---/

Lihtsalt väita, et sajab vihma, ja valetada, et sajab vihma, on kaks keelemängu. Olla siiras ei ole kolmas keelemäng ega esimese mängu komponent, vaid arusaam, millel on mõtet olukordades, kus kõnelejat võib kahtlustada vales. Neis olukordades me kasutame sõna 'siiras', et teatada faktist, et kõneleja mängib esimest, põhilist keelemängu, ja mitte teist, modifitseeritud. /---/ "vale" on keelemängu liiginimi, "siirus" ei ole (Segerdahl 1996: 157, 160–161).

7. S taotleb, et x-i lausung asetab talle kohustuse teha A

Meest sõnast, härja sarvest. Lubaduse olemuseks ehk **illokutiivseks punktiks** on, et see tähendab võtta omale kohustus sooritada vastav tegu. Näiteks lõpetada suitsetamine või intrigeerimine, maksta oma võlad ära, käituda džentelmenina jne. Kohusetundlik inimene täidab oma lubadusi, kui raske tal ka oleks, või vähemasti teatab teistele, et ei tule oma ülesandega toime; ettevaatlik inimene ei luba midagi, et pärast ei peaks täitma hakkama jne. Just see tingimus on *locus crucis*, mis eristab lubadusi, töotusi, vandeid jt kohustumisi ehk komissiive muudest kõnetegudest. Kui antud taotlust ei ole, siis saab tõestada, et öeldut ei või võtta lubadusena. Nõnda ei suutnud mr Pickwick, kelle lausung osutus kontekstis kahe-mõtteliseks, seda tõestada kohtuvaidluses mrs Bardelliga ja sattuski võlavanglasse. Lubadusel-töotusel, selle pidamise ja tagasipööramise motiivil põhinevad ka kuulsad regivärsilised ballaadid "Kalmuneiu" ja "Lemmeleht", mille Jakob Hurt õilistas, kuna legend "Jeesuse sõit" (samuti näiteks ballaadid "Lunastatav neiu", "Mehelhukkaja" jmt) käsitlevad palve motiivi.

See on **olemustingimus** (*essential condition*). Ladinakeelne sentents *dicere non est facere* ei ole selles teoorias seega kuigi kohane, *dictum factum* (öeldud-tehtud) aga küll.

8. S taotleb, et x-i lausung tekitaks H-s usu, et tingimused 6–7 kehtivad, selle usu tekitamise taotluse mõistmise alusel

See nõue, olles sisuliselt tingimuse 1 osa, toob selgemalt esile lubaduse taotlusliku tuuma, nagu seda esitati eespool tähenduse definitsioonis. Tegelikult ei nõuta muud, kui et kõneleja ja kuulaja teaksid, mida lause sõnasõnaliselt tähendab, et selle alusel taotleda või järeldada otsene või kaudne kõnelejätähendus, ja et kõneleja väljenduks (vähemasti implikaadi tasandil) siiralt — ülejäänud on keelekasutajal eeldatud.

9. S-i ja H keele semantilised reeglid on sellised, et x-i lausung on korrektne ja siiras parajasti siis, kui tingimused 1–8 kehtivad

See tingimus fikseerib, et antud keele semantiliste reeglite juures saab tarvitatud lausega lubada. (1), (45), (50)–(52) ja (54) on kahtlemata lausetüübid, millega saab eesti keeles sooritada lubadusi (töotusi, ähvardusi, samuti kui oletusi, ennustusi või teisi tõdemusi); (41)–(44), (53), (55) ja (56) abil aga sõnasõnaliselt mitte. Tingimused 8 ja 9 põhjendavad ka, miks lause (1) abil ei saa kohvikust saia osta — rahale peab viitama.

Mis puutub **kõnejõu märkijate kasutusreeglite** sõnastamisse, siis selleks ei ole vaja tingimusi 1, 8 ja 9, mis kehtivad mistahes kõneteo kohta. Lubaduse erireeglid saab tingimustest 2–7; 2–3 annavad **propositsioonireegli**, eeltingimused 4–5 **eeldusreeglid**. Tingimusest 6 tuleneb **siirusereegel** ja tingimusest 7 **olemusreegel**. Nagu keeletegevusõpetuses ikka, ei ole need mingid ranged ettekirjutused, pigem säästlikud tegevusjuhised, mida tavaline ja mõistlik suhtlus üldjuhul alati arvestab; kui mitte, siis kõnetegu ebaõnnestub või on sellel muu tähendus — alus implikatuuridele. Reeglid on järjestatud: viimased rakenduvad vaid siis, kui kehtib propositsioonireegel; olemusreegel vaid siis, kui kehtib ettevalmistav osa. Kui esimesed on olemuselt regulatiivsed: (57) *Ütle U vaid siis, kui X*, siis olemusreegel on konstitutiivse vormiga: (58) *U ütlust peetakse Y-ks* (näiteks: sobiva lause väljendamist lubava jõuga peetakse kohustuse võtmiseks). Sarnasus mängureeglitega on ilmne: mängija teeb ratsuga õige käigu, kui kehtivad eeltingimused (et tema kord on käia jne); olemustingimus määrab, kuhu võib ratsu sammuda. Kehtima peaks ka siirusereegel, et mängijad ei tee sohki ja püüavad võita, vastasel korral sarnaneks see valelubadusele või -väitele. Et mängud enamasti ei esinda asjaolusid, puuduvad küll propositsioonilise sisu reeglid.

Kuidas seda üle kanda teiste kõnetegude analüüsile? Näiteks käsk nõuab eelnevalt, et käskijal on käsutäitja üle võimu ja et too ei teeks ilma käsuta, mis vaja. Siirus nõuab, et kõnelejal läheb tarvis tehtavat tegu; olemustingimus ütleb, et käsk on katse panna kuulaja midagi tegema. Väited määravad, et kõneleja usub väljendatavat tõde ja et kuulajal on eeldusi võtta edastatud propositsiooni tõena; siirus nõuab, et väide oleks katse teavitada ja veenda kuulajat. Tervitused ei vaja alati propositsiooni ega isegi siiruseingimust, st väljendatavat hingeseisundit, arvas Searle, kuid nende eeltingimuseks on, et kõneleja on äsja tervitatavat kohanud. Tervituse idee on kuulaja viisaka või rõõmsa äratundmise tõestamine.

(59) *Kalevipoeg on vägilane...*

◇◆(∃x)(Kx&(∀y)(Ky→y=x)&■□Vx)

On võimalik, et mõnikord on Kalevipoeg olemas (just tema!) ja see Kalevipoeg on alati vältimatult vägilane.

(60) *Tere, Kalevipoeg, vägilane!* Ehk:

$F_{\text{tervitus}}(\diamond \blacklozenge (\exists x)(Kx \& (\forall y)(Ky \rightarrow y=x) \& \blacksquare \Box Vx))$

KÕNETEGUDE KLASSID

On vähemasti 12 olulist viisi, kuidas üks kõnetegu teisest erineb. Selle alusel arendab Searle Austini taksonoomiat edasi.

1. Erinevused kõneteo punktis

Kirjeldusel, lubadusel, käsul, õnnistamisel ja õnnitlusel on erinev illokutiivne punkt või eesmärk (*illocutionary point or purpose*), mis on klassifitseerimise põhialuseks. Kirjelduse punktiks on esindada mingit (tõest või väära) asjaolu; käsu punkt on panna kuulaja midagi tegema, lubaduse oma ise millekski kohustuda; õnnistamise mõtteks on viia objekt osadusse pühadusega, muutes niiviisi tema staatust; õnnitluse eesmärgiks on väljendada heameelt kuulaja mingi omaduse suhtes. Need ei ole perlokutiivsed taotlused — näiteks ei pea kirjeldus kedagi tingimata mõjutama jne. Kõnejoü punkt on kõnejoü määravaim osa, kuid ei ammenda veel seda. Näiteks on palvel, käsul ja küsimusel või väitel, oletusel ja ennustusel samad punktid, kuid erinevad jõud.

2. Erinevused sõnade ja maailma sobitamise suunas

Sobitamise suuna mõiste ilmneb juba Austinil (vt 1979b), järgnev näide on aga Elizabeth Anscombe'i laadis (1957: 56): ettevõtja läheb rauapoodi, kaasa nimekiri: "Kruvid, näpitsad, sepahaamer, alasi ja šveitsi armee nuga". Ta asetab kaupu kärusse, tema järel aga kõnnib maksupolitseinik, kes kirjutab kõik tema ostud üles. Poest väljudes on mõlemal samasugune nimekiri, kuid nende sobitamise suund maailmaga on erinev. Ostja nimekirja eesmärk oli sobitada maailma sõnadele (*world-to-word direction of fit*), valida kaupu vastavalt sekretäri juhisele; nuhi oma aga vastupidi — sobitada sõnu maailmale (*word-to-world direction of fit*), valida sõnu käre sisu järgi. See on väga huvitav, sest nimekirjade propositsiooniline sisu on sama. Saadakse illokutsioonid $F_1(p)$ ja $F_2(p)$, mis määravad erinevalt, kuidas propositsioon maailmaga suhestub — üks direktiivselt, fikseerides sõnad ja püüdes vastavalt nendele asjaolusid korraldada, teine assertiiv-

selt, fikseerides maailma, otsides selle kirjeldamiseks väljendeid. Sobitamise suund tuleneb illokutiivsest punktist ja tõe korrespondentsiteooriast.

3. Erinevused väljendatud vaimuseisundites

Kui midagi kirjeldatakse, siis väljendatakse usku, et p. Kui kedagi ähvardatakse, siis väljendatakse kavatsust teha A. Kui midagi nõutakse, siis väljendatakse soovi või tahet, et H teeks A. Kui millegi pärast vabandatakse, siis väljendatakse kahetsust, et tehti A. Kui kuulutatakse välja, et kehtib p, siis väljendatakse soovi, et p, ja ühtlasi usku, et nende sõnade ütlemisega p kehtibki. Mistahes kõneakti sooritades väljendab kõneleja teatud propositsioonilist hoiakut (*propositional attitude*) ehk vaimuseisundit (*mental state*). Isegi olles ebasiiras, väljendab ta ikkagi vastavat seisundit, kuigi tal ei ole seda. Et kõnetegu sisaldab endas psühholoogilise seisundi väljendamist ehk siiruse tingimust, peaks seletama Moore'i paradoksi, miks ei või tõsimeeli öelda (10) *Kass on matil, kuid ma ei usu seda* — väita, et p, ühtlasi väites, et ei usu, et p — kuigi näiliselt see ei ole vasturääkiv. Ei või seetõttu, et väide sisaldab veendunud usku väidetavasse, oletus vähemveendunud usku: usutingimusest taganemine viib endtühistava kõneteoni — mitte enam tõdemus, vaid näiteks nali või mäng selle arvel, mis on juba uute operaatorite või modifitseerijate rakendamise tulemus.

Lisaks neile kõige tähtsamatele, tuleb klassifitseerimisel arvestada veel järgneva üheksa eristusega.

4. Erinevused kõnejõu tugevusastmes

Ettepanekul ja nõudel (nõrk ja tugev juhis) ning oletusel ja kinnitusel (nõrk ja tugev tõdemus) on samad punktid, kuid erinev tugevusaste (*degree of strenght*).

5. Erinevused kõneleja ja kuulaja staatuses

Kui kindral soovib reamehelt, et see toa ära koristaks, siis on see käsklus, kui aga reamees soovib seda kindralilt, siis on see palve või soovitus. See käib eeltingimuste kohta nagu järgnevi. *Quod licet...*

6. Erinevused lausungi seotuses kõneleja või kuulaja huvidega

Kiitused ja laitudused, kiitlemised ja kurtmised, õnnitlused ja kaastundeavaldused näitavad hästi, mis on ja mis ei ole kellegi huvides.

7. Erinevused seotuses ülejäänud diskursiga

Mõned kõnetegud seovad lausungi diskursi teiste osadega: lisandus, kordus, lõpetus, järeldus, vastuväide, nõustumine, keeldumine jm, teised ei. See on tegelikult diskursideiktiline küsimus — iga kõnetegu on *eo ipso* ka

kontekstis (olgu keelelises või mitte) orienteerumise tegu, mina-siin-praegu-sulle-sellest-orientatsiooniakt.

8. Erinevused kõnejõu poolt määratud propositsioonilises sisus

Ennustus käib tuleviku ja meenutus mineviku kohta, kuna teade võib käia nii mineviku kui oleviku kohta; erinevalt eelteatest, näiteks kontserdikuu-lutusest, mis käib tuleviku kohta. Võrdle näiteks ilmateadet ja -ennustust. Kohustumised (lubadused, ähvardused, töötused jm) ning juhised (soovi-tused, palved, käsud jm) nõuavad kõik propositsioonilise sisuna tulevikku.

9. Erinevused tegude vahel, mis on alati kõneteod, ja nende vahel, mis ei ole

Klassifitseerida võib nii sõnaliselt kui ka lihtsalt asetades karvased kassid ühte ja triibulised kassid teise kasti. Järeldada, et kõrvalistuja on joodik, või diagnoosida, et nohus, saab (erinevalt käsust või kehtestusest) ka ilma kõneteota. Tervitada saab nii lausega (60) kui ka lihtsalt käe tõstmise või kübara kergitamisega, manguda, töötada või väita aga üldjuhul verbaalselt. Selleks, et kellelgi midagi teha lubada, ei pea tingimata suud pruukima — (kuri)teo mittetakistamine on ka (kuri)tegu ja selleks ei peagi häält tõstma.

10. Erinevused tegude vahel, mis nõuavad keelevälist korda, ja nende vahel, mis ei nõua

Enamik kehtestusi (õnnistamine, ristimine, süüdimõistmine, pärandamine, edutamine, sõjakuulutamine, platsilt eemaldamine jne) nõuavad kõneteoks keelevälist korda ja üldiselt ka kõneleja või kuulaja erilist asendit selle sees. Tõdemuseks aga on vaja ainult keelereegleid täita — kas sooritatakse neid 0-institutsiooni piires või on keel ise kõige algsem institutsioon? Kas ka keel ise — metakeele või taustana — ei võiks olla iseendale või üksiklausungitele keeleväliseks korraks? Keeleväline kord kirjutab sageli ette osalejate positsioonid, kuid viimased ei ole alati institutsionaalsed. Relvaga ähvardades võib küll käskida, kuid siis ei põhjusta käsku keele-väline kord. Sõjavägi aga on institutsioon, mis muudab käsud käsklusteks, nagu kohus teeb väidetest tunnistused. Kirik, õigus, poliitika, eraomandus, sotsiaalsed grupid, teadus...

Ka kirjandus ja luule on kindlasti teatavad keelevälised institutsioonid, mis jagavad ühiskonna autoriteks, lugejateks ja kriitikuteks (koos vasta-vate volituste ja staatusega); selle raames sooritatud kõneteod prefik-seeritakse ilmselt teeskluse ehk pretensiooni või väljamõeldise ehk fikt-siooni operaatoritega, millest lähemalt varsti. Ilukirjanduse alas sooritatud kõnetegusid saab sageli võtta ka teatud liiki kehtestustena: (61) *Siin ei kehti usk, vaid usu mäng*. Tõde kui illusioon ja fantaasia kui tegelikkus,

võimalikkude maailmade metafüüsika: (62) *Olgu meil mängult fiktsioon Z ja selles asjaolu: "Kui Arno isaga koolimajja jõudis, olid tunnid juba alanud."* Juba teose pealkiri ise on kehtestav kuulutus, mis teatab tava-konteksti väljavahetamisest ja implitseerib juhise: võtke järgnevat kui kirjandust või luulet, mis tihti on väljamõeldis, kuigi kaudselt tabav tõde (ja mis tihti on ka tõsi, kuigi kaudselt mitmetähenduslik ja ähmane). Sellised kehtestused jm toovad kaasa illokutiivseid kohustumisi (*illocutionary commitments*), näiteks juhiseid nagu (63) *Uskuge ja ärge uskuge — mängult uskuge!* Et asi selgemini välja joonistuks, selleks pakub eeliseid kahe konteksti hüpotees, kus ühes (laias kontekstis ehk autor-teos-lugeja tegelikus maailmas) valdab fiktsiooni suhtes kriitiline usk, mis suunab tähelepanu pigem stiilile; teises aga (kitsas kontekstis ehk loo poolt sisendatavates võimalikes maailmades) taandutakse skepsisest, suunates tähelepanu pigem sisule, seda uskuda püüdes. Niisugust kompleksi tervikuna võikski nimetada mängult uskumise mänguks (vt järgmisi peatükke ja Merilai 1998c; osalt teisiti ka Currie 1990, samuti Sutrop 1992, 2000). Niisugune keeleväline kord — kunst.

Millal muutub miski institutsiooniks? Kas ka armastus on institutsioon, muudab see ju tavalauseid tundelisteks õhkamisteks-meeleoluväljendusteks või, vastupidi, dramaatilisteks (kuid mitte tühjalt retoorilisteks) deklaratsioonideks? Kas (64) *Mina armastan Sind* on väide, kinnitus, palve, tõotus, meeleoluväljendus või armuavaldusena uue asjaolu — teatud seose, nõude või palve — kehtestamine? (Rääkimata kõikvõimalikest kaudtähendustest, mida (64) sealpool sõnasõnalisust võib toota.) Kui lause (64) on deklaratsioon koos kõigi sellest tulenevate illokutiivsete kohustustega (näiteks implitseerib (64) ka tugeva tõdemuse (65) *Ma kinnitan kõige püha nimel, et ma armastan Sind*, samuti vastava tõotuse kuulajat igavikus jätkuvalt armastada), siis milliselt korrald saab see oma kehtestava jõu? Keelelt endalt või milleltki muult — ühiskonna ja inimsuhete süsteemilt? Jaan Lattik: (66) *Armas Liisa usu seda see om minu palve ma armastõ teid südäemest. Kiäki ei või sind nii armastõ nigu mina armastan Liisa ma olõss sulle sedä kah sõnalikuld võinu ütelda a ma õss julgu. Ku sa usu ja tiäs kui muudu ma sind armastõ, kallis Liisa usu seda. Liisa su silmase las mind vaadata Liisa kuulõ mind sa olõt minu armas lind* ("Jaani kiri Liisale").

Viimane kompleksne lausung liigub ent juba üld- või makrokõneteo poole (*macro-speech act*) — terve diskurss võib olla (või resümeeritud) kui üks kõnetegu: väitlus, üleskutse, pihtimus, tõestus... Argumentatsioon ja kauplemine, ametlik avaldus (*statement*) ja avakõne — need ja teised on

makrokõnetead, mis tekivad (sageli väga erinevat liiki) kõnetegude koherentsest järgnevusest (vt ka Dijk 1992: 215jj).

11. Erinevused tegude vahel, mille tegusõna on performatiivne, ja nende vahel, millel ei ole

Paljusid illokutiivseid verbe või verbifraase nagu *väitma*, *lubama*, *käskima*, *kokku võtma*, *vallandama*, *õnnitlema* jne kasutatakse performatiivselt. Kuid ei saa sooritada vastavat tegu, öeldes näiteks (vähemasti vastava seletuseta): (67) *Käesolevaga ma kiitlen (hirmutan, meelitan, ahvatlen, laiman, võrgutan jm)*, küll ollakse sellega *teatanud* oma kiitlemisest. Mitte kõik kõnejõulised verbid ei ole performatiivsed. Ja teisalt — mitte iga performatiivne tegusõna ei pruugi tähistada veel erinevat kõneakti (näiteks *väitma*, *ütleva*, *kõnelema* ja *rääkima* (kuigi ütlusel on vahel ka juhise tähendus palve ja käsu vahepealses alas); *soovitama* ja *nõu andma*, *vanduma* ja *töötama*, *heaks kiitma* ja *aktsepteerima* jm). Eesti keeles on huvitav grupp tegusõnu nagu *anuma*, *nuruma*, *lunima*, *manguma* ja *kerjama*, mille puhul tekib küsimus, kas nad nimetavad mitmeid iseseisvaid perekondlikult sarnaseid kõnetegusid või ainult ühte tegu — alandlikku palvet.

12. Erinevused kõneteo sooritamise maneeris

Mõni kõnetegu märgib teatud stiili, kuidas ta on sooritatud. Häbistamine ja süüdistamine ei erine kõnejõu punktilt, propositsiooniliselt sisult, siiruseingimusest või sobitamise suunalt, vaid ainult teo sooritamise stiililt — esimene eeldab avalikkust, teist võib teha ka endamisi ja mõttes.

Ja veel mõned tähelepanekud — on tegusid nagu kihlvedu, kokkulepe jm, mis vajavad mitut osalist, kellelt eeldatakse ühist intentsionaalsust. Osa tegusid nagu käsk, palve, hoiatus, lubadus ja töotus, on olemuslikult suunatud kuulajale, teised aga, nagu oletus, väide, meenutus, rõõmuavaldus jm, ei ole tingimata mõeldud teistele kõrvadele. Oluline on märkida, et mõned kõnetead võivad taotleda erinevaid punkte, omades seega erinevaid kasutusi: näiteks kinnitamine võib esineda nii tõdemusena (et miski on nii-ja-nii) kui ka tugeva kohustumisena (et tehakse A); võib tõdevalt kurta või kiita (et miski on nii-ja-nii), aga ka lihtsalt ekspressiivina oma meelehärmi või heameelt väljendada. Mõned performatiivsed verbid nagu *vastama* ja *kordama* ei nimeta kõnetegusid, vaid kõnetegude hulka, mille liikmetel võib olla mis tahes punkt — osa küsimusi nagu (68) *Kas Sa oled kindel?* nõuavad eeskätt tõdevaid või tundeväljenduslikke vastuseid, teised nagu (69) *Kas Sa mind ka kutsud?* või (70) *Kas Sa oled nõus?* ootavad pigem kohustumisi või juhiseid jne.

Mõni kõnetegu jääbki erinevate punktide vahele kõikuma: näiteks hoiatus võib samaaegselt olla nii tõdemus, et oht on päevakorral, kui ka juhis kuulajale midagi ette võtta selle vältimiseks; ähvardus on nii tingimuslik kohustumine (teha kuulaja suhtes midagi vaenulikku) kui ka käitumisjuhis kuulajale. Väga palju puutub mitmetähenduslikkuse ja mitmepunktilisuse kui ontoloogia küsimustega kokku ilukirjandusliku teksti analüüsi juures, kus teatavasti väga mitmed tõlgendus kontekstid on loomulikud ja sageli taotluslikudki. Mitmetähenduslikkus ei peaks siiski veel põhjustama tagasikohkumist analüüsi ees, sest sageli on mitut tähendust võimalik ühesemateks kõrvuti tähendusteks lahti harutada. Kuidas teisiti võikski teada, et miski on mitmetähenduslik, kui selle intuiitsed komponendid ei oleks näha?

Austini esialgsete klasside nõrkuseks oli, et tema nimekiri oli õieti kõnejõuliste tegusõnade (mõned neist nagu *kavatsema* ei ole illokutiivsedki), mitte aga kõnetegude (õieti vastavaid kõnejõude nimetavate verbi-de) nimekiri. Kuid ka Searle ja Vanderveken, kes lähtuvad keelefilosoofia dogmadest, ehitavad teooria üles tegusõnadest alustades, mis siis omakorda *nimetavad* vastavaid kõnejõudusid ja -tegusid. Eri keeltes on väga erinevaid verbe, kuigi teooria eeldab, et kõneteod on igas keeles üldjoontes ja ligilähedaselt samad. See teeb keelepragmatilise kihi siiski suhteliselt hästi ka ühest keelest teise tõlgitavaks, kuigi täielikku kattumist ei saa loomulikult kunagi olla, isegi võru ja eesti keele kõneteod ei ühti (vt ka Merilai 1997b). Samuti puudusid Austini klassidel ühtsed alused, kuigi kohustumiste puhul kasutas ta juba kõnejõupunkti mõistet, nagu performatiivsuse idee määras ka kehtestuse olemuse. Ka suhted diskursiga, kõneleja ja kuulaja positsioon ja huvid, institutsionaalsus ning hoiakute väljendamine on Austinil fikseeritud, vajades vaid korrastamist. Kuigi tal esineb suuri kattumisi eri klasside vahel (mis ongi tavakeele iseloomu arvestades täiesti loomulik) ja heterogeensust nende sees, siis arvestades reaalselt keelt, ei ole ka Searle'i klassid neist probleemidest lõpuni vabad, nii et leidub teoreetikuid, kes on Searle'i juurest Austini juurde tagasi liikunud, väites et inglise süntaksi süvastruktuur toetab Austini intuitsiooni paremini (vt näit Vendler 1990). Vandervekeni edendatud illokutiivse loogika tasandil on ettekujutused muutunud siiski palju lihvitumaks.¹⁷ Uue

¹⁷ Searle'i standardi võib veel tugevamini vaidlustada. Tema ekspressiive võib võtta assertiivide allklassina, sest võib väita, et ka need esindavad teatud asjaolusid — nimelt siseasjaolusid, mida positivistlik traditsioon ei tavatse asjaoludena tunnistada —; seega sisaldaksid ka tunde väljendused usku (et kõnelejal on see-ja-see meeleolu või vaimne seisund). N-õ behabiitiivseid ekspressiive (tervitus,

taksonoomia aluseks saab eeskätt **kõnejõupunkt** ja sellega kaasnevad, **sobitamise suund** ja **siirusetingimus**, kusjuures määrama jäävad ka ülejäänud 9 eristust. Konstrueerimishüpotees arendab selle idee veelgi täpsmini välja.

Arvestades illokutiivset punkti, selgub vastupidi Wittgensteinile, et keelemänge või -kasutusi ei ole lõputu hulk, vaid nende arv on üsnagi piiratud:

- 1) me kirjeldame asjaolusid;
- 2) me võtame omale kohustusi midagi teha;
- 3) me püüame panna kuulajad midagi tegema;
- 4) me kehtestame oma lausungitega uusi asjaolusid;
- 5) me väljendame oma hingeseisundeid ja hoiakuid.

See peaks hästi peegeldama inimese üldist asetust maailmas, kus ta seisab silmitsi (sageli ebarahuldavate) asjaoludega, mis tekitavad temas tundeid, mõtteid ja hoiakuid ning soovi neid väljendada; kus ta püüab asjaolusid ise muuta või selleks teisi kasutada; kuni lõpuks hulgakesi kokku tullakse, et oma hädad voorusteks kuulutada.

Näide — talumees raadab põldu. Talle jääb ette suur kivi. Mees ütleb:

(71) *See on kivi* — tõdemus

(72) *Küll on suur kivi!* — tundeväljendus

(73) *Selle kivi ma veeretan metsa* — kohustumine

(74) *Naabrimees, tule aita kivi kallutada* — juhis

(75) *Saagu, saagu, ma sajatan: kivi kõrge kõrve sisse, suure soo sisse, laia laane sisse! Põllukene puhtaks! Kui ei hüppa — urjakivi, kui ei mahu — manakivi, põlvest põlve põllukivi!* — kehtestus

Sageli sooritatakse ühe lausungiga mitu kõnetegu korraga. Näiteks performatiivsed lausungid on kõik kehtestused, mille sisuks on, et kõneleja sooritab ühtlasi tegusõnaga nimetatud lisakõneteo — kehtestab vastava kõneteo sooritamise antud tegu välja kuulutades. Performatsiooni kõnejõud on deklaratiivne, kuid tal on ka vastava tegusõna poolt nimetatud lisajõud (*additional force*), mille peale ei Austin ega Searle esialgu ei tulnud. **Lisajõu(dude)ga kõneteo** mõiste, kui seda üldistada, muutub

kaastundeavaldus jne) võib omakorda deklaratiividena võtta. Samuti saab komissiive ja direktiive käsitleda ühe klassi allklassidena, sest neid ei erista sisuliselt muu, kui vaid suunatus kas kuulajale või kõnelejale. Seega jääs järele kas neli või koguni kolm klassi viie asemel: tõdemused, kehtestused, juhised/kohustumised (ja meeleoluväljendused), mis vastavad ka paremini sobitumise suundadele. Selline revisjon ei muudaks aga teooria olemust vähimalgi määral.

luulet analüüsides eriti oluliseks. Samuti on loomulik sooritada kaudseid kõnetegusid, kus sõnasõnaliselt lausutud, kuid taotluselt teisese teo kaudu sooritatakse hoopis esmane, otseselt väljendama tegu. Näiteks küsides kuulaja võime kohta (76) *Kas Te võite mulle valada veini?* ollakse tegelikult veini palunud; samuti kui keegi pöördub kellegi poole (77) *Vabandage, Te seisate mu kinga peal*, edastab ta kuulajale tegelikult käsu jalga ära võtta ega vabanda midagi, juhib ainult tähelepanu. Kõnetatu saab esmasest taotlusest kohe aru, mistõttu ta ei vastagi mitte otseselt vabanduse peale, et (78) *Oh, pole midagi, ärge muretsege!* või muud lohutavat, vaid võtab enamasti oma jala ruttu ära. Nähtusest, kus öeldakse p, aga mõeldakse q, nii et p on sõnasõnaliselt väär, asjassepuutumatu, punktita või puudulik, tuleb veel juttu vihjestrategie (ironia, metafoori jm) käsitluses. Oluline on eristada ka lihttegusid **ühendkõnetegudest**, kus üks lausung hõlmab erinevaid kõnetegusid korraga. Alliksaarelik väljendus (79) *Pole viga — me kihutame edasi tulevikupuu tüvest voolitud kanuus* moodustab kompleksse kõneteo, millel on konjunktsiooni või implikatsiooni loogiline taust, millest lähemalt viimases peatükis.

Vastavalt nimetatud viiele põhilisele keelekasutusele ja lähtudes eelpoolkirjeldatud eristustest, loob Searle oma klassifikatsiooni, millesse suhtuti kaua kui teatud standardisse. Seda iseloomustab alljärgnev sümboolne esitus. Et Searle–Vandervekeni (1985) käsitluses ja järgnevas on nii mõnigi oluline seisukoht võrreles varasemaga siiski muutunud, võiks endise sümboolse pildi kõrvale konstrueerida huvi pärast ka uue. Illokutiivne loogika kui teooria uus tase sellist sümboolikat muidugi enam ei kasuta, kuigi sellel ei puudu teatav illustreeriv ülevaatlikkus. Esimesel kohal asub kõnejõupunkti, teisel kohal sobitamise suuna, kolmandal siirusetingimuse ja neljandal propositsioonilise sisu sümbol. Sealjuures $\downarrow$ sümboliseerib sõnade kohandamist maailmale, $\uparrow$ maailma kohandamist sõnadele, $\Downarrow$ sõnade ja maailma topeltvastavust ($\Downarrow \neq \downarrow \& \uparrow$) ja $\emptyset$ tühja sobitamise suunda. B tähistab usku, I kavatsust, W tahet või soovi, P osutab erinevatele võimalikele vaimuseisunditele; $\emptyset$ näitab siirusetingimuse või proportsiooni puudumist.

I. Tõdemused ehk assertiivid	$\vdash \downarrow B (p)$
II. Kohustumised ehk komissiivid	$C \uparrow I (S \text{ teeb } A)$
III. Juhised ehk direktiivid	$! \uparrow W (H \text{ teeb } A)$
IV. Tundeväljendused ehk ekspresiivid	$E \emptyset (P) (S/H + \text{omadus})$
V. Kehtestused ehk deklaratiivid	$D \Downarrow \emptyset (p)$
Assertiivsed deklaratiivid	$D_a \downarrow \Downarrow B (p)$

Viimase, tõdeva kehtestuse idee kukkus sellisel kujul läbi, ent sellest arenes hiljem lisajõuga deklaratsiooni mõiste. Samuti ei arvata hiljem, et tundeväljendustel peab tingimata olema propositsiooniline sisu, kuid isegi nende siirusetingimuse igakordne vältimatus on mõneti vaieldav. Searle'i–Vandervekeni hilisemaid seisukohti arvestades võiks pilt olla seega ka järgmine:

I. Tõdemused ehk assertiivid	$A \downarrow B (p)$
II. Kohustumised ehk komissiivid	$C \uparrow I (S \text{ teeb } A)$
III. Juhised ehk direktiivid	$D \uparrow W (H \text{ teeb } A)$
IV. Kehtestused ehk deklaratiivid	$T \Downarrow B, W (p)$
V. Tundeväljendused ehk ekspressiivid	$E \emptyset (P) (\emptyset) \text{ või isegi } E \emptyset \emptyset (\emptyset)$

KONSTRUEERIMISHÜPOTEES

A. Hüpoteesi alused

Illokutiivse loogika

eelmärgiks on kõnejõudude (*illocutionary forces*) loogiliste omaduste formaliseerimine (vt Searle, Vanderveken 1985 ja Vanderveken 1990, 1991):

- 1) millised on kõnejõudude koostisosad ja lihtkõnetegude eduka sooritamise (ning rahuldamise) tingimused;
- 2) milline on kõikide kõnejõudude hulga loogiline struktuur ja selle elementide tuletamise rekursiivsed reeglid;
- 3) millised on kõnejõudude loogilised suhted ehk illokutiivsed kohustumised (*illocutionary commitments*).

Otsides vastust, jõutakse **konstrueerimishüpoteesini** (*hypothesis of constructibility*), mille järgi kõik kõnejõud (*resp* -teod) oleksid tuletatavad algjõududest (-tegudest) vastavate operatsioonide rakendamise teel. Et igal lausel (olgu ka ühesõnalisel) on kõnejõu märkija(d), ei ole keele mistahes tähendusõpetus ilma illokutiivse osata täielik, nii et kõnetegude loogika on ühtlasi oluline osa semantika teooriast. Seoses sellega asub Vanderveken välja arendama üldist semantikat, mis kasutab Montague' grammatika laiendusena ideaalkeelt loomulike keelte ja nende semantiliste tõlgenduste vahendajana.

Erinevalt Vandervekenist, kes kallutab kõnetegude teooriat tugevasti *intentsionaalse* loogika poole, huvitub Searle selle sidumisest *intentsio-*

naalse vaimufilosoofiaga. Ta kirjutab (Segerdahl, püüdes Searle'i monismi dekonstrueerida, protesteerib: kui see ei ole tsirkulaarsus, siis vähemasti dualism, siseilma hüpoteetiseerimine — vt 1996: 153jj):

Minu põhieeldusi lähenemisel keele küsimustele on see, et keelefilosoofia on vaimufilosoofia (philosophy of mind) haru. Kõnetegude võime esindada objekte ja asjaolusid on vaimu (või aju) bioloogiliselt veelgi põhilisemate võimete laiendus — suhestada organismi maailmaga selliste vaimsete seisundite abil nagu usk ja soov, seda eriti tegevuses ja tajumisel. Kuna kõnetead on inimtegevuse liike ja kuna kõne võime esindada objekte ning asjaolusid on osa vaimu veelgi üldisemast võimest suhestada organismi maailmaga, siis nõuab mis tahes täielik kõne- või keelekäsitlus ühtlasi käsitlust sellest, kuidas vaim/aju suhestab organismi reaalsusega.

Kuna laused — suuliselt väljendatud helid või paberile kirjutatud märgid — on teatud viisil mõistetuna täpselt samasugused objektid maailmas nagu mis tahes muud, ei ole nende võime esindada neile sisemiselt omane, vaid tuleneb vaimu intentsionaalsusest. Vaimuseisundite intentsionaalsus, teisalt, ei tule omakorda mõnest veelgi algsemast intentsionaalsuse vormist, vaid on nende seisundite sisemine omadus (Searle 1991a: vii).

Äsja kirjeldati 12 olulisemat erinevust, mille alusel saab klassifitseerida kõnetegusid; üldistatum lähenemine arvestab aga vaid kuue (seitsme) kõnejõu omavahel seotud koostisosaga.¹⁸

1. Kõnejõupunkt (*illocutionary point*)

Igal kõnejõu liigil on oma sisemine punkt või eesmärk, nii et vastav tegu paratamatult **saavutab** selle punkti, vastasel korral on ta ebaedukas. Tõdevaks punktiks on kirjeldada asjaolusid; kohustumiste punktiks on võtta omale ülesandeid; juhiste punktiks on katse panna kohustusi kuulajatele; kehtestuste punktiks on asjaolude muutmine ainuüksi sellega, et vastava olukorra kehtimine kuulutatakse välja; tunde väljenduste punktiks on väljendada oma tundeid ja hoiakuid. Tegelikus elus võib kõnelejal olla mitmeid eesmärke, näiteks lubades võib tahta rahustada kuulajat, püüda olla suuremeelne, hoida vestlust käigus jms, kuid see ei ole olemuslik lubadusele. Kas tegu on üht või teist tüüpi kõneteoga, selle määrab kõneteopunkt. Illokutiivne punkt on kõnejõu kõige olulisem koostisosa, teised

¹⁸ Järgnevad formaalsed nonparellkirjas lõigud võib analüütiliselt vähemtreenitud lugeja vahele jätta — see ei sega jälgimist.

komponendid on selle tulemuseks või arenduseks (vt ka joonis 24). Erinevatel kõnejõu punktidel on erinevad edukuse või **saavutamise tingimused** (*conditions of achievement*) — pragmaatika objektiks on tegevus ja tegevus ning sellest tulenev saavutatakse.

Miks on just viis kõnejõu punkti? Nimelt seob punkt kõnejõu objekti ehk propositsioonilise sisu lausungimaailmaga, propositsiooni ja maailma sobitamise viise ei ole aga palju. Keelepraktikas täheldatakse neid neli:

- 1) sõnade sobitamine maailmaga;
- 2) maailma sobitamine sõnadega;
- 3) topeltsobitamine ja
- 4) null- või tühisobitamine.

Assertiivne, komissiivne, direktiivne, deklaratiivne ning ekspressiivne punkt ammendavad need võimalused. Sobitamise suund on illokutiivse punkti osa.

Illokutiivse punkti formaalne tähis on Π_F . Kõneakti punkti võib samastada unikaalse relatsiooniga Π hulgal $I \times \text{Prop}$. See määrab illokutiivse punkti saavutamise tingimused, kus I on võimalike lausungikontekstide hulk ja Prop kõikide propositsioonide hulk ning $I \times \text{Prop}$ nende otsekorrutis. Relatsioon $i\Pi_p$ kehtib parajasti siis, kui kõnelejal a_i õnnestub lausungikontekstis i saavutada propositsioonilise sisuga p vastav illokutiivne punkt. Näiteks kõneleja a_i saavutab propositsiooniga p kontekstis i assertiivse punkti Π_A ehk $i\Pi_{Ap}$ parajasti siis, kui tema lausung esindab selles kontekstis asjaolu p kui tegelikku lausungimaailmas w_i ; direktiivne relatsioon $i\Pi_{Dp}$ kehtib aga parajasti siis, kui a_i sooritab lausungikontekstis katse panna kuulaja b_i tegema propositsioonis p esindatud tulevast tegu.

2. Kõnejõupunkti tugevuste (*degree of strength of the illocutionary point*)

Searle ja Vanderveken toovad esile, et erinevad kõnetead võivad saavutada sama punkti eri tugevusel. Juhis on nõrgem kui nõue, oletus nõrgem kui väide või põhjendus, kohustuv üritamine midagi teha nõrgem kui tõotus. Tugevusastmed võivad olla eri päritolu: anumine ja käsk on palvest tugevamad, kuid esimese tugevus tuleb soovi intensiivsusest (tugevam siiruse tingimus), teise oma aga kõneleja autoriteedist (tugevam kõnejõupunkt). Mingil astmel saavutatud kõnejõupunkt tähendab ühtlasi selle punkti saavutamist nõrgemal astmel. Näiteks nõudega saavutatakse vastav punkt ühtlasi ka palve ja juhise tugevusastmel, kusjuures huvitav on märkida, et kehtestav punkt saavutatakse alati samal tugevusel.

Formaalselt: olgu mingi illokutiivse jõu F puhul aste(F) täisarv, mis esindab seda tugevusastet, millega illokutiivne punkt Π_F saavutatakse vastava kõneakti sooritamisel. Näiteks $\text{aste}(F_{\text{käsk}}) > \text{aste}(F_{\text{palve}})$, sest käskija katse panna kuulaja midagi tegema on tugevam kui paluja oma; ja $\text{aste}(F_{\text{väide}}) > \text{aste}(F_{\text{oletus}})$, sest väide esindab asjaolusid oletusest tugevmini. Täisarvude hulka Z kasutatakse relatsioonide *suurem* ja *väiksem* tähistamiseks. Vormel $i\Pi^k p$ võtab kokku väljendi, et kõneleja a_i saavutab propositsiooniga p kontekstis i illokutiivse punkti Π tugevusastmel $k \in Z$.¹⁹

Vanderveken leiab hiljem, et kõnejõupunkti tugevusaste ei ole loogiliselt võttes siiski kõnejõu iseseisev komponent, sest see langeb kokku suurima täisarvuga, mis mõõdab kas siiruse tingimuse või saavutusviisi poolt määratud tugevusastet. Seetõttu loobub ta oma üldises semantikas üldjuhul punkti tugevusastmest rääkimast, kõneldes lihtsalt tugevusastmest, nii et kõnejõudu moodustavate osadena tuleb seitsme asemel arvesse pigem kuus.

3. Kõnejõupunkti saavutusviis (*mode of achievement*)

Mõned kõneaktid nõuavad vastava punkti saavutamiseks erilist viisi või tingimusi. Käsklus nõuab ülemvõimu, käsk ainult võimu, palve või ka nõue ei kumbagi; mistõttu käsklus on ühtlasi ka käsk ja nõue, aga mitte vastupidi. Tunnistaja staatus kohtus määrab, et tema ütlused ei ole lihtsalt väited või tõdevad tõotused, vaid tunnistused. Neid tegusid eristab üksteisest punkti saavutusviis.

Formaalselt: illokutiivses loogikas on punkti Π saavutusviis määratud funktsiooniga $\mu(\Pi)$ hulgast $I \times \text{Prop}$ edukusväärtustesse $2 = \{S, \$\}$ (või tõeväärtustesse $2 = \{1, 0\}$), kus S tähistab edukust ja $\$$ edutust. See funktsioon omistab igale paarile (i, p) väärtuse S parajasti siis, kui kõnelejal a_i õnnestub kontekstis i saavutada propositsiooniga p illokutiivne punkt Π antud konkreetsetel viisil. Kui μ on mingi illokutiivse jõu F iseloomulik saavutusviis, siis võib kirjutada ka $\mu = \text{viis}(F)$. Seega $\mu(\Pi)(i, p) = S$ parajasti siis, kui a_i saavutab p abil i -s Π (või kohustub Π -ks) antud viisil. Näiteks $\text{viis}(F_{\text{käsk}})(i, p) = S$ parajasti siis, kui kõneleja saavutab direktiivse punkti, rakendades kuulaja b_i suhtes oma positsiooni või võimu. $\text{Viis}(F_{\text{tunnistus}})(i, p) = S$ kehtib parajasti siis, kui a_i saavutab kontekstis i propositsiooniga p assertiivse punkti tänu oma tunnistajastaatusele.

¹⁹ Käesolev käsitlus tarvitab pisut mugandatud sümboolikat.

4. **Propositsioonilise sisu tingimused** (*propositional content conditions*)

Kõnejõud F asetab sageli eritingimusi propositsioonilisele sisule p . Lubaduse sisuks on, et kõneleja sooritab hiljem mingi teo. Vabanduse sisuks on, et kõneleja tunneb asjakohast vastutust. Ei või edukalt vabandada aastaaegade vaheldumise, gravitatsioonijõu või välistatud kolmanda seaduse pärast (poliitilisi katseid on teatavasti tehtud), küll aga unistatakse õigusjärglasest, kes vabandaks GULAGi arhipelaagi, holokausti või Jalta kokkuleppe pärast. Just seetõttu on veidrad laused nagu (80) *Tule eile meile* õigel kohal alliksaarelikes keelemängudes. Vastuolu sisaldavate endtühistavate kõnetegudega märgitakse tavareeglite mittekehtimist luules, juhtides mängulise rikkumisega tähelepanu keele kompositsioonilisusele ning enesepeegeldusele.

Formaalselt väljendades: mingi propositsioonilise sisu tingimus on määratud funktsiooniga θ kõikide võimalike kontekstide hulgast I kõikide teatud tunnusega propositsioonide hulka $P(\text{Prop})$. Näiteks funktsioon θ_{fut} seob iga lausungikonteksti i kõikide tuleviku kohta käivate propositsioonide hulgaga ajal t_i , määrates nii propositsioonilise sisu tingimuse. Seega annab funktsioon θ iga konteksti i puhul väärtuspiirkonnaks kõikide propositsioonide hulga, mis rahuldab selle konteksti suhtes illokutiivse jõu F propositsioonilise sisu tingimusi. Näiteks $\theta_{\text{fut}} = \text{Prop}_{\text{ennustus}}$, sest see funktsioon määrab ennustuse propositsioonilise sisu tingimused, st et ennustus tarvitab tuleviku kohta käivat propositsiooni. Et p võib olla t_i suhtes tulevikus ja t_j suhtes minevikus, kui $t_i < t_j$, siis $\text{Prop}_{\text{ennustus}}(i) \neq \text{Prop}_{\text{ennustus}}(j)$, kus $i, j \in I$. Sama propositsioon võib olla ennustuse sisuks ühes kontekstis, kuid mitte teises. Et väitel ei ole propositsioonilise sisu tingimusi, siis $\text{Prop}_{\text{väide}}(i) = \text{Prop}$ — mistahes propositsioon võib vastavas lausungikontekstis olla väite sisuks.

5. **Eeltingimused** (*preparatory conditions*)

Kõnetegu on enamasti edukas ja veatu siis, kui kehtivad veel teatud tingimused. Lubadus võib saavutada punkti, kuid olla ikkagi vigane, kui lubatu ei ole kuulaja huvides. Vabandaja eeldab, et vabandatav asi on kahetsusväärne; paluja, et palve oleks täidetav. Palvetuse ehk usulise palve (palve*) puhul eeldatakse, et palve oleks täidetav üleloomulikult. Tegu tehes eeldab kõneleja kõikide eeltingimuste kehtimist. Kuid lisaks kõnejõu eeltingimustele tuleb arvestada ka propositsioonilise sisu eeltingimustega. Väita või küsida, kas naaberriigi tsaar on habemik, eeldab, et leidub selline isik. Eeltingimused on kõneaktile sisemised, on paradoksne teha

kõnetegu ja eitada mõnd selle eeltingimust; kuigi viimased ei ole propositsiooni osad, määravad nad kõneteo edukuse.²⁰ Alliksaar muidugi paradokse vajabki — see on tema luule sügavamaid aluseid —: (81) *Nõuan sult kirjalikku südametunnistust! / Tühikutest tehtud müürid ei varise*; (82) *Hajutage, palun, mu hajameelsus!*; (83) *Ta andis oma toa-poisile kindla käsu end iga halva unenäo alguses äratada*; (84) *Magage avasilmi, ja teisse mahub rohkem und*. Sellised laused ei osuta tõsistele kõnetegudele, vaid nende tegude sooritamise (eel)tingimustele — sellega, et neid tingimusi rikutakse ja niiviisi esile tuuakse.

Formaalsemalt: mingi illokutiivse jõu F eeltingimused Σ näidatakse sellega, et määratakse iga lausungikonteksti i ja propositsiooni p puhul, milliste asjaolude kehtimist lausungimaailmas w_i tuleb kõnelejal a_i eeldada, sooritamaks kõnetegu $F(p)$ kontekstis i . Mingi asjaolu eeldamine tähendab seda, et vastavat asjaolu esindav propositsioon on tõene. Nii on eeltingimus määratud funktsiooniga $\Sigma \in (\mathcal{P}(\text{Prop}))^{I \times \text{Prop}}$ võimalikest lausungikontekstidest ja propositsioonidest $I \times \text{Prop}$ teatud tunnusega propositsioonide hulka $\mathcal{P}(\text{Prop})$. Näiteks funktsioon Σ , mis seob iga järjestatud paariga $\langle i, p \rangle$ singletoni $\{\diamond p\}$, määrab käskluse, käsu ja palve jõu ühise tingimuse, et p väljendamine kontekstis i käskluse, käsu või palve jõul eeldab, et kuulaja on võimeline tegema tulevast tegu, mida p esindab. $\Sigma_{\text{väide}}$ on vaadeldav funktsioonina, nii et $\Sigma_{\text{väide}}(i, p) = [\{\rho, a_i, t_i, p\}]$ — väita, et p kontekstis i , nõuab eeltingimust, et kõnelejal a_i on ajal t_i maailmas w_i põhjusi või tõendeid p propositsiooni p kasuks.

6. Siirusetingimused (*sincerity conditions*)

Mis tahes kõneteoga väljendatakse mingit vaimuseisundit. Väites väljendatakse usku, lubades kavatsust, käskides soovi või tahet; kurdetakse muret, avaldatakse heameelt. Hingeseisundi väljendamine ei tähenda alati selle seisundi olemasolu, mis eristab siirad kõnetead ebasiirastest. Kui ise ei usuta, mida räägitakse, ja ei kavatseta teha, mida lubatakse, siis valetatakse ja tüsatakse, kui avaldatakse kaastunnet, aga kaasa ei tunta, siis ollakse variserlik. Siirusega kõnetegu on vigane, kuid mitte tingimata edutu. Valeväited on sageli õige edukad väited; kui aga vale tuleb ilmsiks,

²⁰ Eeltingimused fikseeritakse omakorda veelgi üldisemal taustaeelduste ja -teadmiste intentsionaalsel tagapõhjal. Kohvikus saia tellides ei eelda klient, et pirukas on 100m pikkune või et talle serveeritakse kuumutatud koer. Kui Vanapagan käskis Kaval-Antsul aidaust valvata, siis oli tal põhjus metonüümiliselt eeldada, et sulane jälgib ühes sellega ka aita ega lase sel näiteks maha põleda.

siis saab petis noomida, sest ehtsa väite tingimuseks on usu levitamine. Edukas kõnetegu sisaldab alati vastava teo tüübiga määratud vaimuseisundi väljendamist. See seletab Moore'i paradoksi, mõninga mõtlemise järel ka selle paradoksi või tema teisendite tausta Alliksaare luules.

Mõnel kõneteo liigil on mitu siiruse tingimust — kehtestamisel usk koos sooviga, tõdeval kurtmisel usk koos kurbusega, kiitlemisel usk ja heameel jm. Kui väljendatav vaimuseisund kohustab kõnelejat mingis kontekstis ka teisteks hingeseisunditeks, siis ta väljendab selles kontekstis ka neid seisundeid. Õnnitledes kedagi mingi asjaolu puhul, väljendatakse ühtlasi oma usku selle asjaolu olemasolusse, ei saa tõsiselt õnnitleda ilma vastava usuta. Kui ühe lausungiga, näiteks tunde väljendusliku tõdemusega (85) *Lootused räbalduvad*, saavutatakse mitu kõnetegu korraga (lisaks tõdemusele ka tunde väljendus, näiteks kurbuse- või hirmuavaldus, vormiga EA(p); või miks ka mitte hoiatus meeleoluka juhisenä ED(p), vms), siis on loomulik lisaks eri kõnejõupunktile saavutada ka mitme eri siiruse tingimuse samaaegne väljendamine.²¹

Hulgateoreetiliselt püütakse siiruse tingimust määrata funktsiooniga $\Psi \in (\mathcal{P}(M \times \text{Prop}))^{I \times \text{Prop}}$ lausungikontekstide ja propositsioonide kartsesise korrutisest teatud liiki propositsioonide hulka (mis on sisuks vaimuseisundeile), kus M tähistab hulka mistahes liiki vaimuseisundeid, millel on propositsiooniline sisu. Seega näiteks funktsioon Ψ , mis seob iga paariga (i, p) hulga $\{B(p)\}$, määrab väidete, tunnistuste, oletuste ja teiste tõdemuste ühiseks siiruse tingimuseks usu (*belief*), et p . Kõneleja, kes väidab, tunnistab või oletab, väljendab erineval tugevussastmel oma usku, et p . Kui funktsioon $\Psi \in (\mathcal{P}(M \times \text{Prop}))^{I \times \text{Prop}}$ määrab jõu F siiruse tingimuse, siis $\Psi = \Psi_F$, näiteks $\Psi_{\text{kohustumine}}(i, p) = \Psi_{\text{lubadus}}(i, p) = \{I(p)\}$. Kõneleja, kes kohustub millekski või lubab midagi teha, on tõsine parajasti siis, kui ta kavatseb (*intends*) vastavalt käituda. Samuti $\Psi_{\text{käsk}}(i, p) = \{W(p)\}$ ehk kõneleja, kes käsib teistel midagi teha, on siiras parajasti siis, kui ta tahab (*wants*) või soovib (*desires*), et kuulaja nii teeks.

²¹ Lisajõu(dude)ga kõneteo punktid ei pea tingimata erinevat liiki olema, vaid võivad ka kattuda — näiteks vormi $A_2A_1(p)$ vms puhul, kus esimene jõud võib peegeldada näiteks lausungi, teine aga diskursi tasandit. (85) võib mingis kontekstis esindada lausungi tasandil näiteks tõdevat kurtmist, diskursi tasandil aga vastuväidet, rõhutust, lisandust, parandust vmt ekspositiivi. Vt ka täis- ja osasoorituse hüpoteesi hiljem.

7. Siirusetingimuste tugevusaste (*degree of strength of the sincerity conditions*)

Nii nagu kõnejõupunkt on saavutatav eri tugevusastmetel, väljendatakse ka vaimuseisundit sõltuvalt kõnejõust eri tugevusega. Paluja väljendab soovi, et kuulaja teeks midagi; kui ta aga anub, nurub, lunib, mangub või kerjab, siis väljendab ta tugevamat soovi. Sageli on siirusetingimuse tugevusastme ja kõnejõupunkti tugevusastme muutused seotud nagu eelmistes näidetes. Kuid näiteks käsul on kõneteo punkti tugevusaste suurem kui palvel (see tuleb saavutusviisist, mis nõuab võimu rakendamist), väljendatud hingeseisundi tugevus aga mitte. Teoreetilisest vaatepunktist ei olevat lausungis väljendataval siirusetingimuse tugevusastmel ülemist piiri. Intonatsiooniga, modaalsõnade nagu *tõesti*, *ausalt* või *oh jumal₁*, *jumal₂*, ..., *jumal_n* küll! jt järjestikuse kuhjamise abil võib tugevusastet põhimõtteliselt lõpmatuseni tõsta. Siiski jäävad kõnelejad oma terviklikes väljendustes (kui nad tahavad või suudavad lõplikult väljendada, kui hingeseisund neid enda alla ei mata, kurku ei tõuse vmt) alati mingile opti- või maksimaalsele astmele pidama, kas või seetõttu, et tegelikel lausungitel on lõplik pikkus — isegi itkul, mille lausung lõpeb üldjuhul siis, kui kopsudes lõpeb õhk. Loomulikult võib kõneteo artikuleeritud osale (lausungiakti foneetiline osa) järgnev pauski kanda taotluslikku tähendust, jätkates illokuutiivse märkijana siirusetingimuse võimendamist.

Võib-olla jääbki mõni kuulutus igavesti kõlama — justkui loomis-müüt...? Mis puutub kõnetegude ajalisse ulatuvusse, siis on loomulik, et mõned neist hõlmavad märkimisväärsed ajavahemikke, enne kui täituvad, eriti palved, lubadused, lepped, ennustused, töötused jmt, mille diskursiivsetes ristmõjuväljades pikki perioode viibitakse: (86) *Kui suureks saad, vii täide esivanemate unistus*, (87) *Ma luban oma matustele mitte hilineda*, (88) *Käesolevaga kohustume aastaks 2222 rendilepingu lõpetama*, (89) *Aga ükskord algab aega, kui kõik pirrude kahel otsal...*, (90) *Rahuriik tuleb!* Mis garanteerib kõneteo siiruse ja püsimise, kui sooritajaid enam ei ole? Konteksti osaline säilimine ja institutsioon? Mis garanteerib konteksti ja institutsiooni? Aeg küll mitte.

Üldiselt on eri tugevusastmetel mõtet sama punktiga kõnejõudude seas. Teatud suvalisusest astme määramisel ei ole pääsu (kas käskluse tugevust näitab +1, +2 või +3? — Searle'i ja Vandervekeni järgi pigem esimene, hilisema Vandervekeni järgi aga pigem kolmas), kuid olulisem on eeskätt relatsioonide *suurem* ja *väiksem* korrastamine eri jõudude vahel. Et kõnejõu siirusetingimuste tugevusaste võrdub üldiselt alati kõnejõupunkti saavutusviisi tugevusega (siiski mitte iga kord — võidakse anda ametist tulenevaid tugevaid juhiseid, mille täitmist ise sama tugevalt soovima ei pea jne), on

Vanderveken need kokku liitnud kõnejõu ühtseks **tugevusastme** (*degree of strength*) osaks. Seega siis mitte enam seitse, vaid kuus jõukomponenti.

Ka siiruseingimuse tugevusastet $\eta(F)$ võib iseloomustada täisarvuga $k \in \mathbb{Z}$ nagu kõnejõupunkti tugevusastetki — enamasti nad ongi samad. Seega näiteks $\eta(F_{\text{väide}}) = \text{aste}(F_{\text{väide}})$ ja $\eta(F_{\text{kohustumine}}) = \text{aste}(F_{\text{kohustumine}})$. 0 esindab neutraalset tugevusastet, mis on iseloomulik algjõududele nagu tõdemus, juhis, kohustumine ja kehtestamine. +1 esindab tugevuselt järgnevat astet (nagu tunnistusel, nõudel ja töotusel), +2 ülejäämist (nagu näiteks pühalikul töotusel (töotus*), et miski on nii-ja-nii või teha seda-ja-seda). Niisamuti esindab −1 neutraalsest nõrgemat astet (nagu näiteks oletusel, ettepanekul ja üritamisel) ja nii võimalikult edasi, vähemasti oletatavas ideaalkeeles: −2, −3. Kõneteo punkti tugevusaste tuleb kahest allikast: siiruseingimuse tugevusastmest ja saavutusviisiga kaasnevast tugevusastmest. Kui saavutusviis ei määra just tugevamat astet, siis on illokutiivse punkti tugevusaste (F) alati võrdne siiruseingimuse tugevusega, kuigi näiteks $\text{aste}(F_{\text{tunnistus}}) > \eta(F_{\text{tunnistus}})$, sest tunnistuse saavutamise moodus tõstab tõdeva punkti tugevusastet, ilma et oleks vaja tõsta väite või töotusega väljendatud usu tugevust. Seega, mis tahes kõnejõu F puhul $\text{aste}(F) \geq \eta(F)$, sest väljendatava vaimuseisundi tugevusastme tõstmine ei ole alati ainus viis suurendada kõnejõupunkti tugevust. Nagu näiteks käskluse, käsu ja nõude puhul: käsk on tugevam tegu kui nõue tänu selle saavutamise viisile, kõneleja võimu rakendamisele, mida nõue ei eelda; käsklus veelgi tugevam tänu ülemvõimule, kuid mitte tänu siiruseingimuse tugevnemisele. Käskluse tugevusastmeks võiks olla seega +3.

Selle alusel võib öelda, et mis tahes kõnejõud on määratud, kui on fikseeritud selle punkt, eeltingimused, saavutusviis, tugevusastmed, propositioonilise sisu ja siiruseingimused.

Formaalselt seega: F_1 ja F_2 on identsed, kui nimetatud kuus (seitse) tunnust on samad: $\Pi_{F_1} = \Pi_{F_2}$, $\text{viis}(F_1) = \text{viis}(F_2)$, $\text{aste}(F_1) = \text{aste}(F_2)$, $\text{Prop}_{F_1} = \text{Prop}_{F_2}$, $\Sigma_{F_1} = \Sigma_{F_2}$, $\Psi_{F_1} = \Psi_{F_2}$ (ja $\eta(F_1) = \eta(F_2)$). Mis tahes illokutiivne jõud on defineeritav sellise kuuiku (seitsmiku) kaudu. Selle tulemusel võib näiteks öelda, et kõikide kõnejõudude hulk on hulga $\Pi(I \times \text{Prop}) \times 2^{I \times \text{Prop}} \times Z \times (\mathcal{P}(\text{Prop}))^I \times (\mathcal{P}(\text{Prop}))^{I \times \text{Prop}} \times (\mathcal{P}(M \times \text{Prop}))^{I \times \text{Prop}} \times Z$ väike, ent tõeline alamhulk (*small proper subset*). Sest loomulikult ei määra mitte iga relatsioon hulgal $I \times \text{Prop}$ kõnejõupunkti, samuti ei määra mitte iga funktsioon hulgast $I \times \text{Prop}$ edukus- või tõeväärtustesse, hulgast I hulka $\mathcal{P}(\text{Prop})$, hulgast $I \times \text{Prop}$ hulka $\mathcal{P}(\text{Prop})$ või hulgast $I \times \text{Prop}$ hulka $\mathcal{P}(M \times \text{Prop})$ veel illokutiivse punkti saavutusviisi, propositioonilise sisu, eel- või siiruseingimusi.

Esitatu alusel püstitatakse **konstrueerimishüpotees** (*hypothesis of constructibility*):

- 1) leidub lõplik arv kõnejõupunkte, nii et iga punkti jaoks leidub algne illokutiivne jõud, millel ei ole erilist saavutusviisi, millel on nullastmel tugevus ja ainult üldised selle punktiga seotud propositsioonilise sisu, siiruse- ja eeltingimused;
- 2) kõik ülejäänud kõnejõud on tuletatavad nendest primitiividest, rakedades operatsioone, mis mõjutavad saavutamise viisi, tugevust, propositsioonilist sisu, eel- või siiruse-tingimusi.

Seega oleks kõikide kõnejõudude hulk rekursiivselt defineeritav väheste algjõudude abil. On kõigiti eeldatav, et niisugune oletus kehtib loomulike keelte alusel vastavalt konstrueeritud ideaalkeelte juures, kuid vaevalt saab see igas aspektis nii olla loomulike keelte endi puhul. See asjaolu võib analüütikatõrksas lugejas esile kutsuda kergendusohke — *physis* ja *poiesis* on päästetud, sest kurge juba kirvega ei püüa, loodust Prokrustese sāngi ei suru. Kuid ega loogikud ei ole üldjuhul lollid ja niisugused taotlused ei tule parematele neist pähegi. Hoolimata tegelike keelte suhtes tekkivatest põhimõttelistest probleemidest on hüpoteesi seletav, üldistav ja ehitav jõud siiski suur. Aeg on lähemalt kirjeldada kõnetegude klasse ja kõnejõududel töötavaid operaatoreid ehk funktsioone.

Tõdemused ehk assertiivid (A)

Tõdemuste (*assertives*) kõnejõupunktiks on ütelda, kuidas asjad on ehk teisisõnu: kõnelejal õnnestub saavutada assertiivne illokutiivne punkt parajasti siis, kui tema poolt väljendatud propositsioon esindab lausungikontekstis tõeseid asjaolusid.

Tõdemusteks on: *ametlik avaldus*, *arvamus*, *arvustus*, *avalikustus*, *definitsioon*₁, *eelteade*, *eitus*₁, *ennustus*, *esitus*₁, *hoiatus*₁, *jaatus*₁, *kaalutus*, *kaebus*₁, *kaebus*, *kiitus*₁, *kiitus*, *kinnitus*₁, *kirjeldus*, *kummutus*, *kurtmine*₁, *lahkarvamus*, *lahtiütlus*₁, *laim*, *laitus*₁, *lisandus*, *loovutus*₁, *meenutus*, *märkus*, *määratlus*₁, *mööndus*₁, *nentimine*, *nõusolek*₁, *oletus*, *omaksvõtt*₁, *parandus*, *pihtimus*, *põhjendus*, *raport*, *rõhutatus*, *selgitus*, *süüdistus*₁, *taotlus*₁, *teade*, *teavitus*, *tunnistus*₁, *tunnustus*₁, *tutvustus*₁, *tõdemus*, *tõendus*₁, *tõestus*, *töötus*₁, *uhkustus*₁, *unistus*₁, *vaidlus*, *vastuväide*, *väide*, *ülestunnistus* jmt.²²

²² Käesolevad lühinimekirjad on esialgsed — korralik eestikeelne kõnetegude loend ja neid tähistavate performatiivsete liht-, liit- ja ühendverbe, verbifraaside ja nende suhete sõnastik on vaja alles koostada.

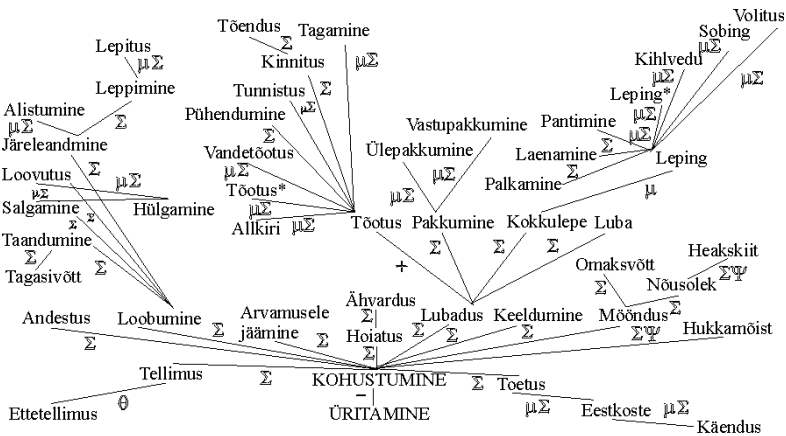
Kohustumised ehk komissiivid (C)

Kohustumiste (*commissives*) kõnejõupunktiks on kõneleja kohustamine tulevaseks teoks ehk täpsemini: kõneleja saavutab komissiivse illokutiivse punkti parajasti siis, kui antud punkti sisaldava lausungiga ta kohustab end propositsioonilises sisus väljendatud tulevaseks teoks.

Kohustumised on: *alistumine*, *allkiri*, *andestus*, *arvamusele jäämine*, *eestkoste*, *ettetellimus*₂, *heakskiit*₂, *hoiatus*₂, *hukkamõist*₂, *hülgameine*₂, *järeleandmine*₂, *keeldumine*, *kihlvedu*, *kinnitus*₂, *kohustumine*, *kokkulepe*, *käendus*, *laenamine*, *leppimine*, *leping*, *leping**, *lepitus*₂, *loobumine*₂, *loovutus*, *luba*₂, *lubadus*, *mööndus*₂, *nõusolek*₂, *omaksvõtt*₂, *pakkumine*₂, *palkamine*, *pantimine*, *pühendumine*₂, *salgamine*₂, *sobing*, *taandumine*₂, *tagamine*, *tagasivõtt*₂, *tellimus*₂, *toetus*₂, *tunnistus*₂, *tõendus*₂, *tõotus*₂, *tõotus**, *vandetõotus*, *vastupakkumine*, *volitus*₂, *ähvardus*₂, *ülepakkumine*, *üritamine* jmt.

Nagu tõdemused, võivad kohustumisedki erineda saavutusviisilt (leppimine, käendamine ja pantimine), tugevusastmetelt (vandetõotus, tõotus, nõustumine ja üritamine), propositsioonilise sisu tingimustelt (tellimine ja ettetellimine ning pakkumine), eeltingimustelt (lubadus ja ähvardus, hülgameine) ning siirusetingimustelt (heakskiit ja luba jne). Et kohustumised nõuavad tulevast tegu, siis peab propositsioon alati esindama tulevikku. Kõigil komissiividel on ühine eeltingimus, et kõneleja on võimeline lubatavat tege-ma. Samuti väljendavad nad kõik kavatsust, st nende üldiseks siiruse-tingimuseks on, et kõneleja kavatseb sõna pidada. Kohustumised on üritami-sed või katsed, mis loovad praktilisi põhjendusi teha lubatud tegusid. Loogilisele algkohustumisele seisab küllalt lähedal performatiiv *kohustuma*, nagu seda väljendab näiteks lause: (91) (*Käesolevaga ma*) *kohustun oma võla ära maksma*. Lubadus või tõotus on juba lisatingimustega. Kuigi Vander-veken ja tema eelkäijad ei näe algkomissiivist nõrgemat kõnejõudu, tundub eesti keeles seda nimetavat tegusõna *üritama* tähenduses: (92) *Ma ei luba midagi, aga ma üritan*, st nõrgalt luban — proovitakse teha, katsetatakse, kuid pead ei anta. Üritamine tähistab nõrka kohustumist millegi tegemiseks või selle katseks, kuid loomulikult pole mitte iga üritamine või üritus kõnetegu, hoolimata enamasti kaasnevast kõvast suupruukimisest.

Algkomissiivil on kohustuva kõnejõu punkt Π_C ja sel puudub eriline saavutusviis; tugevusaste on 0. Selle ainus propositsioonilise sisu tingi-mus $\theta(C)$ on, et propositsioon peab esindama kõneleja tulevast tegu; ainus eeltingimus $\Sigma(C)$ nõuab, et kõneleja on võimeline seda tegu sooritama. Ainsaks siirusetingimuseks $\Psi(C)$ on kavatsus I. Joonis 19 koos mõeldavate tuletusoperatsioonidega püüab iseloomustada kohus-tumiste võimalikke suhteid.

Joonis 19. Kohustumised

Juhised ehk direktiivid (D)

Juhiste (*directives*) punktiks on katse panna kuulajad midagi tegema ehk juhise punkti sisaldava lausungiga taotleb kõneleja, et kuulajad teeksid propositsioonis esindatud tulevase tegusid.

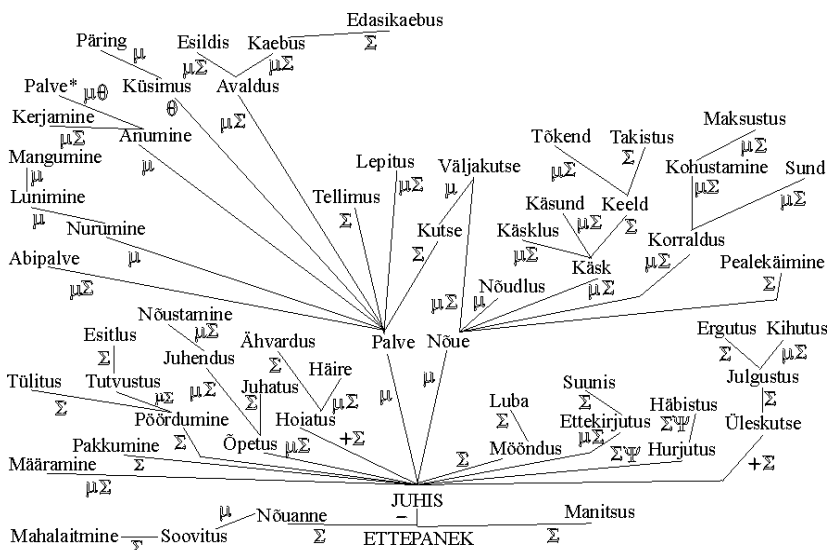
Juhised on näiteks: *avaldus*, *abipalve*, *anumine*, *edasikaebus*, *ergutus*, *esildis*, *esitlus*, *ettekirjutus*, *ettepanek*, *hoiatus*, *hurjutus*, *häbistus*, *hääre*, *juhatus*, *juhis*, *juhendus*, *julgustus*, *kaebus*, *keeld*, *kerjamine*, *kihutus*, *kohustamine*, *korraldus*, *kutse*, *käsk*, *käsklus*, *käsundus*, *küsimus*, *lepitus*, *luba*, *lunimine*, *mahalaitmine*, *maksustus*, *mangumine*, *manitsus*, *määramine*, *mööndus*, *nurumine*, *nõuanne*, *nõudlus*, *nõue*, *nõustamine*, *palve*, *palve**, *pakkumine*, *pealekäimine*, *päring*, *pöördumine*, *soovitus*, *sundimine*, *suunis*, *takistamine*, *taotlus*, *tellimus*, *tutvustus*, *tõkend*, *tülitus*, *väljakutse*, *õpetus*, *ähvardus*, *üleskutse*, *ütus* jmt.

Mitmeid olulisi juhiseid tähistatakse ühendverbidega — *tähelepanu juhtima*, *õigele teele juhutama* või *suunama* jm. Mõnikord annab juhiseid dirigent, mõnikord direktor, edastatakse suuniseid ehk direktiive, regulaatiive ja orientiire. Vajalikud juhised on pöördumised nagu (93) *Kuule!* ja (94) *Vaata!* jt, mis on tähelepanu juhtimise kõnetegudeks (kuigi juba diskursi alustamine helide või märkidega on implitsiitne juhis vastuvõtmiseks); nende perlokutiivseks eesmärgiks on kuulaja vestlusesse haaramine, diskursi alustamine — vanasti nimetasid sakslased eesti keelt vahel *kuule*-keeleks. Ka juhised erinevad kõnejõupunkti saavutusviisidelt (näiteks käskimine mangumisest; osa soovitusi on ametlikud, nõuanded on

eraviisilised); tugevusastmetelt (näiteks nõue ja lunimine on intensiivsemad kui palve); propositsioonilise sisu tingimustelt (küsimus *versus* õpetus jne); siiruse- ja eeltingimustelt (ähvardus ja ergutus erinevad lisa-siiruse tingimusest; üleskutse ja hurjutus puutuvad kuulajasse erinevalt.)

Juhistel on kohustumistega sarnane propositsioonilise sisu tingimus — see peab esindama kuulaja poolt hiljem tehtavat tegu. Kõigil juhistel on ühine eeltingimus, et kuulaja on võimeline vastavat tegu tegema; vaimu-seisundiks on tahe või soov, et kõnetatu sooritaks nimetatud tegevuse. Juhiseid võib väljendada eri tugevusega; nad loovad kuulajate jaoks põhjendusi teha soovitud tegusid. Kõige loomulikum viis juhise andmiseks on käskiv kõneviis.

Algdirektiivil ehk neutraalsel juhisel on illokutiivne punkt Π_D , kuid ei ole erilist saavutusviisi ja sel on keskmine tugevusaste 0. Loogilise algjuhise ainus propositsioonilise sisu tingimus $\theta(D)$ nõuab, et propositsioon esindaks kuulaja tulevast tegu. Ainsaks eeltingimuseks $\Sigma(D)$ on, et kuulaja on võimeline propositsioonis esindatud tegu sooritama; ainsaks siiruse tingimuseks $\Psi(D)$ on tahe või soov W . Enam levinud direktiivid nagu palve või käsk kätkevad juba lisatingimus, võrreldes primitiivse juhisega. Direktiivide oletatavaid suhteid koos võimalike operatsioonidega vt jooniselt 20.

Joonis 20. Juhised

Kehtestused ehk deklaratiivid (T)

Kehtestuste (*declarations*) punktiks on maailma muutmine lihtsalt selle ütlemisega, et maailm ongi niisugune, nagu parajasti öeldud, ehk deklaratiivset illokutiivset punkti sisaldava lausungiga kehtestab kõneleja propositsioonilises sisus esindatud asjaolu tänu oma kõneteo edukale sooritamisele. Kehtestav kõnejõud on Vandervekeni järgi veel selle poolest huvitav, et sel on peamise eesmärgi kõrval ka assertiivne ja ekspressiivne punkt.

Kehtestusteks on: aadlikslöömine, alistumine₄, ametisseseadmine, andetus, annetus, armuandmine, asutamine, avamine, definitsioon₄, edasiliikkamine, edutamine, erustumine, esitamine, heakskiit₄, hukkamõist₄, hääletus, hülgamine₄, jõustamine, järeleandmine₄, katkestus, kapituleerumine, keeld₄, keelustus, kehtestus, kinkimine, kinnitus₄, kinnistus, kokkukutse, kokkuvõte, kooskõlastus, kutse, lahtivanne, lahutus, laialisaatmine, laulatamine, leping₄, loastamine, loobumine₄, loovutus₄, luba₄, lõpetus, lühendus, muutmine, (süüdi, välja jms) mõistmine, määratlus₄, (kohale jms) määramine₄, needmine, (ametisse jms) nimetamine, nimestamine, noomitus₄, otsus(tus), pagendamine, panustus, põlistus, põlustus, parandamine, pühendus, pühendumine₄, (ametisse jm) pühitus, rahuldamine, ratifitseerimine, ristimine, salgamine₄, sanktsioneerimine, seadustus, seadlustus, seiskamine, sulgemine, sätestus, süüdistus₄, süüdimõistmine, taandus, tagandus, tagasivõtt, tagasitõmbumine, tingimustamine, trahvimine, (õigeks või valeks) tunnistamine, tuvastus, tõend, tõkend, tühistus, vabastus, vallandus, (kiriku jms) vande alla panemine, vahistus, vangistus, vannutus, vastuvõtmine, veto, volitus, väljaheitmine, väljakuulutus, õien-dus, õnnistamine, ülendus, ülesandmine, ülesseadmine jm.

Ka kõik eksplitsiitsete performatiividena ehk n-õ kuulutaval viisil sooritatud kõnetead, nagu (95) *Ma väidan (käsin, tõotan, vabandan, viitan, resümeerin jne), et...*, on oma olemuselt kehtestamised, millel on vastava sooritusliku tegusõnaga osutatud lisajõud. Paljud olulised deklaratsioonid sooritatakse eesti keeles verbi kuulutama abil: välja, avatuks, suletuks, lindpriiks, võitjaks, meheks ja naiseks kuulutama jne; samuti seadust, sõda, pankrotti jms välja kuulutama. Kuid mitte igasugune deklareerimine või kuulutamine (*announcing*) ei pruugi tähendada veel kehtestamist, vaid võib tähistada hoopis kõneteo sooritamise avalikku maneeri vastandina ütlusele *sotto voce* vms, nagu (96) *Ja hakkas seda kuulutama sellest ajast peale*. Ka fraasiga jumalasõna kuulutama ei peeta ilmselt silmas kehtestamist, vaid pigem juba kord kehtestatu taasesitamise viisi, osadusse viimist, seega pigem levitamist ja kordamist kui originaalset deklaratsiooni. Siiski kalduvad kuulutused olema sagedasti ka deklaratiivid, mis teatavad,

et käesolevaga kehtib antud lausungis väljendatud asjaolu või nimetatud kõnetegu.

Kehtestused on tugevad kõnetead, millega kaasnevad mitmed illoku-tiivsed kohustumised tõdemuseks, kohustumiseks, juhiseks ja tunde-kinnituseks; viimased aga (tänu nõrgemale institutsionaalsusele) kehtestavat jõudu ei implitseeri. Kuid soorituslikku verbi rõhutades saab lihtkõneteost kohe vastava lisajõuga deklaratiiv.²³ Kehtestava kõnejõu punkt saavutatakse tavaliselt mingi keelevälise korra piires, nii et vastava institutsiooni kontekstis sooritatud kokkuleppelist lausungit peetakse konventsionaalselt mingite asjaolude muutmiseks. Seega, kui eesistuja avab koosoleku, kui kirikuõpetaja õnnistab objekti, kui omanik volitab esindaja või president kinnitab seaduse, siis tagab kehtiv kord, et vastavalt vannutatud kõneleja saavutab sõnade ja maailma sobimise topeltsuuna ainuüksi oma eduka kõneteo tõttu. Öeldes (97) *Aut!*, saavutab kohtunik mängija audisoleku sellega, et lihtsalt kuulutab ta audis olevaks; publiku samasugune hõige seda olukorda aga ei tekita, vaid ainult märgib või kirjeldab. Keelevälist institutsiooni ei nõua Searle'i arvates vaid kaks erandit: esiteks üleloomulikud kehtestused *à la* Jumal ütles: (98) *Saagu valgus!*, nii et valgus sai (kui just mitte inimlik projektsioon, siis kas ei ole Jumal siiski kõikide institutsioonide institutsioon); teiseks keele enese kohta käivad kehtestused nagu (95). Esimene ei nõudvat keelevälist korda üleloomulikkuse tõttu, teine seetõttu, et käib keelekasutuse enda kohta (lihtkeelekasutus kui primaarinstitutsioon — esmane konventsioonide süsteem — ei torka talle pähe)²⁴. Kõikide edukate kehtestuste propositsioonid on tõesed, sest nad

²³ Ideaalkeele vooruseks on ühesus, hea formaliseeritavus ja läbipaistvus, samas ei tohiks see väga oluliselt lahkne da tegelikust keelest. Ilmne tõsiasi, et kõne-jõududel (ja -tegudel) on loomulikus keeles sügavuti kattumisi, ahvatleb seda tuumset ühisosa teoreetiliselt kompima. Eriti selgelt näib ühismõõdulisus ilmnevat luulet analüüsides, kus ühele ja samale lausungile saab läheneda mitmest, üksteist mitte välistava kõneteo või selle liigi vaatepunktist. Nähtus meenutab Neckeri tajupsühholoogilist kuubikut Wittgensteini *Tractatus*est — ühe nähtuse vahelduvad küljed varjaval t hoidva tuuma juures (vt lk 168). Mitteformaalses keeles kõneldakse rohkem (kattuvate, ähmaste, sõnastamata või) üldiste vajaduste kui selgete määratluste alusel — seda tumeduse ja eksplitsiitsuse segu tegelik keel peegeldabki. Ideaalkeel püüab selgust väärtustada ja “tumedusi mitte rüübata”. Küsimus on — kui ideaalseks konstrueerida tegelikkust ja teooriat vahendav uuritav keel, et hüpoteesid toimiksid õpetlikult ja ladusalt, irdumata samas olulisel määral tegelikkusest?

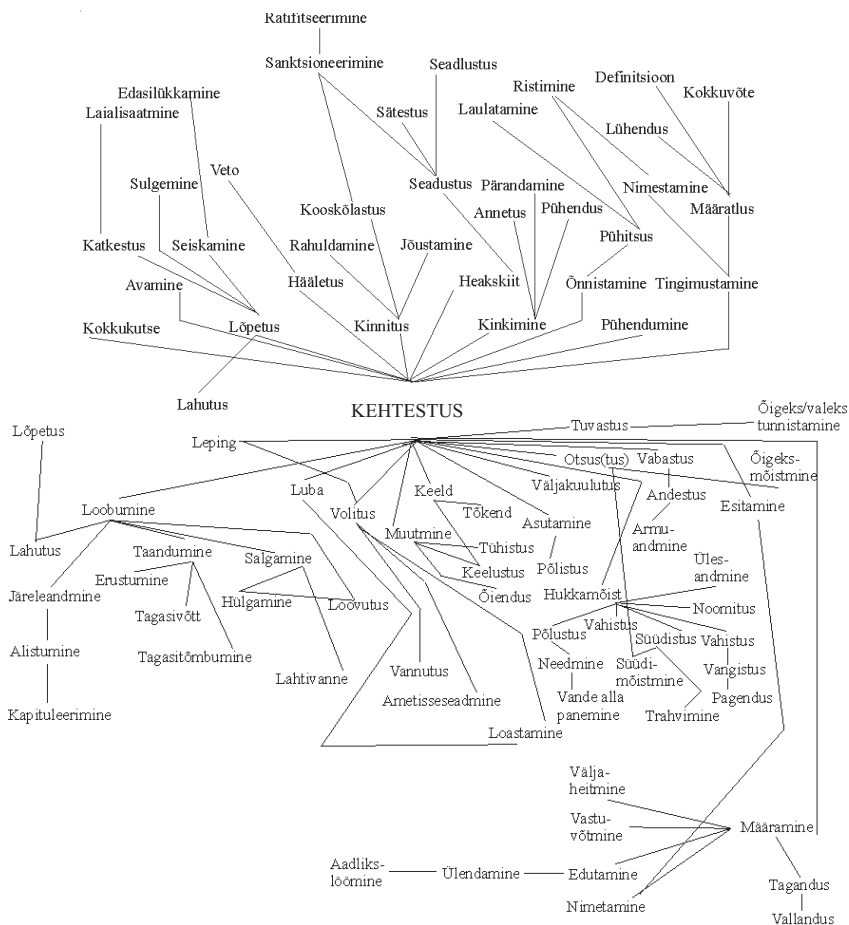
²⁴ Huvitav, et Searle ei pane tähele, et ka ilukirjandus ja fiktsiooniloom e on institutsioon.

on ainsad kõnetead, mille edukus tagab sõnade ja maailma sobimise kehtimise. *Saying makes it so*, üteles Austin. Kahtlemata on edukad kehtestused (nagu juhised, kohustumised, tõdemused...), kuna nendega õnnestub tegelikkust nähtavalt muuta, taustaks ka loitsule, sõnamaagiale ja -müstikale või muudele maailma mõjutamise või ravitsemise vähemedukatele püüetele, sest sõna kausaalne jõud on silmatorkav ning selle ülekanded aladele, kus ta tegelikult ei maksa, üldinimlikud. Lõpeks on kogu tsivilisatsioon keelekasutuse ehk kõnetegude tulemus — ei ole raske taibata, et keel on peamine maailma muutev jõud, hoolimata tema sagedasest konkreetsest jõuetusest.

Kehtestused kas sooritatakse või ei, neil on alati neutraalne tugevustaste. Kuigi neil ei ole propositsioonilise sisu tingimusi, on vastavate (keeleväliste) teemade hulk, mille puhul saab midagi kehtestada, siiski üsna piiratud. Kõikidel (keelevälistel) kehtestavatel kõnejõupunktidel on ühine saavutusviis, et kõneleja rakendab oma positsiooni deklaratsiooni sooritamiseks; ja üldine eeltingimus, et kõneleja oleks selleks vastavalt volitatud. Siiruse tingimusteks ei ole kindlasti tühi hulk (nagu varem arvati), vaid usk ja soov. Kehtestus väljendab nii kõneleja soovi muuta asju kui ka usku, et vastav lausung soovi täidab. Ei või olla edukas vastuolulisi tegusid tehes — öelda (99) *Ma kuulutan, et p* ja samas väita, et ei usuta või soovita, et (99) kehtestab *p*. (Just selliseid trikke Alliksaar teha katsubki — luule ja mängu alas, mis on ju samuti omamoodi kord.) Ebasiira kehtestuse motiivid, erinevalt tõdemustest või kohustumistest, on väga haruldased.²⁵

Performatiivne verb *kehtestama* nimetab algdeklaratiivi. Sellel on deklaratiivne illokutiivne punkt Π_T ; mille saavutusviisiks $\mu(T)$ on, et millegi kehtestamisel rakendab kõneleja oma volitusi; puudub propositsioonilise sisu tingimus. Ainsaks eeltingimuseks $\Sigma(T)$ on, et kõneleja võimuses on kehtestada propositsioonis esindatud asjaolu ainuüksi oma eduka kõneakti tõttu. Ainsad vaimuseisundid $\Psi(T)$ on usk *B* ja soov *W*. Kõnejõu tugevustaste (nii illokutiivse punkti tugevustaste Π_T^k kui ka siiruse tingimuse oma $\eta(T)$) on 0. Deklaratiivide võimaliku diagrammi esitab joonis 21.

²⁵ Kuid mitte võimatud, kui mõelda poliitilistele tühi- või ühisdeklaratsioonidele jms, mis tegelikkust karvavõrd ei teisenda. Patsifistist presidendil võib sõda kuulutades olla vasturääkivaid vaimuseisundeid, näiteks tugev soovimatus; kehtestades ta ometi usub ja samas vastukäivalt ka soovib, et antud toiming päästab sõja valla — sellel lausungil lihtsalt on selline konventsionaalne hirmus jõud. Kellelegi meelega lolli (varju)nime panemine ei ole ebasiiras, vaid õel kehtestus.

Joonis 21. Kehtestamised

Tundeväljendused ehk ekspressiivid (E)

Tundeväljenduste (*expressives*) mõte on ühissuhtluses oluliste tunnete ja hoiakute nagu rõõm, heakskiit, rahulolematuse jms väljendamine ehk ekspressiivse punktiga lausungis väljendab kõneleja oma hingeseisundit (eeldatud) propositsioonis esindatud asjaolu suhtes.

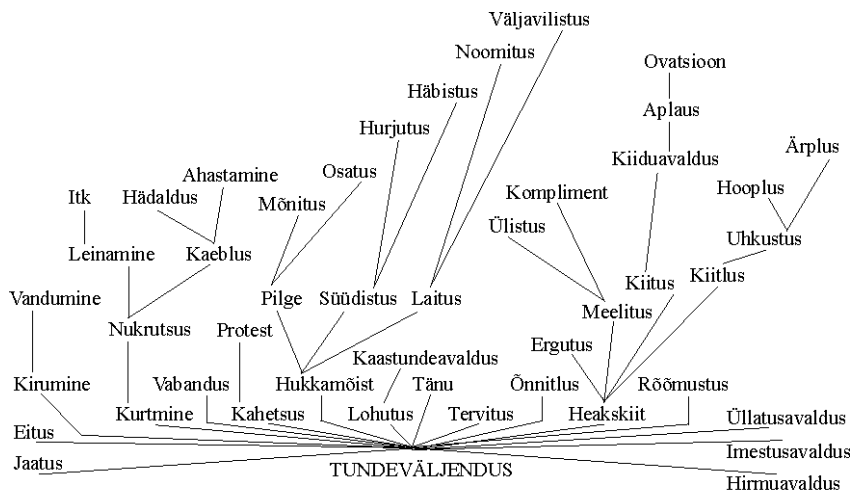
Tunnet väljendavat jõudu rakendavateks kõnetegudeks on: *ahastamine*, *aplaus*, *eitus*, *ergutus*, *heakskiit*, *hirmuavaldus*, *hooplus*, *hukkamõist*, *hurjutus*, *häbistus*, *hädaldus*, *itk*, *jaatus*, *kaebus*, *kaastundeavaldus*,

kahetsus, kirumine, kiiduavaldus, kiitlus, kiitus, kompliment, kurtmine, laitus, leinamine, lohutus, meelitus, mõnitus, noomitus, nukrutsus, osatus, ovatsioon, pilge, protest, rõõmustus, süüdistus, tervitus, tänu, uhkustus, unistus, vabandus, vandumine, väljavilistus, õnnitus, ärplus, ülistus jm. Sageli sooritatakse eestikeelseid ekspressiive verbi väljendama ja avaldama abil: *heameelt, imestust, kaastunnet, kurbust, lootust, nõrdimust, pettumust, üllatust* jms avaldama või väljendama, kuid tuleb tähele panna, et niiviisi esile tooduna on need juba kehtestuse abil saavutatud lisajõulised tegevused. Emotsiooni — üllatuse, imestuse, lootuse ja rahulolu, pettumuse, nõrdimuse, kahju, õuduse või hirmu — tundmine (või selle väljendamine naeru, nutu, žestide jm abil) ei tähenda veel kõneteo sooritamist — selle hingeseisundi vastav kõnejõuline väljendus aga küll. Tihti on tunde väljenduse sooritamise maneeriks ka hüüatused — hirmu-, rõõmu-, tervitus-, valu-, braavo- jms hüüded on tugevaastmelised ekspressiivid.

Kuigi kõnejõupunkt on ekspressiividel sama, määravad eri jõud erinevad saavutamise ja siiruse tingimused. Kiitus on millegi tugev heakskiit, ülistus on heakskiitmine ülevoolaval astmel ja viisil, sageli pugevalt või meelitavalt; kiitmise saavutamist avaliku ürituse kontekstis peetakse kiiduavalduseks, kui viimasega kaasneb käte plaksutamine, siis on tegu aplausiga. Et tunde väljenduslik kõnejõupunkt saavutatakse siiruse tingimuse eksplitseerimisega, siis on kõnejõupunkti ja siiruse tingimuse tugevustasemed samad. Kuigi mõned ekspressiivid näevad ette propositsioonilise sisu piiranguid, ei kehti see üldiselt kogu klassi kohta — propositsioon võib ka vahetult puududa (see seisukoht lähtub eeskätt positiivistlikust traditsioonist, mis keeldub siseasjaolusid tunnistamast — ilmselt pärssiv lihtsustav dogma). Üldjuhul on siiski propositsioonil tunde väljenduse objektina mingi seos kõneleja või kuulajaga; ekspressiivide eeltingimuseks on, et kõneleja peab väljendama oma hingeseisundit lausungikontekstis eeldatavasti kehtivate asjaolude suhtes. Ekspressiive võib enamasti saavutada mis tahes tunderõhulise lausungiga, st siiruse tingimust eksplitseerides või sellele lisa siiruse tingimusi asetades — eriti poetilises keelekasutuses, kus struktuurid nagu EA(p) jms on selgelt olemuslikud.

Algekspressiiv on puhtteoreetiline objekt — ei leidu keelelist tunnust, väljendamaks primitiivi, mis erineks mõnest konkreetsest erilise siiruse tingimusega ekspressiivist, kehtimaks üldiselt kõigi selle punktiga tegude puhul. Loogiliselt on primitiiv muidugi olemas (nagu Maal on keskpunkt, kuigi seda ei saa näidata) ja sel on ekspressiivne

punkt Π_E , ei ole erilist saavutusviisi, propositsioonilise sisu, eel- ja siiruse tingimust; mis muidugi ei tähenda, et eri jõududel neid ei oleks. Algekspressiivi loogilist objekti võiks nimetada üldiseks *tundeväljenduseks*; kõige lähemal algekspressiivile on verbi *väljendama* kasutamine koos vastava vaimuseisundi nimetamisega (*kaastunnet, rõõmu, heameelt* jms *väljendama* või *avaldama*), sooritamaks vastava lisajõuga deklaratiive. Joonis 22 näitab, kuidas võiks konstrueerimishüpoteesist lähtuvalt ekspressiive omavahel seostada.

Joonis 22. Tundeväljendused

Lihtkõnetegude kataloog esindab siiski vaid osa kõikvõimalikest tegudest, mida inimesed suhtluses sooritavad; täielikuma pildi saamiseks tuleks neid käsitleda inimtegude kõikide tüüpide kontekstis tervikuna, kuid selline pilt on veel loomata — praegune nimekiri võib jätta mõneti ebaühtlase mulje, sisaldades tühikuid vms. Teisalt tuleks keelt uurida üldiselt tegude ja eriliselt suhtluse kontekstis, mis on tema tegelikuks alapäraks, mitte ainult keele kontekstist lähtuvalt. Tõenäoliselt on Pär Segerdahlil ja Stephen Schifferil õigus selles, et kogu senine arusaam kõnelejalts kuulajale suunatud suhtlusest (mis on vahendatud süntaksi, lause- ja kõneleja-tähendusega) on olnud teatud mõttes eksitav ja keelt fetišeeriv, nii et uus algus poleks paha (vt Segerdahl 1997, Schiffer 1987). Kuid enne uuega jätkamist võetagu esmalt varasemgi ettekujutus teadmiseks.

B. Operatsioonid kõnejõududega

Vastavalt konstrueerimishüpoteesile peaks olema võimalik algkõnejõududest (-tegudest) vastavate operatsioonide abil tuletada kõik ülejäänud kõnejõud (-teod). Iga operatsiooniga määratakse kõnejõu jaoks uued edukuse tingimused. Searle ja Vanderveken käsitlevad operaatoritega mõjumist vaid ühe illokutiivse punkti piires (vt ka jooniseid 18–20), kuid see on ilmne teoreetiline lihtsustus, sest võimalusi on enamaks. Ei ole välistatud, et mõningaid kõnejõudusid ja seega tegusid võib tuletada ka kõnejõudude klassipiire ületades või mitmest allikast korraga, seega eri teid pidi, kuigi too nähtus on jäetud viitamata.

Eraldi operaatorina võiks lisada ka illokutiivse eituse $\neg$, mille abil ju samuti kõnetegusid moodustatakse: keeldumine on nõustumise, keelamine loa, eitamine jaatamise eitus. Illokutiivsed eitamised nagu (100) *Ma ei luba tulla* tuleb eristada eitava propositsiooniga kõnetegudest nagu (101) *Ma luban mitte tulla* — kui (100) on tüüpiline illokutiivne eitus vormiga $\neg C_{\text{lubadus}}(p)$, siis (101) on vormiga $C_{\text{lubadus}}(\sim p)$. Enamasti toimub illokutiivne eitus vastava tegusõna eitamisega, kuid mõned neist on ka leksikaliseeritud: kui keelamine on lihtsalt käskimine sisuga *ei!*, *mitte!* vormiga $D_{\text{käsk}}(\sim p)$, siis luba võiks tähistada vorm $\neg D_{\text{keeld}}(p)$ või $\neg D_{\text{käsk}}(\sim p)$.

Operatsioon θ ehk propositsioonilise sisu lisamine

Rakendades operaatorit θ kõnejõule F_1 , saadakse teatud tingimustel uus kõnejõud $[0]F$ ehk F_2 , mis erineb eelmisest ainult selle poolest, et uus kõnetegu vormiga $[\theta^*]F(p)$ asetab propositsioonile p lisatingimuse, mida see peab rahuldama võrreldes eelmise jõuga. Näiteks teatel on lisatingimus võrreldes teavitusega, et propositsioon peab käima kas mineviku või oleviku, mitte aga tuleviku kohta. Teate kõnejõud saadakse seega operaatori θ_{teade} rakendamisel teavituse jõule; küsimuse jõud aga siis, kui palve jõule mõjutakse operaatoriga $\theta_?$ — küsimus on palve propositsioonilise sisuga, et kuulaja sooritaks kõneleja teatud liiki kõneteo ehk vastaks küsitule. Teade asetab propositsioonile tugevamad tingimused kui teavitus või lihttõdemus ehk teate propositsioonilise sisu tingimused on tõdemuse tingimuste ja uute propositsioonilise sisu tingimuste ühisosa. Propositsioonilise sisu tingimus θ^* peab olema keeleliselt oluline, st käima aja, koha, kõneleja või kuulaja, nende võimete, positsiooni vms olulise kohta.

Operatsioon Σ ehk eeltingimuse lisamine

Mõnel kõnejõul on rohkem eeltingimusi kui teistel. Näiteks hoiatusel midagi teha on lisatingimus võrreldes algkohustumisega, nimelt et kõneleja peab propositsioonis viidatud asjaolu kuulajale kahjulikuks. Ähvardus on aga uue operatsiooni tulemus, mis seab lisatingimuse, et kõneleja kohustub kuulaja suhtes negatiivseid meetmeid võtma. Uus kõnejõud $[\Sigma^*]F$ erineb F -ist selle poolest, et tema eeltingimused on F_1 ja F_2 eeltingimuste ühend, esimene on teise alamhulk. Nõuanne on ettepaneku tegemine lisatingimusega, et see on kuulajale kasulik. Eeltingimused käivad lausungi-konteksti keeleliselt oluliste tunnuste kohta nagu:

1. kõneleja ja kuulaja staatus (tunnistus on tõotus lisatingimusega, et tõotaja on kohtulikult vannutatud; käsk on nõue, kus nõudjal on kuulaja suhtes võimu);
2. nende vaimuseisundid (teade eeldab kuulaja teadmatust ja meenutus unustamist, väide mitte);
3. nende võimed ja vastutus (arvustus ja noomitus eeldavad, et kuulaja on asjas vastutav);
4. ümbritsev diskurss (mööndus ja nõusolek eeldavad, et kõnelejale on eelnevalt antud juhis; eitus, jaatus, lisandus või märkus eeldavad eelnevalt fikseeritud propositsiooni; küsimus eeldab, et soovitakse vastust);
5. propositsioonilise sisu seostumine kõneleja või kuulaja huvidega või hea ja halb üldse (toetus kohustab eeldama, et kuulaja vajab tuge; kiitus ja kiitus, et asjaolu on kõnelejale või kuulajale kasulik).

Operatsioon Ψ ehk siirusetingimuste lisamine

Mõnel kõnejõul on rohkem siirusetingimusi kui teistel. Näiteks kurta, et p , tähendab tõdeda, et p , väljendades ühtlasi rahulolematust, et p . Kiitlemine jällegi on tõdemine, mille siirusetingimusele usk lisandub ühtlasi ka rahulolu avaldamine. Uus kõnejõud $[\Psi^*]F$ erineb F -ist ainult selle poolest, et selle siirusetingimusteks on eelmiste ja uute tingimuste ühend. Sageli ei ole võimalik lisada kõnejõule F siirusetingimusi Ψ^* , eeldamata lisaeeltingimusi Σ^* või väljendamata propositsioonilist sisu lisatingimusteta Θ^* , siis toob siirusetingimuste lisamine ühtlasi kaasa ka eel- ja propositsioonilise sisu tingimuste lisamise. Ei saa näiteks avaldada rahulolematust asjade üle, eeldamata, et need on halvad, ega kiitlemisel väljendada uhkust millegi üle, eeldamata, et propositsioonis nimetatud asjaolul on midagi pistmist kõnelejaga.

Operatsioon μ ehk kõnejõupunkti saavutusviisi piiramine

Kõnejõupunkti saavutusviis piirab kõnejõupunkti saavutamise tingimuste hulka. Mõnikord väljendavad erinevad saavutusviisid neid piiranguid. Näiteks käskluse saavutamise viis on käsu saavutamise viisi piirang: käsu saavutab kõneleja võimu või ülemvõimu, käskluse vaid ülemvõimu raken-dades. Seega on iga käsklus ühtlasi ka käsk, aga mitte vastupidi. Nõue on juhis, mis tehakse maneeris, mis ei võimalda keeldumist. Kinnitus on tõdemus või väide perlokutiivse kavatsusega veenda kuulajat, põhjendus on argumenteeriv väide. Nurumine on palve tagasihoidlikul kestval viisil, lunimine tungival, mangumine lunimine hääbematul viisil. Anumine on intensiivne palve härda, palvetus (palve*) jumalakartlikul, kerjamine lootusetul ning räpasel viisil — kõik need on nii või naasuguse piiranguga saavutatud palved. Tõotus on tugev kohustumine, pühalik tõotus (tõotus*) on tõotus pühalikul viisil, vandetõotus on tõotus vande all. Seega — rakendades näiteks palve jõule funktsiooni μ_{anumine} , saab esimesest tuletada anumise erilise saavutusviisi, milleks on palumine intensiivsel härda moel.

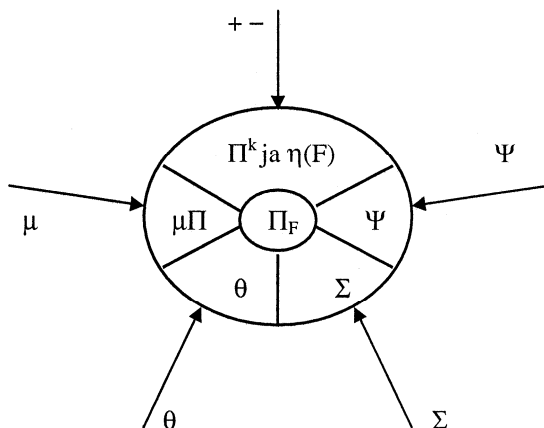
Kui $[\mu_1]F(p)$ implitseerib $[\mu_2]F(p)$, siis μ_1 on μ_2 saavutusviisi piirang. Uus kõnejõud $[\mu]F$ on F-i saavutusviisi ja uue saavutusviisi μ kon-junktsioon. Selle eeltingimused on F-i eeltingimuste ja kõikide μ poolt määratud eeltingimuste Σ ühend. Sageli toob μ rakendamine kaasa uute eeltingimuste kehtimise. Ei ole võimalik käsu saavutamine eeldamata võimuasendit. Mõnikord suurendab kõnejõu saavutusviisi piiramine ühtlasi ka kõnejõu tugevust; kui piiratud saavutusviis nõuab suuremat tugevust (käsu tuletamine nõudest, nõude tuletamine juhise, põhjenduse tuletamine väitest); siis $|\mu| > \text{aste}(F)$. Et on võimatu saa-vutada keskmise tugevustmega illokutiivset punkti, väljendamata sama tugevusega siiruse tingimust, siis illokutiivse jõu saavutusviisi piiramine tõstab ühtlasi siiruse tingimuse tugevust — kui $\mu \geq 0 > \eta(F)$, siis $\eta([\mu]F) \geq 0$.

Operatsioonid + ja — ehk kõnejõu tugevustme muutmine

Mõned kõnejõud erinevad teistest kõnejõupunkti saavutamise või hinge-seisundi väljendamise tugevustmelt. Näiteks ettepanek ja nõue erinevad tugevuselt juhise, üritamine ja tõotus kohustumisest. Seega jõud $D_{\text{ettepanek}} = [-1]!$ (kus ! sümboliseerib juhise). Ettepanek on nõrk katse panna kuulaja midagi tegema, nõue tugev katse, mille saavutusviis suurendabki tugevust. Näiteks jõud $C_{\text{tõotus}} = [+1]\perp$ ($\perp$ sümboliseerib kohustumist),

sarnaselt ka $C_{\text{uritamine}} = [-1]_{\perp}$. Töötamine on tugev kohustumine teha lubatud tegu, üritamine nõrk kohustumine. Kõneteol vormiga $[+1]F(p)$ on täiendav edukuse tingimus võrreldes teoga $F(p)$, nimelt saavutab see oma kõnejõupunkti või siiruse tingimuse tugevamal astmel; operatsiooni -1 korral aga nõrgemal astmel. Tugevusastmeid saab muuta ka modifikaatoritega mõjudes: *alandliku(ma)d vabandused*, *südamlikud õnnesoovid*, *sügavaim tänu*, *kalleim kiitus* jm. Need ekspressiivsed juhtumid tulevad suurema tugevuse väljendatud hingeseisundi intensiivsusest.

Seega on mistahes kõnejõud iseloomustatav kuuest komponendist koosneva kompleksse objektina, mille koostisosi vastavalt mõjutades saab sobivatel tingimustel tuletada uusi objekte ehk kõnejõude. Samuti võiks ju mõeldav olla operatsioonide pööratavuski, kuid sellest ei tee Searle ja Vanderveken välja. Joonis 23 võiks iseloomustada kõnejõudu ühes selle komponentidele rakenduvate operatsioonidega.

Joonis 23. Kõnejõud, selle komponendid ja operatsioonid

Kirjeldatu alusel asutakse formuleerima aksiomaatilist propositsioonilist kõnejõudude loogikat ja selle üldisi seadusi: kõnejõu koostisosade; tuletatud kõnejõudude samasuse; illokutiivse implikatsiooni, kohustumise ja eituse; konjunktiivsete, konditsionaalsete ning ennast tühistavate kõnetegude seadusi. Samuti kõnejõudude erilisi seadusi: mitteekspressiivsete kõnejõudude, lihtkõnejõudude, illokutiivsete kohustumiste säilimise, sama

punktiga kõnejõudude jt seadusi, millega asjahuviline võib tutvuda juba algallikatest.

Et kõnejõu koostisosad on loogilistes suhetes, siis võib mõne operatsiooni rakendus muuta esialgse jõu teisi komponente (näiteks μ võib tõsta punkti tugevusastet vms). Kõik operatsioonid kõnejõududega on rekursiivsed, nad on korratavad ja rakenduvad järjestikku (operaatorite lugemisjärg käib paremalt vasakule). Näiteks on nõuande kõnejõud tuletatav algjuhisest operatsioonide — ja $\Sigma_{\text{nõuanne}}$ rakendamisel, st et nõuanne on nõrk juhis ehk ettepanek, mille eeltingimuseks on kasulikkus kuulajale. Rakendades tulemusele kolmanda operatsiooni μ_{soovitus} , saaks soovituse jõu — on ju soovitud nõuanded, mis saavutatakse sageli ametlikumal viisil, seega nõuandega võrreldes piiratumalt. Kõnejõudu $[-1]!$ nimetab ettepanek, $[\Sigma_{\text{nõuanne}}][-1]!$ on nõuande jõud; samas ei ole tegu, mis väljendaks tugeva nõuande illokutiivset jõudu $[+1][\Sigma_*]!$. Lähedal sellele on näiteks hoiatus, mis nimetab tugevat juhust, kuid ei eelda kuulajale üldkasulikkust, vaid ainult sellist kasu, mis tuleb halvast asjaolust või teost hoidumisel. Ka üleskutse, julgustus ja nõue ei eelda kasulikkust kuulajale, õpetus ei ole aga tugev juhis. Tugevat soovitus $[+2]C_*$, väljendatakse eesti keeles modifitseeritud fraasiga *tungivalt soovitama*. Küsimuse kõnejõud tuletatakse algjuhisest operatsioonide μ_{palve} ja $\theta_?$ abil, seega $D_{\text{küsimus}} = [\theta_?][\mu_{\text{palve}}]!$.

Searle'i ja Vandervekeni *Illokutiivse loogika alustes* ning viimase edasiarendustes hiljem käsitletakse operatsioone lihtsatena, ühe kõnejõu punkti piires toimivatena, st et operaatorid mõjuvad tavaliselt ainult ühele kõnejõu komponendile, säilitades illokutiivse punkti. Mitte alati ei loo operaatori rakendamine uut kõnejõudu, sest tulemus peab olema keeleliselt oluline ja teiseks piiravad kõnejõu osised operatsioonide võimalikku rakendamise määra. Ühe jõu ja seega kõneteo tuletamine teisest on võimalik, kui vastav kõnetegu on sooritatav ja operatsioon on kooskõlas esialgse jõu omadustega. Ei saa lisada uut siiruse tingimust vms, kui see satub vastuollu esialgse jõu siiruse tingimusega jne, muidugi juhul, kui ei soovita saavutada endtaandavat tulemust. Viimane on siiski oluline mängu ja kujundliku keelekasutuse kontekstis, mistõttu tuleks vaatlema asuda ka enesetühistusele ja mittesõnasõnalisele kasutusele viivaid operatsioone. Ehk tuttavais semiootikamõistis: sekundaarset modelleerivat süsteemi loomuliku keelesüsteemi kohal (või all).

Ilukirjandusliku keelekasutuse analüüsiks avab eelpoolkirjeldatu tulevikus kindlasti häid vaatepiire — teorial on mõistlikku seletavat jõudu (vt ka Merilai 1998b). Mis on näiteks metafoorne, kaudne kujundlik

lausung? Hüpoteesist lähtuvalt ilmselt teisese kõnejõupunkti saavutamine (vestluse maksimide rakendamise) erilisel viisil, endtaandava kõneteo ehk siis tavakõneomase eeldatava sõnasõnalisuse rikkumise abil — mingi operatsiooni μ^* (kõnejõupunkti virtualiseerimise) tulemus. Seega siis saavutamise viisi vastava mõjutamise küsimus. Saavutamise viisi muutust võib tõlgendada ka kui teatud liiki teeskluse või mängult usu operatsiooni Ψ_{teesklus} tulemust (mis võib omakorda mõjuda ka propositsioonilise sisu tingimustele, lubades seal näiteks vasturääkivusi või absurdi), mille tõttu virtualiseeritakse esmane väljendatud kõnejõupunkt ja implitseeritakse selle kõrvale mõtteline uus punkt, olgugi et see jääb otsesõnu väljendamatata. Viimast ei ole ehk sõnasõnaliselt tekstis, küll aga diskursis ja teksti määravalt. Pea kogu võimalik tõlgendus antud mõistevõrgust lähtuvalt seisab siiski alles ees, tarvilikud analüüsivahendid on selleks aga loodud — kui veel mitte piisavad, siis vähemasti tarvilikud. Eriti oluliseks tuleb siin lugeda Paul Grice'i implikatuuride teooriat, mis nähtusele sügavama loogilise pilgu võimaldab — hilisemad vaidlused käivad rohkem tema käsitluse üksikasjade, mitte olemuse üle (vt Grice 1989a, sellest mõjutatuna ka nt Searle 1989d, Wilson ja Sperber 1991, Harnish 1991). Ei pea metafoori väljastpoolt imetlema, sulgude tagant, võib tungida ka selle kui teatud liiki keelekasutuse mehhanismi sisse, sedavõrd kui keeletegevuse komponendid on täpselt analüüsitavad — ja nad on, paremini või halvemini, varem või hiljem. Nii teistegi vanade tuttavate probleemide-kondimurdjatega.

Paraku puudub veel tarvilik käsitlus kõnejõupunktide vahetumise (ja virtualiseerimise) kohta, rääkimata selle formaliseerimisest, — kuidas ületatakse punkti piire, kuidas muutub reaalne punkt virtuaalseks ja vastupidi jne, mis intuiitiivselt otsustades tugevasti määrab kirjanduslikku diskurssi. Kuidas käsitleda kõnetegude kattumisi ja ühisosasid, mitmetähenduslikkust, ähmasust jms. On vaja täiustada teooriat kõnejõupunkti implikatuurse (metafoorse, iroonilise, vihjelise) saavutamise kohta, tuleb süveneda fiktsioonipäraste ja endtühistavate lausungite olemusesse — Gérard Genette'i tüüpi lähenemine fiktsionaalsele lausungile kui teatud tüüpi kaudsele kõneaktile on tervitatav, kuid esialgsel tasemel veel toores ja kohmakas (vt Genette 1993). Paljulubav on lisajõududega kõneteo idee, eriti selle rakendus täis- ja osasoorituse hüpoteesi kontekstis, mille ilmest vajadusest annab senine luuleanalüüs tugevasti märku. Sellisena ei ole kirjandusteadus kindlasti veel ajalugu, kui ta just ei ole üle läinud (kirjandus)filosoofiaks.

Kuidas analüüsida näiteks retoorilist küsimust (102) *Miks sa nutad, lillekene?* Kas ei saaks seda muret lahendada millegi taolise nagu operat-

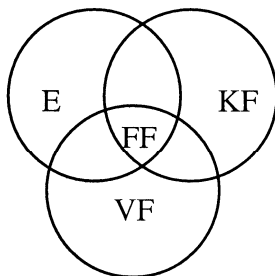
siooni μ_{teesklus} abil (või $\mu_{\text{retoorilisus}}$ või Ψ_{teesklus})? Nii et võimalik oleks: $D_{\text{retooriline}} \text{ küsimus} = [\mu_{\text{teesklus}}][\theta?][\mu_{\text{palve}}]!$. Sest palve kohustab kõnelejat (alg)juhiseks, küsimus on aga eriline palve, et kuulajalt oodatud tegu oleks vastus küsitule; retooriline lähenemine aga tühistab senise siiruse tingimuse Ψ_{palve} uut tingimust lisades, et küsija ei soovigi vastust, vaid ainult teeskleb, kujutleb või harjutab küsimist. Tõenäoliselt mõjutab see operatsioon lisaks siiruse tingimusele ka eeltingimusi, nimelt et kõneleja ei eeldagi vastaja või vastuse olemasolu või vajalikkust. Poesia ekspressiivses või teatraalses kontekstis võib retooriline küsimus või hüüatus (nagu Alliksaare (103) *Kuhu küll, kuhu küll, uhh!!!*) väljendada tavakõnest suuremat intensiivsust — sel juhul tõstab retooriline saavutusviis vastavalt ka kõneteo tugevusastet. Kui see ei ole aga loogiliselt tarvilik, siis tuleb eelistada pigem lisaoperatsiooni $[+][\mu_{\text{teesklus}}][\theta?][\mu_{\text{palve}}]!$. Kuid miks muutuvad mõned küsimused ülepea retoorilisteks? Mis jagab nad kahte lehte? Et antud pärimised ei oleks ise retoorilised, kõlaga vastus: keele poeetiline funktsioon.

VÄLJAMÕELDIS JA TÕDE

Gregory Currie' fiktsiooniteooria

Üks huvitavamaid kunstikeele loogilise vaatluse teemasid on **fiktsiooni vahekord tõega**. Maailm on ääreni ja üle selle täis kõikvõimalikke väljamõeldisi — see on pidurdamatu pulbitsev virtuaalne reaalsus. Rangelt võttes ei ole väljamõeldises mingit tõde. Mis on välja mõeldud, seda ei ole tegelikult olemas ja kõik. Kuid mõistet **väljamõeldise tõde** ei saa segamini ajada mõistega **väljamõeldud teose tõde**. Fiktsionaalne teos on sama selge asi nagu vesi: selle olemuseks on küll väljamõeldis, nagu vee molekuliks on H_2O , kuid reaalselt sisaldab see alati veel muid koostisosi, näiteks tõtt ja mittefiktsiooni, olles seega lapitekk või konglomeraat, nagu ka vees leidub lisaks lahustunud mineraale, baktereid ja muud hõljumit. Teatud kvalitatiivne osa on fiktsioon, ülejäänud ei pruugi olla. Samuti tuleb mees pidada, et mitte kogu kunst ei ole fiktsioon, kuna teatud osa sellest ei ole välja mõeldud: ajalookirjandus, memuaarid, dokumentalistika, portreed... Fiktsioon lõikab kunstist läbi, aga ei võrdu sellega; fiktsioon ei ole niiviisi üldse ainitine esteetika objekt: hea ja halb teos võivad olla samavõrra fiktsionaalsed. Fiktsioonifilosoofia (FF), kuivõrd

selline on olemas, asub esteetika (E), keelefilosoofia (KF) ja vaimufilosoofia (VF) ühisosas, suurema rõhuasetusega kahel viimasel (vt joonis 24).

Joonis 24

Niiviisi sisaldab fiktsionaalne teos:

- 1) **väljamõeldist**, kus tegelikku tõde ei ole, ja
- 2) **tegelikke tõdesid** ehk mittefiktsiooni. Seega fiktsionaalses teoses kui niisuguses on küllalt tõtt sees. Näiteks leidub seal:
 - a) **üldisi tõdesid** nagu elu ja surma, sõja ja armastuse, inimese ning tema hingeelu jpm kohta; tõetingimustega filosofoeringuid, mis ei ole spekulatsioonid;
 - b) **erilisi tõdesid** nagu ajalooliste isikute (Napoleon, Faehlmann, Ti-motheus von Bock, Rummu Jüri), geograafiliste alade või ruumi-punktide (Pariis, Tartu, Liivimaa, Võisiku mõis, Cassiopeia) või kõige muu reaalselt olemasoleva (haridus, talupidamine, meresõit jne) kirjeldusi ja osutusi;
 - c) lisaks sellele edastab teos, olgugi välja mõeldud, sageli ka **metafoorseid tõdesid**, mingeid kujundlikke mudeleid ühiskonnas toimuva kohta vmt. Nii näis *Kõrboja peremees* kaasajale sisendavat, et Eestil ei ole veel õiget peremeest, et too imeb alles rinda punaste marjade vahel jmt. See ei ole sõnasõnaline tõde teose kitsamas sisus, kus kellegi teosesisese isikustamata vahendaja kaudu tehakse juttu tegelikkuses olematust Sauna-Eevist ja Kõrboja Annast, vaid romaani sisu projitseerimisel laiemale ühiskondlikule kontekstile saadud kõrvutuslik tõde ehk sõnum, mis seob omavahel Tammsaare ja tema võimalikku allteksti mõistvad lugejad. Seega on metafoorne tõde kitsama konteksti (olgu väärate või tõeste, sõnasõnaliselt või

mitte väljendatud propositsioonide) funktsioon laiemasse konteksti, kus implikaat (diskursis metafoorselt viidatu, aga tekstis otseselt mitte öeldu) viitab millelegi tõesele tegelikkuses.

Niisuguseid ja teisi tõdesid sisaldab fiktsionaalne teos palju, kuid väljamõeldud osa teosest — fiktsioon sõna ranges mõttes — tõde ei sisalda ega saagi seda teha teisiti kui vaid juhuslikult.

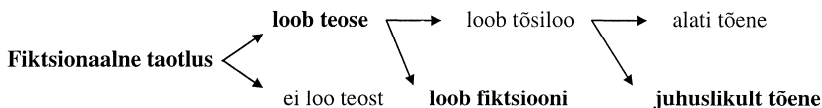
Mis on väljamõeldise olemuseks, mis teeb ühest lausungist tõese, teisest aga fiktiivse? Analüütiline filosoofia on juba rohkem kui sajandivanune, kuid ilukirjanduse ja kunstikeele tõsisema loogikapärase käsitluse juurde ollakse jõutud alles viimastel aastakümnetel. Erilist huvi pakuvad loogikute-matemaatikute Dawid Lewise kontrafaktuaalide (1978) ja Edward Zalta abstraktsete objektide eksistentsi teooriast (1988) lähtuvad fiktsioonikäsitlused. Viimased jmt on väga vahedad, kuid lahenduselt uueks sammuks edasi tundub olevat eeskätt G. Currie' **mängult uskumise** (*make-believe*) teooria uurimuses *Väljamõeldise olemus* (*The Nature of Fiction*, 1990). Currie rakendab kaasaegse loogika meetodeid, järgides ühtlasi keeletegevusõpetuse uuemaid hoiakuid. Ta lähtub Paul Grice'i tüüpi tähenduse definitsioonist ja vestluse implikatuuride teooriast, rajades käsitluse John Austini loodud ja teiste arendatud kõneaktide teooriale, kohandab oma otstarbeks D. Lewise fiktsionaalse tõe ja kontrafaktuaalide mõistet, pääsemata mööda ka russellilikust kirjelduste ja pärisnimede teooriast, kuigi abstraktsete objektide uuema käsitlusega, näiteks E. Zalta laadis, ei ole ta veel arvestanud. Currie eitab Lewise ja Searle'i (1989c) alternatiivset teeskluste (*pretense*) teooriat, samuti Kendall Waltoni (1990) mängult uskumise retseptsioonisteetilist tõlgendust, ehkki just viimasele ollakse suurel määral tänu võlgu tervemõistusliku igapäevamõiste 'mängult uskumine' filosoofiasse toomise eest (kuid vt ka Beardsley 1978). Kui teesklusteteooria püüab väljamõeldisi loovaid fiktsionaalseid kõnetegusid tõlgendada suhtluses avalikult teeseldud kõnetegudena, kus rikutakse meeleiga siiruseatingimust — justkui väidetakse, aga sisu ei usuta, vaid ainult teeseldakse uskuvat —, siis Currie' arvates ei ole küsimus ei väidetes ega nende teeskllemises, vaid hoopis teist liiki kõnetevõttes, kus propositsiooniliseks hoiakuks ei ole üldse usk, mida teeseldakse või mitte, vaid hoopis mängult usk, mida väljendatakse siiralt. Küsimus ei olevat niisiis mingi kõneteo teeskllemises, mida tegelikult ei sooritata, vaid hoopis teist liiki ja teise siiruseatingimusega kõneteos, mida tehakse teeskllemata.

Seega, väljamõeldise ehk fiktsiooni olemust püütakse avada mängult uskumise mõiste abil. Seda püüab Currie võtta tavalise propositsioonilise hoiakuna (mille sisuna representeeritakse või vähemasti presenteeritakse

mõnd propositsiooni objektina), nagu usku, soovi, tahtmist, teadmist jm, (millele Margit Sutropi (2000) lähenemine lisab õiglaselt ka kujutluse) soovitab taolise lähenemisega ära harjuda, sest vastav hoiak on igapäevane hingeline reaalsus: ulmad ja unelused, fantaasiad, laste mängumaailm jms. Liivakäkk on kook, ollakse mängult metsavennad, hakatakse arsti või kodu jne, siis kujutletakse või usutakse mängult, et see on ka päriselt nii, mõlgutades mängult usu hoiakut liivakäki kui koogi suhtes erinevalt tegeliku maailma päris usust, mis kooki ei sisalda.

Fiktsioonid ei teki iseenesest, vaid nende loomine on t e g u, mida tuleb uurida suhtluse kontekstis. Väljamõeldisele eriline ehk spetsiifiline tuleneb autori fiktsionaalsetest taotlustest, mitte väljendatud keelest või selle semantikast. Laused kui sellised olevat igal pool olemuselt samad, olgu teoses *Kolme katku vahel*, *Liivimaa kroonikas* või ajaloolaste allikakriitilises vaatluses.²⁶ Ja kui nad isegi kipuvad esimeses tegelikkuse seisukohast sageli väärad olema — kui selle puhul tõesuse ja vääruse küsimus üldse tõstatub, kuigi eelistatud oleks — ei ole see midagi ainuomast fiktsioonile, sest ka ajaloo-alastes uurimustes, rääkimata kroonikast endast, ei ole väärväited midagi enneolematut — kui, siis on vahe vaid kvantitatiivne. Nii et kui lause- ja tähendusõpetus väljamõeldisele erilist leida otse ei aita, siis on fiktsionaalsus kui selline ilmselt keeletegevusõpetuse objekt, autori ja lugeja suhtluse alasse kuuluv. Väljamõeldisele spetsiifiline peab tõenäoliselt pärinema autori taotlustest: lugeja võib romaani või kuulaja kuuldemängu suhtuda kui tõsilooesse ja kroonikasse kui väljamõeldisesse (viimasel juhul on tegu **pseudofiktsiooniga**, mis olemuselt sarnaneb sipelgate joonistatud poliitiku “karikatuuriga” — alati on võimalik midagi v õ t t a k u i mskit, mida see tegelikkuses ei ole; lavastada n-ö telefoniraamatut dramaturgia pähe), see ei tee neid aga veel faktiliselt selliseks, vaid eeldatavasti on määravaks ikkagi autori enda taotlused. Evangeeliumi autoritel ei olnud arvatavasti mängult usu isu, mistõttu nende ülestähendatu ei ole ilmselt kirjanduslik väljamõeldis (tõesuse ja vääruse küsimus jääb semantika probleemiks), miski ei välista aga, et uskmatu osa publikust ei võiks suhtuda *Uude testamenti* kui fiktsiooni, mida ta loomult ei ole. Fiktsiooni saab seega defineerida kui autori fiktsionaalse taotluse tulemust, nii et tekib skeem (vt joonis 25):

²⁶ Teisest mudelsüsteemi silmas pidav stilist muidugi vaidleks siinkohal, suutes romaani väljenduse kroonika omast siiski põhimõtteliselt eristada teistelt paradigmalistelt alustelt lähtumise tõttu — kuid eks see olegi valiva keelekasutuse kui niisuguse ja mitte kitsalt süntaksi kui väljundi küsimus.

Joonis 25

Mitte iga fiktionaalne taotlus ei loo veel väljamõeldist: näiteks muinasjuttu jutustades või novelli plagieerides on esitajal vastav taotlus, kuid lugu on juba ammu olemas. Kui aga väljamõeldud teos on kord loodud, on ta fiktionaalse taotluse toode. Selline fiktsiooniteooria on **intentsionaalne**, sest lähtub autori taotlustest; on samas aga ka **intentsionaalne**, sest rakendab mittejuhusliku tõe mõistet. “Olla tõene” on **ekstensionaalne** predikaat, see puutub vaid sellesse, mis on tõene tegelikus maailmas. Kui kord teos on juba loodud fiktionaalse taotluse tulemusena, siis üldjuhul on tegu väljamõeldisega. Muidugi säilib ka loogiline võimalus, et saadud tulemus osutub siiski tõeseks, aga sel juhul vaid kogemata ja ekstensionaalselt: olnuks asjaolud maailmas teisiti, ei langeks väljamõeldis enam tõega kokku, sest see oli juhus. Mõiste “tõene väljamõeldis” ei ole seetõttu aga absurdne oksüümoron, vaid võimalik. Nimelt väljamõeldis, kui ta ka osutub juhuslikult tõeseks, ei tohi siiski olla **kontrafaktsuaalselt** sõltuv, sest sel juhul ei oleks tegu enam fiktsiooniga, vaid tõsilooiga igas võimalikus maailmas. Intentsionaalset sõltuvust võimalikest maailmadest näitavad aga kindlasti üles ajaloo-alased teosed. Oletatagu näiteks, et kirjanik lõi romaani Stalinist, kus ilgel diktaatoril oli küljes varjatud ihuviga — nimelt kuus varvast. Ilmselt taotles ta väljamõeldist, kuid siis avastasid ajaloolased arhiivist kirsasaapad, millest ilmnes, et suurel juhul ja õpetajal oli tõepoolest ebatavaline hulk varbaid. Nii osutus fantaasiamäng ootamatult tõeks. Kuid see kokkulangemine tõega on juhuslik, sest polnuks Stalinil tavalisest rohkem varbaid, siis ajaloolased seda ka ei käsitleks — nende tõde on kontrafaktsuaalselt sõltuv —, fiktsiooni jääksid nad aga ikka alles, sest see ei ole nõnda võimalikesse maailmadesse seotud nagu tegelik tõde.

Sääraseid asju juhtub muidugi aruharva, aga võimalused on. Näiteks elanuvat Mika Waltari oma Sinuhe-lugudesse sedavõrd sisse, et egiptoloogid tunnistasid mõned kirjaniku fantaasiaga täidetud tühimikud hiljem tegelikeks tõdedeks (kirjaniku fiktsioonipärase anakronismide jmt kõrval). Samuti kaevati kord kohtusse Flaubert, sest härra Bovary elu faktid olevat kellegi tegeliku elu sündmustega lähedalt sarnanenud —

kaebaja, kes esindas üldistatud tüüpi seega liigse konkreetsusega, ei uskunud, et see oli pelk juhus. Hoopis teine lugu on aga siis, kui keegi loob enda meelest väljamõeldise — näiteks kirjutab õudusjutu, kuidas ta pidas kord surmaheitlust (vene) karuga —, kuid tegelikult toob mitteteadlikust sügavikust esile omaenda mahasurutud ja teadvustamata kogemused. Või näiteks plagieerib keegi teise autori tõsilugu, pidades seda aga väljamõeldiseks. Unanäokirjanikul ja plagiaatoril on küll fiktsionaalsed taotlused, kuid lood on tegelikult tõesed. Nendel juures säilib nimelt kontrafaktuaalne sõltuvus, sest olnuks allasurutud kogemused või plagiaadi faktid teised — näiteks karu asemel hunt jne —, olnuks ka jutt vastavalt teine; autor ei ole lihtsalt ise sellest teadlik. Muinasjutu “tõde” aga sellist seotust võimalike maailmade tõega üles ei näita.

Siimaani, hästi. Varem kaldusid loogikud kunstipärast keelt teatavasti vältima. Loogika nõudis väidete tõeväärtusi, väljamõeldud tõdemusi peeti halvimal juhul tõeväärtuseta mõttetuseks. Kui lausel ei ole reaalselt osutust, tõetingimusi — näiteks enamik lauseid, mis sisaldavad Arno Tali või Sherlock Holmesi nime —, siis ei olevat tal ka tähendust: ta on mõttetu (või vähemasti ei teki küsimust tõeväärtustest) ja selline lause ei saa olla korrektne loogika objekt. Kena loogikaviga. Nüüd ollakse tundlikumal seisukohal, et väljamõeldisi saab näiteks käsitleda võimalike maailmade semantikast lähtudes, defineerides **fiktsionaalse tõe** mõiste kontrafaktuaalselt taustalt. Fiktsionaalsed tõed ei ole päris tõed, vaid teatud tingimusega propositsioonid, mida küll ei usuta, küll aga mängult usutakse. Näiteks (1) *Joosep Toots lasi sauna akna katki*, (2) *Sherlock Holmes tarvitas kokaiini*, (3) *Härra Maurus oli homoseksuaalne* jne. See on vastavalt prefikseerituna ehk mängult uskumise alas tõe ne tõdemus, selle määramispiirkonnast väljaspool aga tõesti väär või mõttetu. Teise kategooriasse kuuluvad aga mainivad laused nagu (4) *Imelik on tegelane Oskar Lutsu “Kevades”*, (5) *Sherlock Holmes on iga dedektiivieeskuju* jmt, mis on laia konteksti tegelikud tõed ja mitte enam tõed kitsalt fiktsioonis.

Kontrafaktuaalse baasinihutusega saadakse seega fiktiivsetestki propositsioonidest moodustada tõeseid väljendussisusid, asetades need fiktsionaalse operaatori või mängult uskumise hoiaku F mõjusfääri (siinkohal ei tähista see sümbol muidugi enam kõnejõu funktsiooni). Sest on ju selge, et oleks võinud olla nii, et eksisteerib x, nii et see x oli Arno Tali, kes sai õpetaja Laurilt kingiks viiuli, ja keegi vahendab meile (mängult) usutavaid lugusid temast... Propositsiooni p tõde ei vaadelda siis tegelikkuse taustalt, vaid operaatori või propositsioonilise hoiaku F mõjuväljas. Kui p, mida väljendab lause (2), on aktuaalselt väär või

mõttetu, siis hoiakuloogikas struktuuriga $F_S(p)$ täiesti mõttekas ja tõene usuobjekt. Valemiga $F_H(p)$ saab siis väljendada järgnevat sisu: on tõene Holmes'i lugudes, et Holmes tarvitab kokaiini, ja nii verifitseerituna on see lause loogilisele masinavärgile täiesti kättesaadav. Propositsioon r , et Sherlock Holmes tarvitab LSD-d või amfetamiini, oleks aga Holmese'i lugudes väär ja seega ei ole r tõde antud väljamõeldise universumis. Nii saadakse kätte objektid, mida tuleb mängult uskuda ja mida ei tule — väljendussisud, mis on loo seisukohast tõesed ja mis mitte.

Mängult uskumise mängu teeb huvitavaks see, et ka neid eelnevalt üles loetud a , b ja c päristõdesid, mida tegelikult usutakse (näiteks Don Juanide hingeelu analüüsi, rannarahva elu kirjeldusi August Mälgu proosas, Inglismaa geograafiat jne) tuleb fiktsiooni kontekstis ikkagi **m ä n g u l t u s k u d a**, sest need tõed — olgugi laia konteksti päris tõed — on samal ajal fiktsionaalse operaatori või hoiaku objektid, seega mängult uskumise tõed väljamõeldise alas. Asjaolu, et Baker Street on Paddingtoni jaamale lähemal kui Waterloo jaamale, on ühtlasi tõde nii päriselt kui ka Doyle'i poolt sisendatavas mängult uskumise mängus, erinevalt (1)–(3), mis on tõesed ainult viimases mõttes, mitte aga tegelikult.

Fiktsiooni sisaldava teose tõed on tõed väljamõeldise alas, prefikseerituina, väljaspool seda ei pruugi nad tõesed olla. **M ä n g u l t u s k u m i s e t õ e d** (et väitsaga tsura on röövel, et savikamakas on leib, et Holmes on detektiiv) genereerivad **m ä n g u l t u s k u m i s e m ä n g u t õ d e s i d** — vastuvõtja tajub, et just tema isiklikult osaleb ses tegevuses jälgijana, et justnimelt talle vahendatakse mingit mängult usutavat informatsiooni. Konkreetne lugeja ei ole ise kindlasti osa fiktsiooni tõest, küll aga osaleb ta isiklikult selle poolt tekitatud fiktsionaalses mängus, mille tõdede hulka ta juba tõepoolest kuulub. Mängult uskumise mäng sisaldab endas mängult uskumise tõdesid, ühiseid igale võimalikule vastuvõtule, liites sellele ühisalusele omakorda kunatise vastuvõtu ajalikud mängult tõed.

Mängult uskumise tõdedeks ei ole mitte tegeliku, vaid **fiktsionaalse autori usud**. Mängult uskumise tõdedeks võib pidada fiktsionaalsete lausungite propositsioone ehk väljendussisusid, mida väljendab või usub (suuremal või väiksemal kindlusastmel) teose fiktsionaalne autor. Neid tõdesid on kahte liiki:

- a) propositsioonid, mis on teoses selgelt väljendatud, ja
- b) propositsioonid, mis on mõistlikult järeldatavad teosest, žanrist või fiktsionaalse autori kaasaja uskude süsteemist.

Väljamõeldise tõed ei ole sugugi kõik kirja pandud, vaid suur osa neist jääb taustale, ripub teose kohal õhus, on enam või vähem selgelt tuletatavad jne. Nende alusel loobki publik isiklikke mängult uskumise mängu, diskursse, mida tekst võib põhimõtteliselt lõputult genereerida. Mängult uskumise mängu on kindlasti rohkem kui lugejaid, sest mõnikord loetakse või meenutatakse mõnda raamatut või vaadatakse tükki mitu korda jne. Siis usutakse mängult, et leidub keegi teavitaja (olemuselt ebamääraseks jääv, kuna tema roll ammendub vahendamises, nõudmata personifitseerimist), kes kohases stiilis edastab mängijaile justkui tegelikult tõepärast lugu. Fiktsionaalne autor on seega mängult uskumise mängu käigus implitseeritav konstrukt, mis ei võrdu mingil juhul mõnikord teoses kehas-
tunud jutustajaga, vaid on selle ülene — lugu vahendatakse sel juhul kellegi poolt siis lihtsalt nii, justkui tal oleks omaette jutustaja. Mõisted *fiktsionaalne autor* ja *teose jutustaja* liginevad osaliselt lüürilise mina mõistetele luules, mis samuti ei osuta tegelikule autorile, vaid tema poeetilisele esindajale. Ometi lüüriline mina ei kattu fiktsionaalse autoriga, sest luule ei ole tihti fiktsioon, ega ka teose minajutustajaga, sest luule mitte niivõrd ei jutusta, kuivõrd kehtestab vahetult kirjeldatava tegeliku või võimaliku elamuse. Teatud ühisosa saab aga täheldada.

Järeldatavad tõed väljamõeldud loos — ehk propositsioonide hulk, mida usub ja osaliselt vahendab fiktsionaalne autor — on tõed suuremal või väiksemal tõenäosusastmel, kuna kujutluse maailmas ei eristu epistemoloogiline ontoloogilisest. Tegelikkus on olemasolev sõltumata sellest, kas seda teatakse või ei, faktidel ei ole olemasolu astmeid — nad kas eksisteerivad või mitte. Fiktsiooni puhul aga langevad ontoloogia ja epistemoloogia kokku, sest selle ontoloogiani ei ole lihtsalt olemas teist juurdepääsu peale episteemilise, mistõttu tuleb omaks võtta, et väljamõeldise tõed on astmelised tõed: nad sarnanevad struktuurilt ja loogikalt pigem usu tõdedele (sest kehtestatakse usu alas), mitte aga faktitõdedele ja nende loogikale. Usuloogika aga lubab vasturääkivusi, kusjuures viimasest ei saa järeldada mis tahes uske, nagu kontradiktsioonist võib järeldada mida tahes, usud ei ole järeldustesse suletud jne. Seepärast peaks fiktsionaalse tõe definitsioon sisaldama joonlauda ehk astme või määra muutujat *r*, eristamaks ilmsemaid fiktsionaalseid tõdesid vähem tõenäolistest. On täiesti mõistlik järeldada, et Sherlock Holmes põdes lapsepõlves mõnda raskemat haigust, sest lapsed ikka põevad haigusi, eriti varasematel sajan-
ditel, kui arstiabi ei olnud nii käepärast, või et tal ei olnud täiskomplekti hambaid; märksa vähem tõenäoline on aga, et tulevasel detektiivil oli nimelt kopsupõletik või lastehalvatus. Kusjuures ilmselt ebamõistlik on arvata, et Holmes oli printsi kloon või maskeeritud marslane, et ta külastas

oma karjääri jooksul Norilskit või et tal oli saba. Olnuks tal saba või käinuks ta Minskis, oleks Doyle'i fiktsionaalne esindaja sedavõrd tähtsale asjaolule kindlasti ka vihjanud, kuivõrd ta ei jäta teatamata palju tähtsusetumaidki asju nagu Watsoni sõjahaava asupaik (mis on kord jalal, kord õlal) jmt. Kloon või tulnukas ei saanuks ta aga olla seetõttu, et Doyle'i või tema fiktsionaalse esindaja ühiskonnas — n-ö võrdlev-ajalooliselt ütel-des — taolist usku ei levinud, et see oleks võinud olla potentsiaalne tuletatav tõde Holmes'i-lugudes: r-i väärtus läheneb 0-ile. Eriti kriitikud kui teose süvenenumad lugejad on haaratud taolisest tõlgendusmängust, lüües omavahel avalikke või kujuteldavaid lahinguid järelduslike tõdede kraadide kanguse üle ehk kellel kõvemad kaardid, kuna selgelt kirjapandu suhtes mõõdalugenu lihtsalt diskvalifitseeritakse.

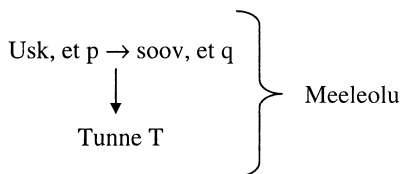
Niiviisi jõutakse väljamõeldise tõde definitsioonini:²⁷

$F_S(p)$ on tõene siiss (ehk parajasti siis), kui informeeritud lugejal on mõistlik järeldada astmel r , et S -i fiktsionaalne autor usub, et p .

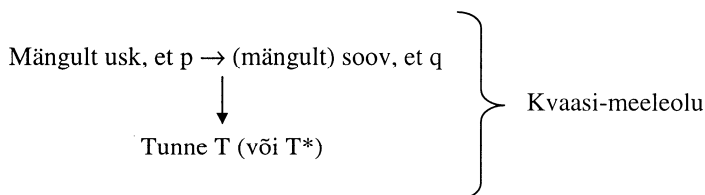
Selline Lewise-Currie teooria ei ole muidugi lõplik, kuid tal on esialgset seletavat ja formaliseerivat ehk üldistavat jõudu. Tekkinud on täpsema analüüsi võimalus, milleks käesolevaga soovitatakse liikuda loomulikult kahe konteksti teooria poole.

Käsitlus on heaks taustaks ka teose vastuvõtuga seotud hingelise läbielamise küsimusele. Tõde ei ole, vaid sula väljamõeldis, usk puudub, aga ikka kardetakse Vanapaganat, Frankensteinit ja Moriartyt, naerdakse Kaval-Antsu, Don Quijote'i või Anna Karenina üle, poetades teinekord ka tarviliku pisarakese jne. Currie'i kognitivistlikuks seisukohaks on, et tegu ei ole siiski päritolupäraste meeoludega, vaid pigem kvaasi-hirnu, kvaasi-lõbu ja -kurbusega. Emotsioon kui niisugune — teatud psühholoogiliste teooriate valgusel — vajab tunnetuslikku sisu, seega u s k u ja s o o v i: kuna väljamõeldise puhul aga usk ja soov kõne alla ei tulevat, küll aga m ä n g u l t u s k ja (tõenäoliselt ka) m ä n g u l t s o o v (Descartes'i-Vandervekeni järgi kujutus ei representeeris asjaolusid, vaid ainult presenteerib), siis ei saavat ka tulemuseks kuidagi olla päris meeolu, vaid ainult selle mingi analoog ehk kvaasi-meeolu (vt joonis 26–27).

²⁷ 'Siiss' 'parajasti siis' lühendina on teoloog Amar Annuse muhe tõlkevaste ingliskeelsele professionalismile *iff*.

Joonis 26

Joonis 27

Nii et lugeja mitte ei usu, vaid mängult usub, et Anna kargab rongi alla või et Anni hüppab ojasse, millest tulenevalt ta ühtlasi (mängult) soovib, et nad seda ometi ei teeks (või siis teeksid kiiremini). See tajusisu kutsub temas esile mingi tegeliku (füsioloogiliselt jälgitava) reaktsiooni ehk tundeseisundi (mõnetine südamepuperdus, hirmuhigi, pisaravool, naha-judinad, kuklakarvade turritamine vms). Taolist implikatiivselt saavutatud kompleksi võibki seega pidada kvaasi-meeleoluks ehk siis loomult teatavaks vaesustatud, pärsitud või hillitsetud emotsiooniks, mis sellisena ei täida päris kõiki tegeliku meeleolu tingimusi (kahe konteksti hüpoteesi vaimus öledult: ei läbi laia konteksti testi, taandudes vaid kitsasse). Niisiis ei torma vaataja erutunult politseisse, kui näeb Othellot laval kägistamas Desdemonat, soovides viimast kitsikusest vabastada (küll aga teatripolitseisse, kui näitlejad esinevad andetult või lohakalt), kuid higistades elab kaasa ikkagi — tal on kvaasi-ahistus ja kvaasi-kaastunne. Kui selle kõrval elavnevadki publiku seas ka isiklikud armukadeduse või intriigiohvriks olemise vaevad, muutudes drastilistel juhtumil väljakannatamatuks (ajaloos on esinenud juhtumeid, kus relvakandmise luba mõjub teatrielule kahjulikult), siis on see rohkem juba laia konteksti asi, miks mõni tükk pigem osatab ja kurnab, kui et viib katarsisele. Tõde on (tõese) usu sisu, usk on emotsiooni sisu (väärusu ilmsiks tulekul emotsioon lahtub või vä-

hemasti ei leia enam konventsionaalset õigustust). Fiktiivne tõde on mängult usu sisu, mängult usk aga fantaasiamaaailma kahvatunud emotsiooni sisu, mis ei tähenda samas kaugeltki, et teravaid läbielamisi ja nende poolt esile kutsutud tõelisi tundevooge ei oleks.

Mängult usu mängud nõuavad osalejailt märkimisväärseid vaimseid ja hingelisi pingutusi. Mängult uskumine ei näi siiski olevat lihtne psühholoogiline nähtus, mis on tõlgendatav tavalise — kuigi teoorias uudse — propositsioonilise hoiakuna, vaid kultuuriliselt omandatud keerulisem kompleks ja mitte primitiiv, taandudes ilmselt mitmele algele. Kahe konteksti hüpotees tundub seega võimaldavat veelgi teravamat pilku väljamõeldise tõele, kui seda pakub Gregory Currie' mitmes mõttes avav ning seniseid saavutusi uuele, analüütilis-filosoofilisele üldistusastmele tõstev käsitlus. Currie'it ümbritsevate vaadete lähema tutvustuse leiab hea lugeja aga juba kergesti Margit Sutropi doktoriväitekirjast *Väljamõeldis ja kujutus. Kirjanduse antropoloogiline roll* (2000), mille teoreetilise sisu taasesituse asemel iseloomustatagu parem raamatut ennast, mis Peter J. McCormicku jmt eeskujul või laadis (vt 1988) on analüütilist vaatlust asunud liitma hermeneutilisega.

KIRJANDUSELE INIMLIKKU PÕHJUST OTSIMAS

Margit Sutrop. *Fiction and Imagination: The Anthropological Function of Literature*. — Paderborn: mentis, 2000. 244 lk. (EXPLICATIO. Analytische Studien zur Literatur und Literaturwissenschaft. Hrsg. v. H. Fricke u. G. Gabriel)

Eesti uurija poolt Läänes kaitstud kirjandusteoreetiline doktoritöö, saati selle ilmumine ingliskeelse monograafiana on meie vaimuelus erakordne sündmus. Auhindavail institutsioonel tuleb päris pingutada, et taas üks saavutus märkimata jätta. Ilmselt on ka publikul kergem teha nagu ehk teatrit (*pretend*), et raamatut ei märgatud: ei mingit teaduspoliitilist *lobby*, võõras keel ja analüütiline mõistevõrk, küllap mõne teise grupi vastutusalas... Ja nagunii hakkas autor juba praktilise filosoofia professori palka saama, nautinuna aastaid Euroopa stipendiume, milleks veel eriline kohalik tähelepanu: kellele on vajalik see keeruline ja tüütu Frege, filosoofia keeleline pööre! Keerutatagu mujal.

Aga Margit Sutrop kuulutab koguni antropoloogilist pööret — kirjan-dusfilosoofias. Kõik senised suurnarratiivid näivad olevat tupikusse jooksnud: romantiline keskendumine autorile, uuskriitiline või hermeneutiline teksti ülistamine, retseptsiooniteoreetiline lugejakesksus. Kas ei tule küsimus sättida üldisemalt, kõiki aspekte nende alustes hõlmavalt? Selle asemel, et küsida, mis on fiktsioon — on see autori taotluse tulemus, tekstiline isemaailm või lugeja konstrukt —, tuleks ehk hoopis pärida, kuidas ta töötab. Mis mõtet on üldse fiktsioonil, miks ta on olemas?

Olgu siis käesolev arvustus tugevaks reklaamiks Margit Sutropi üli-põhjalikule uurimusele kaastoimijate leerist: uute kirjandusfilosoofiliste paradigmat — nii analüütilise kui retseptsiooniesteetilise — ühendamise ja kinnistamise katsena on raamat väärt mis väärt! Kahju, et teos levib vist ainult mõne harva eksemplarina Eesti akadeemilistes ringkondades ja raamatukogudes. Nii ei saagi seda ju tunda, kuidas siis veel esile tõsta? Kuid teinegi üllitis on autoril peagi kaante vahele jõudmas, sedapuhku moraalifilosoofiast — kiiduväärt haare ja viljakus! Ehk tuleb läbilööb ka kodumaal.

Mahukas *Fiction and Imagination* koosneb kolmest osast. I osa, “The Anthropological Turn in the Theory of Fiction” jaguneb kaheks, millest esimese alaosa 8 peatükki annavad probleemilevaate Wolfgang Iseri mõjuestetikast (*Wirkungsästhetik*) ja selle fenomenoloogilis-hermeneu-tilisest taustast. Teine alaosa analüüsib aga samas mahus Kendall Waltoni funktsionalistlikku “mängult usu” (*make-believe*) analüütilist teooriat selle vooruste, puuduste ja mõningate arendustega. On ilmne, et lisaks Lääne professoreist juhendajaile ja konsultantidele eri paigust ja ajast (Alan Montefiore Oxfordist, Stein Haugom Olsen Oslost, Gottfried Gabriel ja Karlheinz Stierle Konstanztist, samuti Wolfgang Iser ja Hans-Robert Jaufise), on Margitil olnud kindlasti palju kasu ka Ülo Matjuse Husserlinõuannetest jm, samuti abikaasa Urmas Sutropi toest ja Wittgensteini-huvist.

II osa “Fiction and Imagination” esimese jao “The Nature of Fiction” kaheksa peatükki kritiseerivad fiktsiooni mõiste seni kohati algelisevõitu käsitlust kõnetegude standardteooria valgusel, sügavama viitega nii Paul Grice’i suhtlusteooriale kui ka John Searle’i intentsionaalsuse käsitlusele. II osa teise poole üheksa peatükki pealkirjaga “What Is It to Imagine?” aga annavad tüseda ülevaate erinevatest lähenemistest kujutluse mõistele, keskendudes kriitiliselt Jean-Paul Sartre’i, Gilbert Ryle’i, Ludwig Wittgensteini ja Edmund Husserli filosoofiale nende eel- ja järelloos.

III osa tiitel ühtib raamatu alapealkirjaga, otsides positiivset vastust kirjanduse *resp* fiktsionaalse illusioneerimise läbi aegade jätkuval rikka-

likule olemasolule, jõudes lõppjärelausele, et *kirjandusliku väljamõeldise olemuslik roll on pakkuda lugejale võimalusi enda kujutlemiseks kellegi teisena, näha maailma teisest vaatepunktist ja kogeda talle tegelikkuses kättesaamatut* (lk 222).²⁸ Seega on esmaseks tunnetuslik (mitte näiteks esteetiline) väärtus: sise- ja väliskaemuslik, samastav, võõritav, hariv, kompensatoorne funktsioon — kogemuse rikastamine, fantaasiatöö viljelemine.

Puudutatud filosoofiliste küsimuste sügavus on aukartustäratav ja läbitõttatud või refereeritud kirjanduse hulk imeteldav. On tõenäoline ja ülimalt loodetav, et M. Sutropi poolt saavutatud akadeemiline teadmine levib edaspidi laiemalt ka kohalikus keele- ja vaimuruumis, praegu ehk rohkem vastukaalulise, hiljem vahest valitsevagi paradigmana. Kus ta pääseb! Kui vaid üld- ja kõrghariduse sisu ning tase kord järele pingutaks — filosoofia, loogika ning keeleõpetus! Eks kõige selle edendamiseks olegi loomuldasa saanud Margiti eluülesanne.

Muidugi, arvustaja võiks vahelduseks ka mõned valusamad kriitikanooled lennutada või midagi intrigeerivalt kommenteerida, sest üks ole professor Sutrop teadaolevalt ise üks väga kriitiline isik (ka raamat tõendab seda läbivalt, kus maailma filosoofiakorüfeesid vähimagi kõhkcluseta pidevalt tutistatakse), mistõttu *similia similibus* oleks kohane. Kuid minu mõeldav kriitika — kui seda üldse teha — ei kuuluks paraku üldiseloomustuse tasandile, kus ma jään lõpuni jäägitult kiitvaks, vaid erilisse ja nüanssidesse, mida on kohane arutleda pigem filosoofiaseminaris tekstis näpuga järke vedades või omavahel, ega ole see paari lausega hästi esitatav ülevaates.

Lõpetuseks tahaksin ma eriliselt rõhutada kahte punkti, mille välja- või edasiarendamist pean väärtuslikuks. Esiteks sooviksin näha kujutlemise kui teatud erilise fenomenoloogiaga propositsioonilise hoiaku käsitletuse süvendamist, sest see näib tõepoolest ütlevat täpsemini seda, mida seni on püütud iseloomustada teesklsuse või mängult usu mõistete abil, kuigi vahel pisut kohmakalt. (Aga mitte ainult — pooldan Gregory Currie' analüüsi kaugelt enam kui Margit Sutrop, kellele temagi palju võlgneb, seda vahel ütlematagi.) Eriti oluliseks tuleb seda pidada põhjusel, et just selles küsimuses on väitekirjaniku isiklik panus antud filosoofilisse diskurssi kõige märgatavam — ja seda hinnaalanduseta.

²⁸ *In this way I came to the conclusion that it is an essential function of literary fiction to give the reader a possibility to put himself imaginatively in someone else's shoes, to see the world from a different perspective and undergo experiences that are inaccessible to him in reality.*

Teisalt aga vajaks minu meelest kiiret ületamist fiktsionaalse kõneteo tõlgendus ekspressiivina, mis on mõneti searle'likult lihtsustama kippuv ja paraku ka lihtsalt väär. Mõned põhilisemad vastuargumendid:

- 1) Kuigi ekspressiividel ei olevat (jäikpositivistlikus käibes) kohustuslikku sõnade ja maailma sobitamise suunda, ei järeldu sellest, et iga võimalik sobimissuunata (tundmatu) kõnetegu (või selle tüüp) oleks seetõttu otsekohe ka (liht)ekspressiiv. Sellist implikatsiooni ei teki;
- 2) Mida ei ole tegelikult (näiteks rahuldatud sobimissuunda), võib olla tingimuslikult — konditsionaalselt, kujuteldavalt;
- 3) Kahe konteksti teooria (üks lausung, aga hierarhiline mitmik-kõnetegu) tekitab lammutuse nagunii.

Kutsun seega noort professorit üles vastastikusele adopteerimisele, oleks kena ja võimendav. Margit Sutropi doktoriväitekirjast on väga palju ja olulist õppida kauaks ajaks — see koondab vanu ja näitab uusi suundi. Ole tänatud, Margit! Järgneb tõlkimise semiootika.

III osa

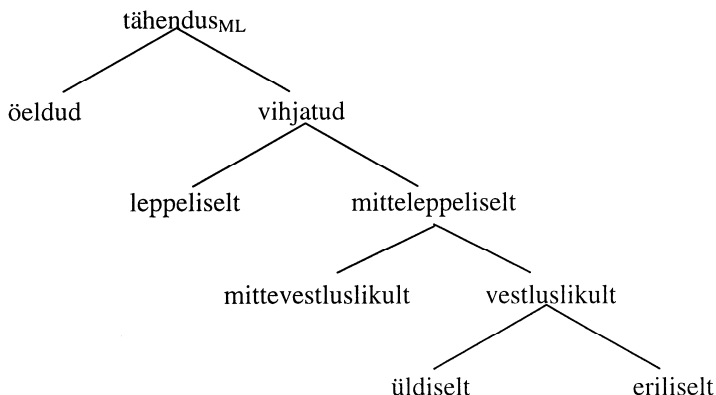
IMPLIKATUUR JA KUJUNDLIKKUS

Implikatuurist (*implicature*) on saanud üks tähtsamaid mõisteid keeletegevusõpetuses. E s i t e k s pakub ta selgeid tõlgendusmudeleid nähtusele, kuidas on võimalik edastada sisu seda sõnasõnaliselt väljendamatata — juhtumid, mille juures tavaline tähendusõpetus takerdub. T e i s e k s on ta esinduslikuks näiteks, kuidas keelevälised suhtluspõhimõtted on mõjutanud keele struktuuri — süntaksit, grammatikat. K o l m a n d a k s loob implikatuuri mõiste tarviliku (kuigi loomulikult mitte piisava) aluse **kujundliku keelekasutuse** üldiseks seletamiseks, milleta kaasaegsel poeetikal ei ole enam suurt mõtet jätkata.

Erinevalt paljudest muudest keelepragmaatika teemadest ei ole implikatuuri ehk vihjamise teoorial pikemat ajalugu — selle põhiidee esitas endine Oxfordi ja hilisem Berkeley filosoofiaprofessor Herbert Paul Grice loengutes Harvardis 1967. aastal, mille kokkuvõtte artiklina “Loo-gika ja vestlus” ilmus 1975, lisaks olulised järeldused (Grice 1989a, 1989b, 1989e, 1989g; vt ka Levinson 1992: 97–166; Harnish 1991). Alates Aristotelesest on metafoorikast kirjutatud hiiglakogus uurimusi retoorilisest, filosoofilisest, kirjanduslikust, keelelisest või psühholoogilisest vaatepunktist, kuid alles Grice suutis esimesena avada mõningaid kujundliku kõne sisemisi tuletusmehhanisme, rajades eriti viljakaks ja mõjukaks osutunud tee edasistele uurimustele. Loomulikult on tema lähenemine olnud ka kriitika objektiks, kuid hoolimata paljudest oponeerivatest katsetest ei ole käsitluse üldist põhimõtet siiski suudetud või tahetudki kõigutada (vt näit Wilson, Sperber 1991; Sperber, Wilson 1981; Sadock 1991; Recanati 1991 vm). Eesti keeles on Grice'i suhtlusteooriale varem viidanud Haldur Õim (1986).

PAUL GRICE'I IMPLIKATUURITEOORIA

Mis on vihjava, kaudse või kujundliku kõne sisemine tööpõhimõte? Kuidas saab ütelda ühte, aga mõelda ja edastada sellega midagi muud, kui väljendati? Nimelt moodustub suhtluse terviksõnum ehk (mitteloomulik) tähendus (*meaning_{NN}*) mitte ainult öeldust (*said*), vaid ka viidatust (*implicated*). Implikaate on aga mitut liiki: need võidakse saavutada kas keelelistest kokkulepetest tulenevalt (*conventionally*) või mitte, juhtumisi (*non-conventionally*). Viimased luuakse omakorda kas vestluslikult ehk vestluse maksiime tarvitades (*conversationally*), olgu üldiselt või konkreetselt, või mittevestluslikult ehk siis vestluse maksiime rakendamata (*non-conversationally*). Grice'i analüüsi põhihuvi kuulub eeskätt **vestluslikule implikatuurile** (*conversational implicature*) — tähenduste edastamisele konversatsiooni koostööpõhimõtete tahtliku rikkumise abil —; tema skeem on esitatav järgmiselt (vt joonis 28 (Levinson 1992: 131; Sadock 1991: 366–367):

Joonis 25

Grice'i-eelne keeleteooria tavatses põhimõtteliselt eristada formaalseid keeli loomulikest keeltest. Formalistid väitsid, et formaalsel keelel on otustav eelis loomuliku keele ees, kuivõrd loogika tegeleb üldiste järeldusmudelitega. Formaalse keele märgid nagu $\sim$, $\&$, $\vee$, $\rightarrow$, $(\forall x)$, $(\exists x)$, (ιx) on ühetähenduslikult defineeritud vahendid, mis võimaldavad täpset väljendamist, ühest tuletamist ja tõestamist, aksiomaatilist süstemaatikat. Loo-

muliku keele teisikud 'ei', 'ja', 'või', 'seega', 'kõik', 'mõni', 'see' on aga teadusliku aparaadi jaoks ebasoovitavate kõrvaltähendustega, jättes oma määramatusega ukse lahti spekulatiivsele metafüüsikale. Kirjandusteaduses tähendab viimane tavaliselt, et kaldutakse teadusliku ideaali poole pürgimise asemel rõhutama ja ühtlasi tundeliselt kaitsma eriala ilukirjanduslikku (vahel fiktsionaalsetki) poolt. Kuigi Immanuel Kanti prolegomena igale võimalikule teadusele võiks vana sissetallatud näitelava ometi vakatama panna: kuivõrd miski tahab olla teadus, peaks see olema olemuselt matemaatiline. Aga — matemaatikaid ja nende aluseks olevaid loogikaid on tänapäeval mitmeid; matemaatika võib ilmned ka puhtverbaalselt, valemite või rehkenduse avalikku kuju võtmatagi (vt ka Merilai 1998b). Matemaatika selle avaras mõttes ei pea tähendama toorest lõikamist või ühekülsust, eeterlikku abstraktsiooni, hargnevat aegluupi või Prokrustese sāngi, ainitist rehkendust või statistikat, vaid pigem mitmekesiseid erineva eesmärgiseade ja tundlikkuseastmega loogilisi mudeleid. Paul Grice asub pooldama seisukohta, et ka loomulike keelte tarvituses nähtub teatav informaalne loogika, mistõttu see ei vastandu oma süvasstruktuuris formaalsetele keeltele: ka vestluses näivad teatud koostööpõhimõtete ja tuletusreeglite alusel toimuvat mingid sarnased järeldamistoi-mingud nagu matemaatikas, justkui tuletataks aksioomidest teoreeme. Siit ei ole kaugel võimalik formaalne põhiidee pragmapoeetikalegi: ka värsid, salmid ja luuletused on omalaadi "teoreemid", teatavast poeetilisest "aksiomaatikast" lähtuvate väljendusjuhiste tooted. Looduslikkuse või inspiratsiooni trafareti ehk müüdi müstifitseerijaile ilmne ketserlik mõte, kuigi võiks olla risti vastupidi — inspiratsioon ei võiks olla muud kui poeetilise relatsiooni avastamine ja selle kehtestuse teostatavuse läbinägemine, millega enamasti kaasneb tegutsemistung ja (taas)loomisnauding.

Implikatuuri mõiste

Vaatle järgnevat dialoogi:

(1) A: *Millal me hakkame lumememme tegema?*

B: *Täna tuiskab, homme tuleb sula.*

B repliigi peale võiks A nüüd hāmmastunult küsida, et mida B silmas pidas ehk implitseeris, kui ütles, et praegu tuiskab, aga pärast tuleb sula; ja B selgitus võiks kõlada, et lumememme saab teha niipea, kui pöörab sulale, mida tuisk tavaliselt tähendavatki. Kuid A ei pruugi midagi pärida, sest vastus oli juba kontekstiga antud. Igatahes on selge, et mida B mõtles või implitseeris, erineb kahtlemata sellest, mida ta sõnasõnalt (välja-

jätteliselt) kostis. Nii et ta väljendas ühte (p), pidas aga silmas (veel) midagi muud (q), mida aga ei ütelnud, implitseerides seega teise tähenduse: sümboolselt esitatav kui p...q — igapäevane suhtlusnähtus, mille Grice nimetab implikatuuriks. Seega, kui keegi lausub teise kohta, et (2) *Y on lumememm*, siis tuvastamaks, mida üteldi ja mida implitseeriti, kas a) Y on lumest kuju või b) Y on lumine kuju, läheb tarvis:

- 1) teadmisi lause tähenduse kohta;
- 2) teadmisi Y-i isesuse kohta;
- 3) teadmisi lausungi aegruumi kohta ja
- 4) teadmisi implikatuuride ehk vestluse järelendusstrateegiate kohta, et valida sõnasõnalise tõlgenduse (a) või kujundliku (b) vahel.

Nii et sellest, mis on üteldud, järeldeb ainult lausungi pindmine tõeväärtus, öeldu kogu sisu selgub alles implikaadi tegeliku tähenduse lisamisel.

Grice jaotab implikatuurid **leppelisteks** (*conventional implicature*) ja **mitteleppelisteks** (*non-conventional implicature*), need omakorda (siiski teatava ähmasusega) **vestluslikeks** ja **mittevestluslikeks**. Viimase olemust ta, paraku, suurt ei ava, küll aga laseb oletada: a) need on implikatuurid, mille loomisel vestluse maksime ei kasutatud, kuid nende tarvitamise-mittetarvitamise küsimus oli ilmselt kriitiliselt mängus, tekitades implikaadi; b) lisaks vestluse maksimidele võib implitseerimiseks tarvitada ka muid, näiteks esteetilisi, sotsiaalseid või moraalseid maksime ja nende avalikke rikkumisi. Leppeline ehk konventsionaalne implikatuur saavutatakse tema järgi aga puhtkeeleliste harjumuste põhjal, kus mingi väljendi tähendus mingis seoses võib sisaldada leppeliselt enamat selle tavalisest tähendusest. Näiteks sõna 'ja' ilmutab lisaks loogiliseks konnektiiviks olemisele sageli ka ajalise järjestamise tähendust, mida võib ka konventsionaalseks implikatuuriks lugeda, nagu see ilmneb näidetest (3)–(8).

- (3) *Anton ehitas suure lumememme ja läks tuppa mängima.*
- (4) *Anton läks tuppa mängima ja ehitas suure lumememme.*
- (5) *Viivi võttis suusasaapad jalast ja riided seljast ning läks teki alla.*
- (6) *Viivi läks teki alla ning võttis suusasaapad jalast ja riided seljast.*
- (7) *Oskar hüppas kelgule, vilistas ja kihutas mäest alla.*
- (8) *Oskar kihutas mäest alla, hüppas kelgule ja vilistas.*

Tüüpiliselt implitseeritakse eesti keeles leppeliselt tuleviku aeg oleviku ajavormiga, eriti selgelt kohustumiste ja juhiste kontekstis. Samuti on viisakas diskursis eeldatud, et mitmuse vorm *Teie* tähistab ainsuslikku vestluspartnerit. Suur osa kaudseid kõneakte esindab pigem konventsionaal-

set kui konversatiivset implikatuuri, samamoodi ilmselt kogu keeleline kinnisidiomaatika ja käibemetafoorika.

Vestluse implikatuurid on seotud diskursi põhialusega, milleks Grice peab **koostööpõhimõtet** (*cooperative principle*). Kõnelejad, olgu isegi üleõlavestluses või tülihoos, teevad vastastikku jõupingutusi oma lausungite ühildamiseks, võttes omaks vestluse üldise eesmärgi või suuna. Viimane võib olla selgemalt või ähmasemalt väljendatud, kindlam või juhuslikum, kitsam või laiem, vahetum või vahendatum, jäävam või vahelduv; sellegipoolest allutatakse oma repliigid diskursi üldisemale eesmärgile, jättes vestluse käigus mõningad loogilised sammud kui ebavajalikud vahele (elliptika ning ülehüppamine). Seda võimaldab ühisele arusaamisele püüdemine. Inimesed, kes teineteist täielikult soovivad vältida, hoiuduvad seetõttu isegi tülitsemast, sest see eeldab vähemasti üldises konversatiivses koostöös olemist ja formaalset partnerlust, mis võib olla intuiitiivselt vastuvõtmatu. Vestlusesse laskudes kalduvad osalejad, olles mõistlikud olendid, järgima teatavat üldprintsipi, mida võib Grice'i järgi sõnastada järgmiselt: **anna vestlusesse oma eeldatav panus, selle mistahes astmel ja eesmärgi suhtes**. Selle üldpõhimõtte all eristab Grice omakorda neli kategooriat koos allmaksiiimidega, mis — kaudselt inspireerituna Immanuel Kantist — saavad nimeks kvantiteedi-, kvaliteedi-, relevantsus- ja maneerikategooria.

I. Hulga- ehk **kvantiteedikategooria** on seotud edastatava teabe hulga; selle alla kuulub kaks maksiiimi:

- 1) *Edasta piisavalt teavet;*
- 2) *Ära teabega liialda.*

II. Sisu- ehk **kvaliteedikategooria** alla käib üldmaksiiim *Räägi tõtt ja allmaksiiimid:*

- 1) *Ära levita teadlikult valet²⁹;*
- 2) *Ära ütle, kui ei tea.*

III. Seose- ehk **relevantsuskategooriat** esindab ainult üks maksiiim: *Räägi asjast.*

IV. Laadi- ehk **maneerikategooria** seostub ütlemissüüsi, mitte sisuga — üldmaksiiimiks *Ole mõistetav*, allmaksiiimideks:

- 1) *Välgi ähmasust;*

²⁹ ... ja väljamõeldisi NSV Liidu kohta — käis ennevanasti üks vänge paragrahv.

- 2) *Välgi mitmemõttelisust;*
- 3) *Välgi loba;*
- 4) *Väljendu korrektselt.*

Need maksimid määravad, kuidas vestlejad peavad käituma, et diskurss oleks edukas, mõistlik ja koostööaldis: nad peavad kõnelema siiralt, asjakohaselt ja selgelt, edastades küllaldaselt informatsiooni. See ei ole siiski ainult keelelise suhtluse eripära, vaid omane inimese eesmärgipärasele tegutsemisele üldse, millest vestlus või kõnetead on ainult üks osa. Näiteks lumememme ehitades eeldavad osalejad, et igaüks veeretab talle jõukohase palli ega pinguta selle suuruse või nende arvuga üle (kui just kindluse püstitamise plaani lisaks ei tekkinud) — hulgakategooria. Samuti ei tohi toppida kandvateks osadeks seest hõredaid või õõnsaid palle nagu ka nõopideks ja sihverplaadiks sõetükkide asemel kive, mütsiks aga pak-kuda pange asemel toobrit või sõrmkübarat — sisukategooria. Lisaks nõutakse, et pallid asetataks üksteise peale suuruse järjekorras ja mitte vastupidi või juhuslikult ning et porganditooja ei ilmuks luuaga, kui see on juba installeeritud — seosekategooria. Ühtlasi on loomulik, et tegijad ei looderda ega veiderda üleliia või ei pühendu liigselt lumesõjale, vaid töötavad ühises tempos, nii et teistel ei tuleks materjalikuhja ääres oodata ja külmetada, millal üks oma palli jäätamise ja poleerimise suvatseb lõpetada — maneerikategooria. Valges kiles heinarulli platsile lükkamine ei pruugi aga olla lihtsalt koostööpõhimõtete rikkumine, vaid vemp, mis lõpetaks ühistöö või vähemasti diskursi. Seega on koostööpõhimõtte ja selle maksimid mõistlikku inimtegevust rajavad. Nende eeldatav järgimine ühistegevuses — kuigi tegu ei ole mingite formuleeritud reeglite, juhiste või kokkulepetega, vaid pigem vastastikuse intuiitiivse mõistmisega — on palju kergem kui rikkumine. Rikkumisest saab seetõttu tähelepanuväärne sündmus, millel peab olema põhjus ja tähendus — see ongi aluseks (vestluslikele) implikatuuridele.

Grice'i järgi võib diskursis osaleja maksimide vastu eksida neljal viisil:

- 1) ta võib varjatult ja vaikimisi maksime rikkuda — enamasti viitab see petmisele;
- 2) ta võib üldse keelduda koostööpõhimõtte kehtivusest — keerates n-ö selja ja öeldes: *No comments!*;
- 3) mõne maksimi täitmine võib sattuda vastuollu teisega: näiteks, kui kõnelejal napib infot, satub hulgamaksim *Edasta piisavalt teavet* konflikti sisumaksimiga *Ära ütle, kui ei tea*;
- 4) ta võib avalikult ja meelega mõnd maksimi eirata.

Eeldades, et kõneleja jätkab koostööd, on võimeline maksime täitma ega ole vastuolus teise maksimega, ning arvestades tema rikkumise teadlikult avalikku iseloomu, mis välistab petmise, peab kuulaja lahendama ülesande: kuidas käib selline sooritus kokku koostööprintsibiga? See ongi vestluse implikaatori alus ja kui vihje on sel moel saavutatud, siis ütleb Grice, et maksime on tarvitatud (*exploited*). Niisiis, kui üks rääkis aiast, teine aga aiaaugust, siis eeldusel, et konversatiivne koostöö kehtib, tuleb oletada, et ka teine rääkis siiski aiast, kuigi miskipärast kaudes ja mitte sõnasõnalises väljenduses. Seega kõneleja, väljendades p, implitseeris vestluslikult q siiss, kui:

- 1) kehtib eeldus, et ta järgib vestluse maksime või vähemasti koostööpõhimõtet;
- 2) kehtib eeldus, et ta on teadlik q tarvilikkusest, et viia p lausung vastavusse eeldusega 1;
- 3) kõneleja mõtleb (ja eeldab, et kuulaja mõtleb, et kõneleja mõtleb), et kuulaja on võimeline mõistma, et eeldus 2 on tarvilik.

Meenutades näite (1) kahekõnet, võib seega A intuiitiivse järelduskäigu eksplitseerida järgmiselt:

- 1) B rikkus maksime *Räägi asjast*, seda avalikult eirates, jätkates ometi koostööd;
- 2) antud oludes on sel mõtte, kui arvata, et tuisust ja sulast kõneldes viitas B lumememme tegemise eeltingimusele;
- 3) B teab, et A oskab seda järeldada;
- 4) seega B vihjas, et lumememme saab hakata tegema homme.

Kui ligikaudu sellisele algoritmile viidata ei saa, siis ei ole Grice'i järgi tegu vestluse implikaatoriga. Olgu toodud mõningad gricelikud implitseerimise näited, grupeerituna kolme rühma.

E s i m e n e r ü h m — näited, kus maksime ei ole rikutud või on see ebaselge.

- (9) Lapsed seisavad lumememme tooriku juures ja A küsib B-lt:

A: *Millest me näo ja nõõbid teeme?*

B: *Saunas ei ole tuld.*

Selgitus: B rikkuks maksime *Räägi asjast*, kui ta ei mõtleks, et jahtunud kerise ja lumememme kaunistamise vahel ei ole otsest (metonüümilist) seost.

- (10) A: *Paistab, et Artur ei käi praegu kellegagi.*

B: *Juba teist õhtut roogib ta Mari hoovis lund.*

Selgitus sarnaneb näitega (9). Ka näide (1) võib samadel tingimustel siia kuuluda, kui A ja B oleksid põlised maalapsed, kelle puhul sula tähendaks *a priori* lumega mängimist.

T e i n e r ü h m — näited, mis sisaldavad maksiiimide kasutamist ehk rikkumisi implikaatide loomiseks kujundliku kõne abil. Sellega ei ole loomulikult mõeldud, et mistahes kujundlik kõne taandub vaid sedatüüpi näidetele või üldse ainult implikaatuurile, olgu vestluslikule või leppelisele, kuigi on olnud katseid Grice'i käsitlusele taolist eksiarvamust süüks panna. Ühest grupist näiteist ei järeldu veel, et kogu nähtuste galerii suuremas või väiksemas perekondlikus sarnasuses vaid ühe-kahe nimetaja alla mahub: eesmärgiks on asja tuumale kui niisugusele lähemale jõuda ja üldistada nüansse ja hargnemisi hiljem selitades.

I. Hulgakategooria rakendamine.

(11) Isa toob lapse lumekujude võistluselt koju ja ema küsib, kuidas läks. Isa vastab: *Oi, kallis, lumi särab täna õhtul nii imeilusasti ja see porgand, mille me pisikesele leidsime, sobis oivaliselt*. Rikkudes hulgamaksiimi *Edasta piisavalt teavet*, vihjab üks lapsevanem oma tundeküllase ümberütluks teisele, et maimukese võistlustöö ei ennustanud just tulevast Starkopfi — tal ei olnud skulptuuri kiituseks midagi sisulist teatada. Eriti kuuluvad selle maksiiimi rikkumise alla tautoloogiad, mis näiliselt uut teavet ei edasta, suunavad aga just selle tõttu kontekstisidusale järeldamisele: (12) *Lapsed on lapsed*, (13) *Kunst on kunst*, (14) *Võistlus on võistlus*. Ka kirjanduskriitikas juhtub aeg-ajalt, et arvustaja kirjutab palju raamatu illustratsioonidest, trükipildist, autori eluloost vms, andes publikule ilmselt mõista, et tal ei ole asjast endast suurt midagi pajatada. Näite (11) võib teisendada aga ka hulgamaksiimi *Ära liialda teabega* kasutamise juhtumiks, kus isa seletab emale, et (15) *Lumememmel ei olnud häda midagi: kaks palli otsakuti nagu peab; parajalt suur ja lõbusalt viltu ning lapse kohta väga hästi mätsitud — isegi rohkem lumeinimene kui -memm; rõõmus nägu ja rohkesti rohtu küljes ning porgand kõik ette torgatud koos muu tarvilikuga või mis imet siis ikka ühelt lumekujult oodata ehk kes neil niiväga vahet teeb ja objektiivselt hinnata mõistab; aga naabri võsul oli alles alumine pall valmis, kui osalejatele anti juba käsk lõpetada — pidi omajagu kärke olema, et üldse hakkama saada*. Sellega isa implitseerib, et ta peab oma vastuses tunnustava väljendussisu leidmiseks omajagu pingutama, seda eriti lapse kuulates.

II. Sisukategooria rakendamine: *Räägi tõtt.*

Maksiimi *Ära levita teadlikult valet* rikkumistena on kerge konstrueerida mitmeid kujundliku kõne tüüpnäiteid.

Iroonia. (16) Kunstnikust naaber kirjanikust naabrile (või vastupidi): *Teie lumememm on tõeline Rodin!* Või näite (1) laiendus (17), kus A ja B lähevad õue ning A lausub irooniliselt: *Täna on sula!*, osatades oma näivalt väära tõdemusega B varasemat repliiki olukorras, kus a) maa on mustaks sadanud või b) maa on jään ja lumemängudest ei saa juttugi olla.

Metafoor. (18) A lausub B-le: *Oh sa mu jääkaru!* a) kaht kätt kokku lüües, pidades silmas, et B on lumine mürakaru või b) kaht kätt puusa asetades, edastades ühtlasi sarkastilise juhise, et kes toob lume tuppa, see ka koristab.

Meioos. (19) Isa möllab hommikust saati lastega aias; tulevad õhtul tuppa, märjad ja roidunud, ning teatavad: *Sai pisut müratud.*

Hüperbool. (20) *Kõik armastavad lumesõda*, kus üldsuse kvantoriga 'kõik' implitseeritakse eksistentsi kvantor 'mõni'. Loomulikult on viimased ka metonüümia ehk sünekdoohhi näited, nagu (21) *Terve vald tegi vastlasõitu* või (22) *Kogu Eesti hoidis Kikule põialt*.

Maksiimi *Ära ütle, kui ei tea* tarvitamise juhtumina saab esitada järgneva näite:

(23) Lapsed meisterdasid hoovi uhke lumelossi ja liumäe. Nad tulevad õnnelikult sööma, vanaisa aga teatab skeptiliselt: *Hommikuks on teie lõbustuspark läinud*, vihjates oma näivhüpoteesiga, et ta on vahepeal ilmateadet kuulanud.

III. Seosekategooria rakendamine: *Räägi asjast.*

(24) Peoperemees koos naise ja ämmaga siseneb külalisi täis saali ja A naljatleb: *Saabus kojamees luua ja lumelabidaga*. Peale hetkelist vaikust kostab B: *Tänavu on olnud päris külm ilm, kas pole?* Seega keeldus B avalikult oma ütlust A repliigiga ühildamast (siiski loobumata vestluslikust koostööst), millega edastas tähenduse, et A märkus oli kohatu, mida rohkem ei arutata (ja et A võiks tunda end B tänuvõlglasena).

IV. Laadikategooria rakendamine: *Ole mõistetav*.

Arvesse tuleb tahtlik mitmemõttelisus, ähmasus, sõnaohtrus (aga mitte teaberohkus), vormiliselt ebakorrektnel väljendus. Näiteks implitseeritakse näidetes (11) ja (15) kuulaja kõrvade jaoks mõeldud tahtliku tumeduse või liiasusega (lisaks juba vaadeldud sisutühjusele), et soovitakse väljenduda nii, et laps ei peaks võimalikku negatiivset sõnumit kinni püüdma. Või selle makarooniline ähmane analoog, kui üks vanem küsib mudilaste juuresolekul teiselt: (25) *Millal hr Snowman meile külla tuleb?* Sõnaohtrusega vihjamise gricelik näide on olukord, kus asjaliku teate (26) *Frieda esitas jõulupeol laulu "Tiliseb, tiliseb aisakell"* asemel on korrespondent sunnitud välmima mingi barokse sõnumi, nagu (27) *Frieda tõi jõuluvana ees kuuldavale rea helisid, mis kaudselt meenutasid tuntud lastelaulu "Tiliseb, tiliseb aisakell" viisi ja sõnu, millega antakse märku, et esitus oli sedavõrd kõrvatorikav, et (26) ei tule kõne alla.* Diskursi tavamaneeride rikkumisena võib välja pakkuda enamiku luulest ja ilukirjandusest, kusjuures vahel on tuletises p...q olulisem q, vahel mitte, nagu ka mitme tuletisega mudelis p...q&p...r(&p...x) võib üks implikaat $q \vee (r \wedge x)$ olla teisest taotluselt olulisem või mitte. Kui Alliksaar ütleb (28) *Mõtted talvlevad peas*, siis mõtete talvitumise (külmetamise, seiskumise, magamise...) metafoorsele tähendusele $q_{1...n}$ võiks lisanduda oletamisi ka seos *talb:talva:talvlevad*. Selle homonüümiaga tekitatakse ka teatava (penetreeriva) piina või aktiivsuse assotsiatsioon r (või näiteks $r_{1\&2}$): nii q kui r on sel juhul äravõtmatud, loodud vastastikusesse tervikusse, kodeerituna vaid ühe lausungi poolt. Poetiline sisu on väljenduse struktuurist lahutamatu, süntagmaasidus ega ole kadudeta taastatav puhtsemantilise üleskirjutuse abil, õpetab strukturalism ja semiootika (vt Lotman 1990).

Kolmas rühm — **üldistatud vestluse implikaatuurid** (*generalized conversational implicatures*). Kui eelmised näited tekkisid mingist konkreetsest olukorrast lähtuvalt, millel teises kontekstis ei oleks mõtet, siis leiab Grice, et ilmselt on olemas ka üldistatud vestluse implikaatuurid, mis ei nõua tugevat kontekstisidusust, kus teatud väljendi kasutus toob tavaliselt esile nii-ja-niisuguse implikaatuuri tüübi. Näiteks määramatu kirjelduse kasutus eeldab, et osutatu ei ole kõneleja või kõnealuse tuttav või lähedane, sest viimase puhul kasutataks määravat kirjeldust ja enesekohasust. Seega, kui väljendatakse lausungit (29) *X läks mingi naisega suusatama (uisutama, kelgutama jne)*, siis kiputakse eeldama, et asi on teataval määral kahtlane, mistõttu on veider, kui hiljem selgub, et tegu oli X-i ema, õe, naise või tütreaga. Samuti, kui keegi ütleb lause (30) *Nägin eile ühe maja räästa küljes maani ulatuvat jääpurikat*, siis oleks imelik, kui ilmneks, et jutt oli kõneleja

enda majast. Määramatusega (inglise keeles artikkel *a*) pakutakse kuulajale üldist informatsiooni, alles järgnevalt tehakse täpsustusi huviväärsetes punktides (eriti kuulaja palvel) ehk jätkatakse määravate kirjeldustega (artikkel *the*, omastavad eessõnad *my, her/his* jm).

Et Grice'i jaotused on ositi ähmaste piiridega, eelistab Stephen Levinson konventsionaalse ja üldistatud implikaatuuri mõisteid käsitleda koos kui **üld-** või **püsiimplikatuure** (*standard implicatures*), vastandina vestluse implikaatuuridele, mida võiks eesti keeles täpsuse huvides seega ka **juhuimplikaatuurideks** kutsuda, nagu seda teebki grammatikute mõiste **juhutähendus**.

KAUDNE KÕNETEGU

Grice'i teoorial on olnud keeletegevusõpetusele märkimisväärne mõju. Otseselt selle voolusängis areneb välja **kaudse kõneakti** (*indirect speech act*) käsitlus, loomulikult ka keelepragmaatiline metafooris suhtumine, nagu seda esindavad nii John R. Searle'i (1989b, 1989d) kui ka teiste uurimused. Implikaatuuride valguses nõuab revideerimist kogu senine Frege, Russell ja Strawsoni käsitlustest lähtuv vananema kippuv **presupositsioonide** teooria (*presuppositions*) (vt Grice 1989g; Heim 1991; Karttunen 1991; Lewis 1991; Soames 1991; Levinson 1992: 167–225; Stalnaker 1999c), millele nagunii pakub uue aluse Grice'i leppelise implikaatuuri ja Searle'i–Vandervekeni tüüpi arusaam kõnetegude (eel)tingimustest ja illokutiivsetest kohustumistest.

Mitte kõik tähenduse juhtumid ei ole seega lihtsad, kus kõneleja väljendab lause ja ühtlasi mõtleb sedasama, mida ütleb: vihjed, kujundlikkus, kavaldamine, kaude ja ümbernurga kõne vmt on nähtused, kus lause-tähendus ja kõnelejatähendus ei klapi. Tegu on kas leppeliste või vestluse implikaatuuridega, mille tarbeks sobiks intuiitiivselt (või vähemasti laialt tarvitatuna) ka termin kaudne kõnetegu, kui Searle ei püüaks viimasele kiivalt (paljuskki paraku ka vigaselt või kohmakalt) erilisemat tähendust omistada. Nimelt pakub ta välja, et kaudse kõneteo mõiste alla peaksid kuuluma ainult sellised lausungid, kus kõneleja ütleb ja ühtlasi ka mõtleb, mida ütleb, kuid edastab selle kaudu midagi enamast ehk esmase tähenduse, mida otsesõnu ei väljendanud. Eestikeelne tüüpnäide oleks (31) *Kas Teil on kella?*, kus kõneleja, pärides (sageli ka ette vabandades tülitamise pärast, mis annab ED(p) struktuuri) kuulaja omandi kohta ((vabandus&)juhis₁), sooritab selle vahendusel tegelikult palve sisuga (32) *Pahun öelge*,

mis kell on (juhis₂). Searle'i kirjeldatud kaudsed kõnetead taanduvad nii viisi eeskätt viisakusega seotud diskurssi, kus on teatavasti kombeks otsekoheseid juhiseid pehmendada (ja ettevaatlik olla kohustumistes).

Kui Searle olnuks poeetika küsimustes kodus, taibanuks ta ruttu, et kaudse kõneteo valdavaks mehhanismiks on ilmne meiotiline sünekdoh-hilisus, *pars pro toto* põhimõte ehk osa väljendamine terviku asemel. Ni-melt on reeglits, et kaudse kõneteo puhul ei esita kõneleja oma esmast taotlust sõnasõnaliselt, vaid keskendab selle asemel tähelepanu oma tegeli-kult taotletava kõneteo mõnele tingimusele ehk alaosale (näiteks mõnele eel-, propositsioonilise sisu või siiruse tingimusele) — öeldes näiliselt vähem, saavutatakse, enamasti leppelise idiomatika vahendusel, sisuliselt rohkem. Näite (31) puhul avaldub see nii, et palve või käsu otsekohese väljendamisega asemel, mis võib tunduda familiaarne või toores, küsitakse hoopis vähendavalt oma kõneteo mõne eeltingimuse kehtimise järele — seega kitsamalt. Näiteks (31) puhul on kellaütlemise palve täitmise eel-tingimuseks ajanäitaja olemasolu, mille väljaselgitamisest n-õ alustatakse, lastes seepeale oma tõelisel taotlusel esile kanduda konventsionaalse vihje najal. (33)–(34) juures on aga dispositsiooniks juhisesse puutuv intuiitiivne nõue, et palutav või kästav on võimeline soovitud täitma. Selle mure literaalse murdmisega implitseeritakse aga palve või käsu avaram punkt. Mõningaid esindavaid näiteid:

- (33) *Kas Te võite mulle pipart ulatada?* (küsimus...palve)
- (34) *Kas te ei saaks vähe vaiksemad olla?* (küsimus...käsk)
- (35) *Millal võib loota, et Sa oma võla tasud?* (küsimus...nõue)
- (36) *Mitu korda ma pean ütleva, et ära...* (küsimus...keeld)
- (37) *Kas Te oleksite nii kena ja kirjutaksite siiski soovitus?* (küsimus...nurumine)
- (38) *Miks Sa mind ometi rahule ei jäta?* (küsimus...anumine)
- (39) *Kas järgmine nädal sobib Teile?* (küsimus...ettepanek)
- (40) *Miks mitte teha seda koos?* (küsimus...üleskutse)
- (41) *Kas tõesti on siis palju tahetud, et Te ei...* (küsimus...tülitus)
- (42) *Sa võiksid oma vanemate vastu viisakam olla* (ettepanek...nõue)
- (43) *Olge nii kena ja...* (ettepanek...palve)
- (44) *Mulle meeldiks, kui Sa mind aitaksid* (tõdemus...palve)
- (45) *Ma sooviksin heameelega üksi jääda* (tõdemus...nõue)
- (46) *Oleks parem, kui teid siin näha ei oleks* (tõdemus...soovitus)
- (47) *Teil läheb mu teadmisi vaja, lapsed* (tõdemus...nõuanne)
- (48) *Ma mõtlen, et mul on parem teid omavahele jätta* (tõdemus...loobumine)
- (49) *Ma olen Sulle sada korda ütelnud, et ära...* (väide...keeld)

- (50) *Uks on seal* (väide...käsk)
 (51) *Aken on lahti (tuul tõmbab)* (väide...palve)
 (52) *Ma usun, et ta on kodus* (oletus...väide)
 (53) *Ma tahan Sind igati aidata* (tõdemus...lubadus)
 (54) *Järgmisel korral ma püüan rohkem* (ennustus...lubadus)
 (55) *Me veel vaatame seda asja* (ennustus...ähvardus)
 (56) *Ma olen väga tänulik* (tõdemus...tänuavaldus)
 (57) *Mul on hea meel, et Sa võitsid* (tõdemus...kiitus)
 (58) *Mul on kahju, et nii läks* (tõdemus...vabandus)
 (59) *Vabanda, Sa seisad mul jalus* (vabandus...käsk)
 (60) *Andke andeks, Teil on nina must* (vabandus...nõuanne)

Kaudne kõnetegu erineb mitmejõulisest kõnest sellega, et tema puhul lisanduv kõnejääd (mis on taotluslikult esmane ja seega mitte osasooritusega seostatav) ei väljendu lähtejõuga samal, sõnasõnalisel — antud juhtumil sekundaarsel — tasandil, vaid implikaadina. Seega mitte $F_2F_1(p)$, vaid $F_1(p) \dots F_2(q)$ mudel (vt joonis 35).

METAFOOR JA IROONIA

Vastupidiselt kaudsele kõneteole avaldub metafooris ilmne *totum pro parte* süvastruktuur, mistõttu tuleks metonüümiat tõepoolest filosoofiliselt sügavamaks nähtuseks pidada kui metafoori — seisukoht, mida teistelt alustelt, kuid ilmselt sarnase nägemusega on väljendanud juba Roman Jakobson (vt näit *The New Princeton*...1993: s.v). Valdav osa maailma lademetes metafooriteooriast — lingvistilisest, retoorikalisest, kognitiivistlikust, filosoofilisest (vt näit Kittay 1987; Haley 1988; *Metaphor*... 1993; Gibbs 1994; White 1996; Fass 1997; McCormick 1988; Stern 2000, *Metaphor*... 2000 jpt) — ei näi nii radikaalset seisukohta siiski jagavat. Ka John Searle'i (1989d; täiendatud 1991) tüüpi keelepragmaatiline analüüs ei näe metonüümiast muud kui ühte metafoori alaliiki, kuid hoolimata selle käsituse muudestki puudustest või eksimustest, on see siiski üsna mõjujaks osutunud. Kuigi Searle püüab oma traktaadi tugevalt gricelikku sisu ja tausta isikliku panusega ületada, ei saa tema lähenemist paraku muuks pidada kui implikatuuriteooria lihtsaks laienduseks.

Keeletegevusõpetus eeldab, et metafoori selgituse põhiraskus lasub küsimusel, kuidas lausetähendus ja kõnelejatähendus, hoolimata nende seotusest, saavad erineda: mitte sõnad või laused ei muuda kujundlikus

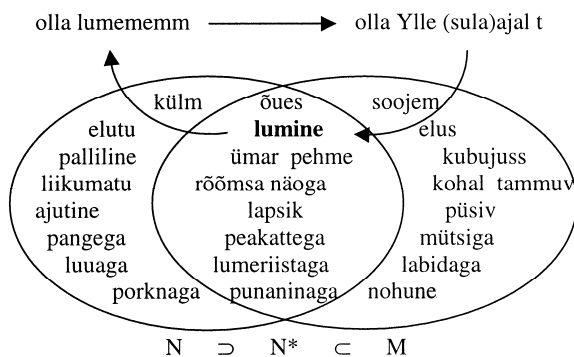
kõnes mingil müstilisel viisil oma tavatähendusi, vaid tarvitaja on nende all lihtsalt midagi muud silmas pidanud. Kui sõnasõnalt väljendatakse lause x abil mingi mõtteline (või tegelik) propositsioon p , kuid ei peeta mitte seda silmas, vaid taotletakse edastada teist, aga literaalselt väljendamatat propositsiooni q , siis taandub nähtuse olemus nende eri tasandi väljendussisude võrdluseluse leidmisele ja tõlgendamisele. Nii et küsimus “Kuidas metafoor töötab?” viitab sisuliselt relatsiooni küsimusele ehk “Kuidas üks asi seostatakse teisega?” Väljendaja poolt on see nägemise ja kehtestamise, vastuvõtja poolt mõistmisülesanne.

Kohates metafoore nagu (2) *Y(lle) on lumememm* või (61) *Päike on... sinise taeva silm* (K. J. Peterson), peab kuulaja oma tõlgenduses tinglikult läbima kaks etappi. *E s i t e k s* peab tal olema mingi strateegia määramaks, kas lausung oli otsene või kaudne. Selleks aitab kaasa suhtluse koostööpõhimõtte ja maksimide valdamine. Ta teab, et *Ylle* ei ole *lumememm* (juhul kui jutt käib tütarlapsest) ega päike ole silm, seega kumbki lausung ei saa olla sõnasõnaliselt tõene, mis teeb nad mõistmise sellel astmel vestluslikult avalikult “puudulikeks”, endtaandavateks. See elavdab püüdluse loobuda lausetähendusest kõnelejatähendusena ($p=q$), otsimaks viimasele asendajat või täiendajat ($p \neq q$). See on nn Grice'i mudeli negatiivne aste.

T e i s e k s, otsustanud kujundliku tähenduse kasuks, peab kuulaja valdama strateegiat, kuidas avastada q võimalikud väärtused. Selleks tuleb tal kõrvutada propositsioonis p sõnasõnaliselt väljendatud (enamasti virtuaalset, aga vahel ka tegelikku subjekt—predikaadi) suhet võimalike teiste (asjassepuutuvate, tegelike või usutud), kuid otsesõnu väljendamatat (subjekt—predikaadi) suhetega $q_{1...n}$, millel oleks x -i lausungis öelduga mingi silmapaistev või tajutav ühisosa, valimaks selle alusel välja kõige tõenäolisemad q kandidaadid. Näiteks: *Ylle* ei ole küll reaalselt *lumememm* — *prima facie* väide oleks absurdne —, kuid *lumememme* semantilise kirjega võivad mõned tema nähtavad omadused antud kontekstis kattuda: eriti kui ta on *lumine*, mis on kahtlemata kandev alus, aga ka lisanduvalt rõõmsa näo, punase nina või ümarate vormidega. Samuti päike ei ole kellegi silm (kui usulised kujutelmad välja jätta), kuid tema kõrgem, liikuv, valgustav, särav ja soe asend sarnaneb silma jälgi-vale asendile näos: päikese käitumine taevas meenutab osaliselt silma käitumist näos. See on Grice'i mudeli positiivne aste.

Seega küsimus on väljendatud ja tegelikult silmas peetud propositsiooniliste sisude omavahelises võrdlemises, täpsemalt neis avalduvate relatsioonide semantiliste kirjelduste ühisosa leidmises (vt näit Cohen 1993), nagu seda piltlikustab joonis 29. Et metafoor seisneb teatavas

semantiliste omaduste intuiitiivsuses või teadlikus kõrvutamises, on iidne tõde: seetõttu on neid peetud vahel lihtsalt varjatud võrdlusteks, mida tõestab lausungite kohatine hõlpus ümbersõnastatavus, nagu (62) *Ylle on justkui lumememm* või (63) *Päike oleks nagu sinitaeva silm*, kuid paraku ei taandu mistahes metafoorika elliptilisele võrdlusele kui kõnekujundile. Näiteks aja või iseloomuomaduste kohta käivaid tavametafoore (64) *Talv venis* või (65) *Z on jahe isik* on raske sõnasõnaliseks võrdluseks parafraseerida — võrdlemine peitub siin olemuselt sügavamal. Pigem võib väita, et metafoori näol on tegemist teatava liiase kõnega ehk omamoodi süvahüperbooliga, sünekdohhilise *totum pro parte* funktsiooniga, kus, osutades näivalt mõnele terviknähtusele N (antud juhtumil omadusele *olla lumememm*), viidatakse tegelikult vaid selle terviku tähendusliku kogukirjelduse ühele või teisele alaosalale N* (*olla lumememme mõne tunnusega*), tarvitamaks niiviisi laenatud osatähendust N* ($N \supset N^* \subset M$, $N^* = N \cap M$ või $N > N^* < M$) sillana transitiivse sisuseose $N \rightarrow N^* \rightarrow M$ — ja *vice versa* ehk väljendusseose $M \rightarrow N^* \rightarrow N$ — loomiseks. Loomulikult peegeldub saadud tulemus M (antud juhul: *olla Ylle sulaajal*), eriti värskematel juhtumitel, ühtlasi võrdluse lähteala (antud juhul *lumememme*) semantikale tagasi seda omakorda elavdades (antud juhtumil “yllestades”), nagu seda ilmestab joonis 29.

Joonis 29

Seega tervik(kirje) viib osa(kirje)le, mis omakorda juhhib uuele tervikule: väljendatud *totum pro parte*’st tuleneb vihjatud *pars pro toto*, millest järeldub metafoorse lausungi olemus kui *totum pro toto* — ühe tervik-

nähtuse osutusega võrreldavale teisele tervikule viitamine. Kusjuures ühisosade moodustumise võimalused on laiad: võrreldavad objektid või nähtused võivad seostuda definitiivselt, funktsionaalselt või juhuslikult, uskude, traditsioonide või assotsiatsioonide alusel, vahetult või vahendatult, abstraktselt või konkreetset, tähenduslikult või situatiivselt või — nagu luules võimalik — kas või neid tähistavate fraaside positsioonilt ja kõlalt. Vastupidised juhtumid näivad aga olevat (eriti sürrealismis) tavalised **oksüümoronid**, kus võrreldamatutele või vastandlikele tähendusväljadele püütakse peale sundida ühisosasid, mida lihtviisil vaevu leiab, tekitades semantilisi tõrkeid ja absurdi, elavdamaks argipäevast keelerutiini — n-ö *kuuma lume* printsiip. Eri teemavaldkondade kirjelduste projektsioon üks-teisele (*mapping*) on ka George Lakoffi (vt näit 1993) pikaageste uurin-gute põhipostulaat. Süvame-tonüümilisuse pooldamises võib ühtlasi näha teatavat paralleeli Donald Davidsoni (1991; vt ka Lycan 2000: 187–226) kausaalsele metafooriteooriale, kuid vaevalt et rohkemat. Nii või naa lahku-b käesolev käsitlus siiski võimalikust pan-metaforismi parteist.

Olgu järgnevalt esitatud veel mõned ülevaatlilikud skeemid, mis lähtu-vad John Searle'i (1989d: 115) huvitavast, kuigi kiiresti vananevast metafooritraktaadist (vt ka Mihkelev 2002), nõudes seetõttu olulist kohenda-mist. Nimelt kitsendab Searle metafoorse implikaadi miskipärast ainult preditseerimise probleemiks, kuigi metafoorsus võib teatavasti peituda ka subjekti fraasis, mida lihtsalt juhtub harvem. Sellega eksib ta aga ka analüütilises keelefilosoofias üldise fregeliku põhimõtte vastu, mida ta loomulikult soovib järgida, et mitte lause komponentide, vaid terviku abil esitataks asjaolusid esindav väljendussisu.

Searle'i tüüpnaide on (66) *Sam on põrsas*, mille skemaatilisel esitusel tuleb paraku ilmsiks tema lähenemise ja sellega seoses ka sümbolikasutuse eksitav hägusus³⁰. Nimelt objekti tähis S esindab tal ühenduses “S on P” subjekti fraasi osutust; lausetähenduseks mõeldud sümbol P tähistab aga seoses “S on P” häirivalt ainult predikaadi ja mitte tervet lausetähendust; samuti kõnelejatähenduse sümbol R ei viita vormelis “S on R” mitte lause kui terviku kõnelejatähendusele, vaid lihtsalt kõneleja predikaaditähendusele. Siis sõnasõnalise P tühistudes (kui $P \neq R$) kalkuleerib kuulaja *ad hoc* kõnelejatähenduse R (ehk tegelikult uue predikaaditähenduse), näiteks (67) *Sam on räpane*. Kuigi longates, näib see siiski töötavat senikaua, kuni Sami kui subjekti osutust ei vaidlustata (Sam on Sam ja võimalikult: räpane, ablas, laisk, paks, roosa, harjastega, ruigava häälega, kärsa kanti näoga

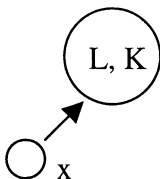
³⁰ 1991. a versioonis maskeerib Searle mõned ilmsed vastuolud stilistiliselt, kuid sisuliselt ei kaota.

või vastiku iseloomuga, mida konventsionaalselt karistatakse sea metafooriga). Ei ole aga keeruline öelda (66) *Sam on põrsas*, kuid vihjata hoopis, et (68) *Ann on põrsas* — näiteks seltskonnas, kus Sami omadused on üldteada ja vastava käitumisega paistab parajasti silma Ann. Sel juhul vajab Searle'i mudel loomulikult täiendamist ka implikaatsubjektiga S^* ning skeemid takerduvad senisest veelgi enam. Samuti, kui lausuda (69) *Päike hiilgab* tagamõttega, et (70) *Kuningas mõjub hiilgavalt*, on mängus eeskätt subjektifraasi metaforiseerimine, kuna esmatasandi predikaadis ei leidugi midagi metafoorset. Searle'il on muidugi juba hilja järele mõelda — tema töö on tehtud —, kuid otse tema jälgedes jätkata ei saa, ehkki loomuldasa samas üldsuunas.

Seega, lähtudes küll osalt searlelikust graafikast, annab järgnev esitus joonistele täpsusema sisu. Searle'i objekti-subjekti sümboli S -i asemel paikneb nüüd lause kui keelelise terviku sümbol x , kus x -i moodustab eeskätt subjektifraasi ja predikaadifraasi ühend. Lausetähenduse P endises kahemõttelises positsioonis asub aga x -i lausetähenduse tähis L ning varasemal kahemõttelisel lausungitähenduse R kohal seisab lause x lausungitähenduse sümbol K . Lisaks sellele on jooniseid 31–34 täiendatud väljendussisude semantiliste kirjade ühisosa ideega, kus L ja K esindavad seega hulki, mille elementideks on väljendatud (L) või silmas peetud asjaolude (K) tähenduslikud kirjed. Kaudne kõnetegu (joonis 35) ei avane loomuldasa aga ainult propositsioonilisel tasandil, mistõttu eelistatult on lisatud ka jõu mõiste.

Sõnasõnaline lausung

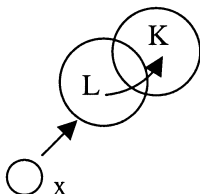
Sõnasõnalist ütlust näitlikustab joonis 30, kus lauset kui keelelist üksust tähistab x , lause- ehk sõnasõnalist tähendust L , kõnelejatähendust K . Lausega x väljendatakse L ja mõteldakse L ($L=K$).

Joonis 30

Lihtne metafoorne lausung

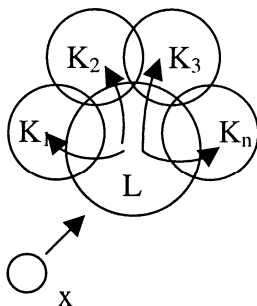
Lihtsa metafoori olemust selgitab joonis 31: lausega x väljendatakse L , kuid sõnasõnalise tähenduse tühistades tuletatakse osa–terviku seose kaudu K ($L \neq K$).

Joonis 31

Lahtine metafoorne lausung

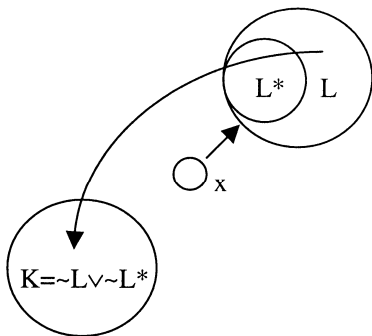
Lahtise tähendusega metafoori toimimist iseloomustab joonis 32: lausega x väljendatakse L , kuid sõnasõnalise tähenduse tühistades tuletatakse osa–terviku seoste kaudu $K_1 \dots n$.

Joonis 32

Irooniline lausung

Joonis 33 kirjeldab iroonilist väljendust. Lausega x väljendatakse L , kuid sõnasõnalise tähenduse tühistades tuletatakse L -st või tema alaosast L^* kontrastiprintsiipi rakendades K kui L või L^* eituse ($L \vee L^* \rightarrow K = \sim L \vee \sim L^*$).

Joonis 33

Iroonia on keelekasutuses sagedane nähtus, ilmnedes nii vestluse kui leppelise implikatuurina. Kuna irooniaga kaasneb kergesti vaistlik arusaam, et tegu on vähem sõnasõnaliste ehk tõsiste kui teeseldud ütlustega, on Dan Sperber ja Deirdre Wilson (1981) esitanud ka nn mainimise (*mention*) teooria, mida on mõneti ka järgitud (vt ka Ennus 2002). Nende arvates ei saa iroonia puhul rääkida lausete *k a s u t a m i s e s t* propositioonide väljendamisest, vaid tegu olevat diskursis juba nii või naa ilmsete (kas eelnevalt väljendatud või vähemasti avalikult mõeldavate) lausete *m a i n i m i s e g a* — seega ei lähtuta osutusest objektidele, vaid väljendusvahendile endale ehk metakeele tasandist. Loomulikult on selleski palju tött, kuid Grice'i tüüpi algoritmi suhtes on see lihtsalt tagurpidi ehk lõpust algusesse liikuda püüdev analüüs, seega loomult mitte niiväga vastanduvgi, kuivõrd sama arusaama teine — ent antud ülesande jaoks vahest vähem viljakam — vaatepunkt. Vahe on selles, et kui Grice'i mudelis lähtutakse referentsi eeldusest ja talutatakse vastuvõtja (rohkem või vähem intuiitiivse) arutluskäigu lõpul arusaamale, et tegelikku osutust ei sooritatud ja lausung oli endtaandav, mistõttu elavdatakse metakeeleline ehk poeetiline funktsioon, siis Sperberi ja Wilsoni jaoks on just viimane lähtealuseks ja keele osutav funktsioon teisene. Sellel on tugev pära

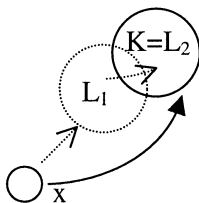
poetikateoorias — toetamaks kahe konteksti hüpoteesi —, kus kogu diskurss lähtub teisese mudelsüsteemi eeldusest, kuid tavakeele referentsiaalse aluse pöörab taoline hoiak pea peale.

Seega tekib küsimus: kumb pool teeb vähikäiku? Gricelik lähenemine, millesse ei ole siiski keeruline mainimise ideed integreerida, väidab, et alles sõnasõnalise väljendussisu avaliku häirimise tõttu, mis ajendab tegelikult taotletud sisu otsima, kandubki suurenenud tähelepanu üle lausungi tähendusele ehk objektkeelelt metakeelele, mis siis erilisel iroonia puhul võib viidata mainimisele ehk tsitaadile mingist teisest tegelikust või mõeldavast originaallausungist või propositsioonist (või nende osast). Nii nagu näites (17), kus A lausus B-le irooniliselt *Täna on sula!* olukorras, kus maa oli must või jääs, ja tsiteeris selle näivalt väära tõdemusega hoopis B varasemat repliiki, millega too ennustas lumememmealma. Näite (16) puhul aga, kus kirjanikust naaber ütles kunstnikust naabrile, et *Teie lumememm on tõeline Rodin!*, ei saa viidata tsiteeritavale lausungile, vaid osutatakse tõenäoliselt kunstimaailmas avalikule hoiakule “Kõik, mis kunstnik teeb, olgu kunst” sellega pilkeliselt vihjates, et lumememm on küll teisest ooperist.

Et üks või teine lausung on sisult teesklev ja vormilt mainiv, selleni jõudmiseks tuleb eelnevalt keeleväline referents välistada, asendamaks see diskursisese osutusega, mis peaks tava-suhtluses olema eeldatavasti juba teine, mitte esimene loogiline samm. Luules on keeleline tiritamm aga loomulik ning tegelikud osutused harjumuspäradud... mistõttu värskendava mõjuga, nagu see nähtub ka Jaan Kaplinski üha avardunud “lihtsale heale” toetumise poeetikas, välise retoorika eituses süvame-tonüümiliste tegelikkusekehtestuste (mis ühtlasi ka kirjeldusteks) kasuks.

Kulunud metafoor

Lausega x väljendatakse K , millest on saanud lause uus sõnasõnaline tähendus $K=L_2$, esialgse väljendussisu L_1 taandudes, kuni üleminekuni sõnasõnaliseks lausungiks — joonis 34.

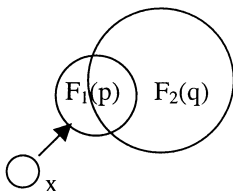

Joonis 34

Keel kubiseb sügavalt juurdunud kulunud metafoorikast, nagu *sündmus*, *soojad tunded*, *palav armastus*, *üle keema*, *esiletungiv*, *kõrge tunnustus*, *suurmees*, *abikaasa*, *ajavool*, *leivateenimine*, *alahindamine*, *madal palk*, *tühiasi*, *koolitee*, *pikk ootus*, *elulugu*, *südamevalu*, *lahkumine*, *puusärk*, *tagasi vaatama*, *uuele tasandile*, *edasi minema...*, mille tähendus tava- kasutuses ei ilmuta kujundlikku algupära, pakkudes niiviisi suurepäras- t pinnast keele poeetilise funktsiooni taaselavdamiseks. Näiteks alati peale- tükkivad naljad määr- või kaassõnaga *peale*, millega aeg-ajalt taastatakse ka ununevat seost sõnaga *pea*. Olgu vahepeal taas midagi kopeeritud Alliksaare pealt: (71) *Ärge suruge oma arvamust kellelegi peale*, vähemalt mitte nii kõvasti, et roided viga saavad; (72) *Pealegi tuleb õhtu*. / *Allagi tuleb õhtu*; (73) *Kui märkate vistrikku pistriku istmikul, pange / igaks juhaks plaaster peale*, sest võib-olla on / tõde juba sinnamaani jõudnud; (74) *Las langeb eesriie pealegi*. / *Alla langeb ta niikuinii*. Kuid pörutame edasi.

Kaudne kõnetegu

Joonis 35 võtab kokku kaudse kõneteo loogika: x-i lausungiga sooritatakse sõnasõnaline, kuid teisene kõnetegu $F_1(p)$ ($L=F_1(p)$), mille alusel edasta- takse esmane avaram kõnetegu $F_2(q)$ ($K=F_2(q)$).

Joonis 35

Searle'i mudelis, mis mängib ainult väljendussisudega (p ja q), paikneb väiksem ring suurema sees. See ei ole siiski vastuvõetav, kui arvestada ka kõnejõu tasandit — mida ta skeemi seletades loomulikult teebki —, mis on kaudsest kõnetest rääkides möödapääsmatu. Kuid sel juhul ei saa enam näidata, et esmase kõneteo tähendus mahutab endasse täielikult teisesse kõneteo tähenduse, mida võib rohkem eeldada propositsioonide tasandil. Pigem tuleb siingi pooldada metonüümilisi lõikeid nagu metafoorika juures (kaudsete kõneaktide teatavat idiomaatilist peabki Searle tunnustlikuks) ja mitte täielikult hõlmavaid seoseid — tema metakeel jääb liiga kitsaks, absolutiseerides propositsioonilist ühisosa ja eirates kõnejõudude ühisosatust. Lausetähendus ja kõnelejatähendus ei ammendu aga teatavasti ainult propositsioonide ehk väljendussisuga, vaid liita tuleb jõu semantika. Kui sõnasõnalise lausungiga (31) *Kas teil on kella?* küsitakse tegelikult taotletud kõneteo (32) *Palun öelge, mis kell on ühe eeltingimuse* — “kuulajal on juurdepääs ajanäidule” — kehtimise kohta, siis ei tähenda see, et sõnasõnalise küsimuse (31) terviktähendus kõneteona oleks samal ajal palve (32) terviktähenduse täielikuks alaosaks — kuigi propositsioonilise sisu (ja siinkohal ka siiruse tingimuse, milleks on soov teada saada) kattumine eksplitseeritakse. Või teisiti: kui kõneleja sooritab palve (32) väljendussisuga, et kuulaja edastaks kõnelejale ajanäidu, siis ei ole ta samaga veel väljendanud ei küsimuse (31) jõudu ega ka selle propositsiooni — sellist illokutiivset kohustumist lihtsalt ei teki, samuti mitte implikatsiooni, sest kõneteo eeltingimus ei ole teatavasti ise propositsiooni osaks, vaid jääb taustale. Mõnest silmatorkavast ühisest eeldusest ei järeldu seega, et lausungi (31) kõik tähenduslikud komponendid peaksid *à priori* sisalduma lausungi (32) semantilises kirjelduses. Hõlmamise hüpotees on kahtlemata edukam propositsiooniliste sisude kattumise suhtes — kuigi täieliku sisaldussuhte eeldamine mistahes kaudse kõneteo juures vajaks kontrollimist —, aga ei tööta päris kindlasti jõu tasandil.

Kõnetegude täis- ja osasoorituse hüpotees näib olevat parem kandidaat kaudsete kõneaktide tõlgendamiseks, kus sõnasõnaline ehk teisene tasand kuuluks osasoorituse, tuletatav, kuid esmane tasand taotletud täissoorituse mõiste alla.

OSUTAV JA OMISTAV KASUTUS

Aeg-ajalt kerkib keeletegevusõpetuses esile Frege, Peirce'i, Russelli ja Strawsoni osutusteooria taustalt lähtuv nn Keith Donnellani eristuse küsi-

mus, pärit tema 1966. aastast traktaadist “Osutus ja määravad kirjeldused” (1990 või 1991; vt ka Searle 1989f; Kripke 1990 või 1991; Bach 1991; Recanati 1993: 277–299; Lycan 2000: 26–30): kas määravad kirjeldused on kahemõttelised? Millega on põhjendatav vaistlik vahe määrava kirjelduse **osutava** ehk **referentsiaalse** (*referential use*) ja **omistava** ehk **atributiivse** (*attributive use*) kasutuse vahel? Et küsimusel on selgelt piirnev külg ka kujundliku keelekasutuse problemaatikaga (näiteks metafoorse subjektifraasi juhtumid), väärib see siinkohal tutvustamist.

Donnellani vaimus näide. Skaudid, gaidid, hundukesed ja hellakesed tulevad lumelinna mürama ja avastavad, et nende lumest hiiglane on maatasta trambitud. Mille peale võidakse ütelda: (75) *Kalevipoja lõhkuja on haige*, pidades määrava kirjelduse “Kalevipoja lõhkuja” all silmas mitte kedagi konkreetset, vaid *k e s t a k u n a t i o l i*. (Või lähtudes sarnasest olukorrast, mida kirjeldab Jüri Üdi: *Tunnistage üles, kes teist (oinas) trepikotta...*) See on *o m i s t a v k a s u t u s*. Kui aga ollakse kogunenud koosolekusaali, kus mõistetakse kohut O(levi) (Krauklise) üle, kes käitub väljakutsuvalt, võidakse samuti öelda: (75) *Kalevipoja lõhkuja on haige*, pidades sellega silmas *a n t u d ülekuulatavat* poissi. See on *o s u t a v k a s u t u s*. Oluline erinevus ilmneb selles, et osutavas kasutuses (seega nagu metafoorigi juures) ei ole tähtis, et määrav kirjeldus oleks tegelikult tõene objekti suhtes, millele osutatakse — kõigest hoolimata võib referents õnnestuda. Kuid oletagem, et mitte O(lev) (Krauklis) ei ole otsitav huligaan, vaid hoopis Y(Ile) (Jyri), siiski on Donnellani käsitluse järgi lausung (suurel määral) tõene, kui O(lev) (väljendades vaenu ülekohtu suhtes ja Krauklise moodi altruistlikult oma prints(ess)i kaitstes) käitub antud kontekstis tõepoolest haiglaselt. Mis sellest, et tema ei olnud tegelik vandaal ega süüdi, on kujulõhkuja fraasiga võimalik talle selles olukorras edukalt osutada (sest keegi teine ei käitu haigelt ega tule kõne alla). Nii et osutava kasutuse ülesanne on lihtsalt *o b j e k t v ä l j a v a l i d a*, olgu siis tõese või väära kirjelduse abil, et talle selle tulemusel midagi predicteerida. Kuid omistaval juhtumil, kui lausung ei käi tegelikkuses millegi kohta, ei saa see olla ka tõene. Näiteks kui mitte keegi ei lammutanud lumehiidu, vaid too varises oma raskuse all ise öösel kokku ja saapajäljed kuhja peal on rahulike jalutajate omad, siis ei saa (75) olla tõene. (Krauklise näite puhul: kui mitte minategelane, olgu ta nimi Jyri, ei olnud patune — ta lihtsalt tõlgendas oma unenägu tegelikkuse pähe —, vaid põhjuseks olid naabritädi loomad või toruleke, ei saa omistavat kirjeldust sisaldav lausung olla tõene ja süüta lastele tehti liiga.)

Milles siis asi, kas tõesti on määravate kirjelduste tähendus või vähemasti nende kasutus olemuselt kahemõtteline? Donnellani arvates jah,

kusjuures Russell'i kirjelduste teooriale (vt 1990a, 1990b) paneb ta süüks osutava, Strawsoni (1990) omale aga omistava kasutuse eiramist. Kuid Searle'i (1989f) tüüpi, kõnetegude teooriale tuginev lahendus väidab, et määrava kirjelduse kui niisuguse semantilist ega pragmaatilist kahe-mõttelisust (mida viimane küll peaks tähendama?) ei ole ega saagi olla ega puutu asi ka Russell'i ega Strawsoni asetusse — sellele vaistlikult tugevasti toetatud küsimusele näib olevat teine vastus.

Nimelt, e s i t e k s , kasutades üht või teist keelelist vahendit, mis objekti esindab — pärisnime, määravat kirjeldust, osutavat asesõna vm —, sooritab kõneleja referentsi alati mingi konkreetse a s p e k t i alt. “Kalevipoja lõhkuja” esindab osutatut kujulõhkumise, “O(lev)” O(levi)ks-olemise, “see poisike seal” deiktilise demonstratsiooni aspekti alt. T e i s e k s , nagu piisavalt juttu tehtud, tuleb eristada lausetähendus ja kõnelejatähendus, millest lähtub ka üldine implikatuurne mudel, kus esmaselt taotletud kõnetegu oli väljendamata, sellele viitav teisene kõnetegu aga sõnasõnaliselt väljendatud. Donnellani eristus avaneb sellel taustal järgmiselt. Vahetus kontekstis on kõnelejal enamasti võimalik raken-dada mitmeid keelelisi vahendeid, saavutamaks osutust, kuid süntaksisse suunatakse neist tavaliselt vaid üks, mille aspekti alt referents sooritatakse. Valitud aspekt on selline, millest kõneleja usub, et kuulaja on võimeline selle järgi objekti üles leidma — isegi kui fraas osutub sõnasõnalt valeks. Seega, kui keegi ütleb “Kalevipoja lõhkuja”, peab ta ühtlasi silmas ka kõiki teisi juurdepääsetavaid aspekte: O(levi)ks-olemist, seda poisikest seal, ülekuulavat, haige käitumisega olendit ruumis, kes on vastandatud teistele jne. Väljendatud aspekt esindab (võiks niisiis öelda, et meto-nüümilises asendussuhtes) ka kõiki ülejäänud silmatorkavaid, kuigi otse-sõnu väljendamata aspekte, mistõttu tema vääraks osutudes saab toetuda lihtsalt objekti muudele nähtavatele omadustele. Seega, tarvitades kaudse kõneteo või metafoori mudelit (vt joonis 35 ja 31), tuleb eristada väljen-datud aspekti t e i s e n e — sooritada osutus just niiviisi — ja e s m a n e taotlus — valida välja objekt —: kui osutus teisese aspekti alt ei õnnestu ja lausetähendus (olles väär) erineb kõnelejatähendusest (mis on tõene), tuleb toetuda lausungiga kaasnevale (vaikivale) esmasele taotlusele. Ning alles siis, kui ka esmane aspekt ei kindlusta osutust, on lausung lõplikult väär. Seega, kui keegi pärib: (76) *Kes on see punase jopega plika liuväljal?*, on tal võimalik kõnealune edukalt üles noppida ka juhul, kui osutatul ei ole seljas mitte jope, vaid kampsun või ta ei ole üldse tüdruk (on naine) — punasusest või naissoost-olemisest jätkub, et hokiplatsil selget vahet teha. Kui aga küsija lausub (76) pärast kõva kukkumist jääle või valusat vopsu litriga, pidades silme ees keerlevaid

rõngaid kauniks iluuisutajaks, ei esinda kumbki aspekt tõelisi asjaolusid, vaid hallutsinatsiooni ning lausung ei ole edukas.

Niisiis on iga sekundaarse aspekti jaoks (mille ülesanne on olla vahend esmase taotluse kindlustamiseks) olemas primaarne aspekt, mida tegelikult silmas peetakse: mitte teisene aspekt ei määra lausungi tõetingimusi (ta ainult juhatab nendeni), vaid esmane. Isegi kui väljendatu on vigane tegelikkuse suhtes, võib lausung olla edukas, juhul kui esmane aspekt on tõene; lausung on ebaõnnestunud alles siis, kui miski ei rahulda tõetingimusi. Erinevus kujundlikust kõnest on selles, et viimase puhul rikutakse koostöö maksiime teadlikult, saavutamaks vestluse implikatuure; kui aga eksitakse määrava kirjelduse referentsiaalse kasutuse juhtumil, siis pigem teadmatusest või hooletusest, vallandades n-ö **kuulajaimplikatuure** — kui on lubatud sellise *ad hoc* termini loomine. Kindlasti käib osaliselt selle rubriigi alla ka võõrkeele purssimine: kogu kõneleja pingutusest hoolimata saab kuulaja ikka midagi aru, mida temalt tegelikult tahetakse: nähtus võib avalduda juba alates foneetilisest tasandist ja ei puutu seega mitte ainult keelekasutuse osutavasse, vaid ka eneseleosutavasse funktsiooni. Võrdle näiteks paragrammatismi luules, kus sinilille tähistab edukalt ka 'siniloll', 'meri' esindab ka 'muri' jne (Andres Ehin), kuigi sel juhul on kasutus teadlikult kujundlik ehk, taas *ad hoc* vermituses, **kõnelejaimplikatuurne**. Kujundliku kõne tasand rakendab tahtlikult (süva)metonüümiat, ekslik kõne tahtmatult: nii või naa — naelu saab installeerida ka kirvesilma või kiviga, kui haamriga ei taheta või pole käepärast ehk kui otse ei saa, saab ümber.

Määrava kirjelduse omistavas kasutuses aga langevad esmane ehk kõnelejatähendus ja teisene ehk lausetähendus kokku, mistõttu lausetähenduse ehk teise aspekti vale olles on ka kõnelejatähenduse esmane aspekt ühes sellega väär: ütlus on nii üldiselt mõeldud kui ka öeldud, vahetut deiktulist suhet ei võimaldata. (See sarnaneb olemuselt fiktsionaalse lausungi ontoloogialega, kus osutusele ei võimaldata teist juurdepääsu, kui ainult fiktsionaalse autori usumaaailma kaudu, milles lähemalt järgmises peatükis.) Donnellani moodi atributiivsel juhtumil on väljendatav aspekt lihtsalt ainus (või vähemasti antud tüüpi kõneteo sooritamiseks ainumäärav), mis kõnelejal on kasutada võimaliku referentsini jõudmiseks — tal ei ole osutatava objekti kohta muid (või vähemasti olulisemaid) andmeid. Nii et mõlemad kasutused osutavad, ainult et atributiivsel juhtumil vaid teise aspekti alt, mille edutuse korral on kogu lausung edutu — esmase aspektini ei jõutagi —, referentsiaalsel juhtumil aga esmase aspekti alt, mis lubab teisesel aspektil olla ka defektne. Seega, kui keegi väljendab lausungi (75), pidades "Kalevipoja lõhkuja" all silmas

“kes ta iganes oli”, olukorras, kus lumehiiu lõhkus tegelikult kuju enda raskus ja soe ilm, ei rahuldata tõetingimusi ega sooritata seega ka mingit võimalikku osutust, erinevalt veidralt käituva O(levi) juhtumist, kes vää-
rast kirjeldusest hoolimata kontekstis edukalt kinni naelutati. (Muidugi, teoreetikut võinuks arvestada ka konditsionaalsusega võimalike maailma-
de taustal: kui Kalevipoja lõhkujat tegelikult ei ole, kas siiski ei säili sõnasõnaliselt valesti öeldu taustal tõene tähendus, et k u i leidub keegi, kes oleks kuju niiviisi lõhkunud, oleks ta käitumine haiglane...) Järeldub: et määrava kirjeldusega osutada, p e a b primaarne aspekt olema rahul-
datud, sekundaarne aga v õ i b o l l a (tavasuhtluses enamasti usutakse, et on), kuid ei pea.

Kõnetegude teooria ei toeta niisiis oletust määravate kirjelduste kahe-
mõttelisusest, vaid seletab tekkivat intuiitiivset erinevust silmaspeetud
aspektide eri tasanditega: lausetähenduse ehk teisese ja kõnelejatähenduse
ehk esmasega. Kuulaja ülesanne on mõista esmast aspekti, jõudes selleni
väljendatud teisese aspekti alt kas otse või, eksliku ehk asendatava kirjel-
duse puhul, selle mõeldavate substituuptide ehk tähendusliku ühisosa
kaudu. Igal tähenduslikul ütlusel peab olema sisu ja iga ütlusega soorita-
takse tegelikult kaks osutusakti — väljendatud teisene ja silmas peetud
esmane. Lausungi edukuseks peab ainult viimane olema tõene — teisese
aspekti eksitav osa tuleb esmasest tähendusest välja arvata —, olles siiski
eelmise funktsiooniks. Varjatult peitub taolises arutluskäigus üks eeldusi
kahe konteksti hüpoteesi tarbeks, millest lähemalt viimases peatükis.

Mõnikord, sealhulgas Donnellan ise, on nähtuse iseloomustamiseks
kasutatud ka “kerge eksimuse” (*near miss*) mõistet. See meenutab Juri
Lotmani näidet Puškini-aegsete õukonnaintriigide kavalusest: kui tahad
märklauda tabada, sihi natuke mööda... Voltaire’ilt laenatud sarkasm sobib
siia samuti hästi: tiitliga Püha Rooma Impeerium tavatseti osutada riigile,
mis ei olnud ei püha, Rooma ega impeerium. Kirjelduste referentsiaalne
kasutus, mis lubab lausungitesse ka teadlikke eksimusi kodeerida (kujund-
likust kõnest eristab seda nüanss, et väljendaja ei taotle tingimata, et tema
tahtlik eksimus oleks sellisena avalik), kuulub seega poliitilise kõrgdis-
kursi relvastusse nagu ka loomulikult igasugune metafoorika, võrdlused-
liialdused-vähendused jm. Teadvalt valede määravate kirjelduste osutav
(kuri)tarvitus on põhiarsenaliks ju ka poliitikale omases retoorikas ehk
demagoogias, mis tugineb tähenduse (pori) osalise kinnikleepumise efek-
tile osutatu suhtes. Eksitava kirjeldusega saavutatud, kuid siiski edukas
osutus jätab osutatule alles ebaõiglase kirjelduse varju, sest tõese suhtluse
konventsiooni jõud kallutab eduka lausungi rohkem tervikliku tõesuse kui
et pooliti vääruse poole, kuna viimane on loomult juhuslikum nähtus.

Juhtumisi võib küll teada ühe või teise lausungi pooltõde, kuid suhtluse leppeline üldsuund juhib pigem täistõe poole kui et *à rebours*. Taoline mis-kinni-ei-jää-saab-kinni-löödud insinueeriv tähenduse tegelike piiride implikaaturne nihutamine on saanud omale iseloomulikuks nimetuseks 'hämamine'. Kuid, lohutuseks, samamoodi kui negatiivne jääb ju külge ka positiivne kirjeldus (mõlemad kuuluvad ka kirjanduskriitilise grupivaimu argipäeva, mis ei ole kunagi hakkama saanud optiliste petete ja tegelikusekaugete müütideta), mis sest et seegi on loomult vale — kui see just isikukultuseni ei tõuse või irooniliselt pahupidi ei pöördud.

Lõpetuseks võiks rõhutada nii teoreetilises kui igapäevases kujundi-analüüsis korduvalt kinnitust leidnud tõdemust, et traditsioonilised retoorilised võtted — metonüümia, võrdlus, metafoor, sümbol, allegooria, hüperbool, litootes jt — ei välista üksteist, vaid kalduvad rohkem või vähem lõikuma sõltuvalt vaatepunktist ja on pigem üldisemate keelekasutuse (süva)modelite eripalgelisteks pinnailminguteks.

IV osa

POEETILISED KÕNETEOD.

KAKS KONTEKSTI

KUTSAR (tõmbab tõllaukse lahti): Wachen Sie auf!
Hören Sie! (Kaks tuld pimeduses tõmbavad tähelepanu endale.) Herr, wachen Sie doch auf, es is Zeit!

Vaino Vahing, Madis Kõiv, “Faehlmann”

POEETILISTE KÕNETEGUDE TEOORIA

Poeetiliste kõnetegude teooria areneb tavakõnetegude teooriast välja teisel astmel. Poeetilise kõne formaliseerimisel saab lähtuda ilmsest tõsiasjast, et ühe lausungiga võib sooritada mitu kõnetegu korraga. **Lisajõu(dude)ga kõneteod** on igapäevane kõnenähtus, mis Ockhami habemenuga ei nüri. Artur Alliksaare luuletusest “Kuhu küll, kuhu küll, uhh!!!” laenatud lausungit (1) *Lootused räbalduvad* võib võtta lihttõdemuse ehk -assertiivina, vormiga A(p). See tähendab, et lausega ‘Lootused räbalduvad’ väljendatud propositsioonile lootused räbalduvad rakendub mingi tõdev kõne jõud ehk funktsioon A, mille mõjuväljas on propositsioon ehk lause sisu p. Kõneleja väljendab sellega tõdevas (nentivas, väitvas, kirjeldavas või muus) vormis oma usku, et lootused räbalduvad. Kuid tunne ütleb, et (1) ei ole lihtlausung, luuletuse ekspressiivses kontekstis esindab see pigem kõnetegu vormiga EA(p) kui primitiivsemaid A(p) või ka lihtsalt E(p). Siin saavutatakse lisaks usuväljendusele ilmselt ka mingi tunde väljendus, näiteks kurtev tõdemus. Mitmejõuline kõne on omane eriti luulele. Seega tuleks ilmselt mõelda ka millegi niisuguse peale nagu **täis- ja osasoori-**

tuse hüpotees.³¹ Nimelt — kui põhijõuga (antud juhul assertiiviga) saavutatakse täissooritus, siis lisajõuga pigem osasooritus, mis eeldab juba mõningate kõneteo sooritamise tingimuste (näiteks propositsioonilise sisu, siiruse- või eeltingimuste) rahuldamist põhiteo poolt. Osasooritus vaid lisab juurde uue kõnejõupunkti ja mõne muu tingimuse (näiteks lisa-siirusetingimuse) rahuldamise. Assertiiv väljendab propositsiooni ja usku sellesse, ekspressiiv lisab aga mingi lisa-siirusetingimuse, nagu kurbus, hirm, ülemeelikus vmt, ja nii tehakse tõdemuse sooritamise tingimusi tarvitades ühtlasi ka mingi meeoleoluväljendus.

Seega võiks vormi $E_{kurtmine}A_{kirjeldus}(p)$ puhul tõdemust kirjeldada kui **täistegu**, tundeväljendust aga kui **osategu**, sest viimane saavutatakse põhikõneteo najal. Selline hüpotees vastab hästi keele kokkuhoiupõhimõttele. Teatud paralleelina võib viidata, et eks tunne eesti keele grammatikagi täis- ja osasooritust: *sööb leiba, tegi nalja* — osasooritus, *sööb leiva, tegi nalja* — täissooritus. Kui aga arvestada ka metafoorist, irooniast, kaudsest kõneteast või muust tulenevat implikatuuri ($p \dots q$, kus q tähistab seda, mis on suhtluses vihjatud, kuid puudub tekstis, ehk mis on mõeldud, kuid mitte sõnasõnalt üteldud), võiks lausungit (1) formaalselt kirjeldada järgnevalt: $E_{kurtmine}A_{kirjeldus}(p) \dots A_{teade}(q)$, kus $A_2(q)$ (või ka $E_2A_2(q)$) kui tõdemus esindaks mõeldavat implikaati *à la* “Nõukogude elu muudab kõik näruseks”. Implikatuuriga on tegemist siis, kui otse ei öelda, aga kõik teavad. Siis, kui lähed raamatukokku ja näed, et jälle on ridade vahele midagi kirjutatud — muudkui kritseldavad.

Lisajõulist kõnetegu ei tohi segamini ajada liit- või ühendkõneteo mõistega, kus üks lausungiakt koondab endasse mitu erinevat järjestikust kõnetegu, mida teatud juhtudel võiks esitada mingi mitteformaalse konjunksiooni *et* (rinnastavat laadi *ja*-seos) või järgnevuse (alistavat laadi *sest*-seos) mudeli abil. Näiteks võiks lausungit (2) *Mis sellest — me õmbleme nad kokku südaöö vakkadest varastatud ulmaniidiga* kirjeldada mingi järgneva vormeliga: $E_{lohutus}A_{(vastu)väide}(p) E_{uhkustus}A_{(eel)teade}(q)$ või ka kaudselt saavutatud selgituse mudeliga nagu $E_1A_1(p) et E_2C_{tõotus}(q) \dots A_{selgitus}(r)$. (Selgitus: esiteks, see, mis lausung (1) *Lootused räbalduvad* ütles, ei loe, pole häda midagi. Teiseks, või *et* — *sest* või *ja*, uljas või lohutav lubadus, tõotus või ennustus, kuidas olukorrast üle saadakse — selgitab lausungi esimest poolt.) Liit- või lisajõulised kõnetead on ühinenud liitkõneteoks.

³¹ Selle viite nagu ka võimaliku kitsa ja laia konteksti oletuse toetamise eest võlgnen tänu filosoof Madis Kõivule.

Olgu näiteks veel mõned sellised analüüsist tulenevad mudelid. Pealkiri (3) *Kuhu küll, kuhu küll, uhh!!!* võiks kitsalt võetuna olla üllatust või imestust väljendav retooriline küsimus, tundeväljenduslik juhis; apendiks ...*uhh!!!* viitab aga võimalusele käsitada lausungit ühendteona, nii et vormi $E_{imestus}D_{retooriline\ küsimus}(p)$ kõrval tuleks kõne alla ka mingi liitseos uue (või tunderõhuliselt korratud sama) meeleoluväljendusega, näiteks $E_{imestus}D(p)\epsilon E_{imestus}*(\emptyset)$, kus lisaekspressiiv enam propositsiooni ei väljendaks.

Samuti tuleks kajastada ka üld- või makrokõneteo tasandit, kus diskursi suurem terviklik üksus või kogu tekst tervikuna on iseloomustatav ühtse kõneaktina: argumentatsioon, pöördumine, üleskutse, manifest, lõpp- või avasõna, leping, kommunikatsioon, kauplemine, väitlus, kaastundevaldus (vt nt Dijk 1992; samuti Eemeren ja Grootendorst 1992). Kui mitte otse, siis kaudse metafoorse implikaadina taotleb kirjanduslik pala sageli ka makrokõnetegu — teos tervikuna võib väljendada näiteks palvet “Ärge tapke inimest”. Kui kõnetegu lausungi tasandil sooritab diskursi tasandil hoopis teise teo, saab tõenäolisi vormeleid, nagu $A_{vastuväide}(E_1A(p) E_2C(q))$ või näiteks $A_3(E_1A_1(p)\epsilon E_2C(q))\dots A_2(r)$ — kui lausung (2) oleks diskursi plaanis lohutus või vastuväide (1)-le. ... $A_2(r)$ sümboliseerib siis lausungisisest implikatuuri, $A_3(x)$ või isegi $E^*A_3(x)$ aga lausungi mõtet diskursi tasandil. Üldkõneteo tasandil kohtab aga analüüs veel paljudi ähmast. Kuid mida enam areneb konversatsiooni kui terviku loogiline uurimine, mis seni on olnud küllaltki esialgses kirjeldusjärgus (vt näit *Dialogue...* 1985; Levinson 1992 jt), seda rohkem hakkavad ka kõnetead avanema kui diskursi üldisema tasandi asetused, instantsid.

Selles valguses mõjub avavalt Daniel Vandervekeni värske käsitus “Illocutionary Logic and Discourse Typology” (2001b), mis püüab läbimurdeliselt ühendada illokutiivset loogikat Grice’i diskursilooikaga. Senini oldi nende ühisosa leidmisel teatavasti üsna skeptilised, eriti J. Searle ise (vt Searle [et al] 1992), kuid see oli ilmne epistemoloogiline enesepeegeldus, mitte ontoloogiline häda. Eriti poeetika jaoks on lausungi tasandilt diskursi tasemele — ja sealt tagasi — liikumine vältimatu, sest just luules tuleb selgelt ilmsiks, kuidas ühelt poolt tervik määrab üksiklausungite oleku ja olemuse kui ka vastupidi: üksiklausung ajendab teda ümbritseva diskursi. “Stiil väljendub kõigis teose struktuuritasandis, on kunstiteost kui tervikut läbiv põhihäälestus” (vt Eesti entsüklopeedia 1995: 652–653; *The New Princeton...* 1993: 1225–1229 vm), vana hea jakobsonlik-lotmanlik tõdemus.

KITSA JA LAIA KONTEKSTI HÜPOTEES

Keelekasutuse tavareeglitele aga lisab teisene kasutusreeglite süsteem veelgi uusi plaane juurde, teisendades esimesi. Poeetiliste kõnetegude kui sekundaarse (tertsiaarse) modelleeriva süsteemi teooria avab nähtava juurdepääsutee **kahe konteksti hüpoteesile**, olemata viimasele muidugi ainuke ligipääs — seda saaks teha ka tajupsühholoogia või vaimufilosoofia andmetest lähtuvalt. Ideelt sarnast lähenemismurka näib näiteks pakkuvat ka mõjusteetik Wolfgang Iser, kõneldes fiktsiooni tähenduse kahekordsest struktuurist ehk manifestsest ja latentsest tähendusest, või Edmund Husserli usu “presentatiivse objektifikatsiooni” fenomenoloogia (usk₁ ja usk₂ analoog siinses skeemis, vt joonis 37) (vt Sutrop 2000: 46–51, 219 jm); oleks ehk tarvilik nendegi vaatepunktide lähem suhestamine analüütilisest teooriast lähtuva kahe konteksti hüpoteesiga. Nimelt viitab analüütiline ettekujutus üsna selgelt võimalikule kahe konteksti hüpoteesile, kui postuleerib tüüpiliselt jaotades, et “Propositsioonid on funktsioonid võimalikest maailmadest tõeväärtustesse” (Stalnaker 1999a: 135). Retooriline või fiktsionaalne suhtlemine ei ole “normaalne”, vaid on tava-suhtluse mõttes kaudsem, kunstlik. Ilukirjanduslikus diskursis ainult markeeritakse tava-suhtlust — ebatavaliste, sageli endtaandavate kõnetegudega. Sherlock Holmesi ei ole olemas ja järelikult ei väljenda lausungid usku temasse, Alliksaare luule pickwicklik sagimine toimub mingis kujuteldavas fantaasieruumis või võimalikus maailmas (mõiste avaramas, mitte kripkelikult jäigas tähenduses), kuid ei ole kindlasti päris. Niisuguse sisuga kõnetead ei ole sageli sõnasõnalt siirad, eesmärgiks on pigem kujutus, fantaasiamäng kui et tõsine suhtlus tavakõneteo mõttes. Tõsine on see tegevus küll enamasti kõrgemas plaanis, kuid see ei ole enam tavakõneteo siirus, vaid keeruka konglomeraadi hierarhiline, kõrgemat laadi, tuletatud tõsidus, mida selles diskursis primitiivilt ei nõuta.

Nimelt on lausung (3) lisaks kitsalt retoorilisele küsimusele ka pealkiri, mis kehtestab luule institutsiooni kui niisuguse, eemaldades selle tava-kontekstist. Tähelepanu ei ole siis enam niivõrd kujuteldaval sisul, kuivõrd vormil, keelel, stiilil. Kriitiline vastuvõtja saab hästi aru, et autor väljendab diskursis järgnevaid lausungeid pealkirja (3) poolt kehtestatud alas ühtlasi kõlalise ja semantilise mängu, mitte ainiti nii- või naasuguse sisu pärast — vaat milline kõla-, sõna- ja lausekujund, troop ja figuur, vaat milline kompositsioon ja ühtsus! Alliksaarele omase teksti puhul on selline suletum sisu- ja avatum vormiplaan selgepiirilisel eristuv — mis teeb tema analüüsimise kasulikult esinduslikuks —, juhanliivilikus nägemuses — eriti tänu selle mittefiktsionaalsusele — aga palju embrüonaalsemas

ühtsuses. Milline tähendusrikas, enneolematult avav kirjeldus: nõmm küll, aga milline NÖMM — erilises valguse- ja värvidemängus, igavikku ja igavust nähtava muutlikkuse ja ajalise emotsiooniga siduv, tuttavat kogemust nii uudsel pakkuv kui ka põlistav — saavutatud just selle, minimalistliku sõnastuse tõttu! Nii või naa on ilmne, et autor-teos-lugeja tegeliku suhtluse plaanis toimub hoopis teist laadi kõnetegvus kui kitsas keelelises, kujuteldavalt jälgitavas kontekstis; see kõrvutab, taandab või kogunisti tühistab siira sõnasõnalise osutava kõneteo punkti, elavdades hoopis retoorika või mängu plaani, keelelise eneseleosutamise.

Nimetatagu seda poetiliste kõnetegude kitsa ja laia konteksti hüpoteesiks. Laia konteksti retoorilist kõnejõudu võiks tähistada sümbol R, mis viitab ühtlasi temaga kaasnevale institutsionaalsele kehtestusele: “Kehtib luule (või väljamõeldis) ja selles olukord see ja see.” Nii nagu lausung (4) *Hunt tuleb!* jahil öelduna on siiras kõnetegu, liivakastis aga nali või ettepanek mänguks — endtaandav, kõnejõu esmast punkti virtualiseeriv tegu, mis taotleb teiseselt juba hoopis muid eesmäärke. Gregory Currie mängult usu ehk kujutluse või John Searle’i–David Lewise tüüpi teeskluseteooriast (mida esindab näiteks ka Henry 1996) lähtudes võiks sellist kvaasijuhist kirjeldada ehk teatava endtaandava direktiivina $D_{\text{teesklus}}(p)$. Gérard Genette’i tüüpi käsitluses (vt Genette 1993: 30–53) oleksid fiktsionaalsed kõneaktid kirjeldatavad kaudsete juhiste või deklaratiividena, mille sisu oleks: “Võta seda kui väljamõeldist, kus on nii ja nii” — lausungi (4) puhul sümboolselt seega kui $D_{\text{hoiatus}}(p) \dots D_{\text{soovitus}}(q)$. (Et kehtestus implitseerib iseenesest illokutiivse kohustumise ka juhiseks, hõlmab R-lausung sellist tõlgendust nagunii, olles aga avaram.) Kahe konteksti hüpotees, mis ühtlasi eksplitseerib eri tasandeile, kuigi ühtsesse semiosfääri kuuluvate märgisüsteemide idee, dekonstrueerib siiski viimased huvitavad seisukohad, ka Margit Sutropi toreda, ent liialt lihtsustava ekspressiivi-ettepaneku.

Miks kaks konteksti? Muidugi, autor–teos–lugeja laia konteksti taustaks võib omakorda välja joonistada veelgi avarama sotsiokultuurilise plaani, kuhu konkreetne kahekihiline keeletegevus projitseerida, kuid see oleks juba avarama tõlgendusliku fooni, mitte aga keelelise toimimise ontoloogiline osa. Võib arvata, et ka tavasuhklus arvestab varjatult alati nende kahe kontekstiga: vastuvõtul analüüsitakse esmalt lausungit kitsas keelelises mõttes selle võimaliku semantika seisukohast, üldiselt, t ü b i n a, võimalike maailmade taustal; siis aga täpsustatakse ja kontrollitakse väljendatu sisu tegelikkuse seisukohast, e k s e m p l a r i n a, reaalsesse aegruumi asetatuna. Selle tegevuse tervikus sisaldubki kaks konteksti *in ovo*. Kuulaja saab keelelistes piirides hästi aru, mida lausung

(4) üldiselt tähendab; lisades abstraktsele mõistmisele aga kontekstitingimused, taipab ta, kas lausung (4) oli tegelikkuse suhtes ka päriselt tõene ja edukas (näiteks nõmmel) või väär ja edutu (näiteks lastetoas), mistõttu mõistliku suhtlusaluse säilimise huvides tuleb viimasel juhul üles leida mingi otseõeldust erinev tagamõte, asendamaks esmast võimalikku konteksti. Kitsas kontekstis väljendatu tõeline tähendus ilmneb alles laia konteksti kontrollis — sõnasõnalisel juhtumil langevad lausetähendus ja kõnelejatähendus (juhutähendus) kokku, mittesõnasõnalisel juhtumil ei. Ka laps vaatab vanemale alati otsa, kuidas ta peab asjasse suhtuma — kas üheskoos hundi eest ära jooksmas või oli see ainult mängult. Ta tahab teada kahte asja: kas isa/ema naeratab või teeb tõesti ehmunud nägu: kas p või ~p. Nii on keelelise suhtlusega üldse. Kitsa keelelise konteksti võimalikke tähendusi tõlgendatakse alati tegelikkuse taustal. Mida kõneleja eeldab kuulajalt?

1) Teadmisi lause tähendusest, väljendi keelelist mõistmist.

2) Võimet mõista lausungi edukuse ehk korrektse soorituse ja sõnasõnalise rahuldamise tingimusi — keelelist asjatundlikkust ja võimalike maailmade valdamist ehk võimet piiritleda kitsalt keeleandmetest lähtuv kontekst.

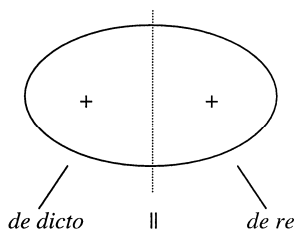
3) Oskust arvestada diskursi taustafaktidega, otsustamaks lausungi tõesuse ja edukuse üle.

4) Implikatuuride (vihjete, metafooride, ironia, kaudsete kõnetegude jmt mittesõnasõnalise väljenduse) tehnika valdamist, taastamaks kontekstuaalne usaldus kõneleja suhtes või kuulaja eneseusaldus oma järeldusvõime suhtes, kui õeldu ei olnud sõnasõnaline.

Lühidalt: kõneleja eeldab kuulajalt suhtluse kahe üldsemantilise konteksti valdamist — vestluses osaleja peab aru saama, millal lausetähendus ja kõnelejatähendus langevad mõlemas sfääris kokku, millal ei.

Võib väita, et ilukirjandus ja luule põhinevad vabal liikumisel nende kahe konteksti vahel, olles selleks välja arendanud eriomase tehnika. Laia konteksti lausungi jõudu võiks seega väljendada sümbol R , tähistamaks retoorilise kehtestuse või ka lihtsalt retoorilise ütluse tegu kui niisugust, jõu võimalikke mitmekesisid klasse ja liike (prosoodilistest diskursiivseteni; kuidas, on eraldi strateegia küsimus) vajadusel täpsustades: R_{metafoor} , $R_{\text{metonüümia}}$, $R_{\text{võrdlus}}$, R_{kordus} , $R_{\text{onomatopöa}}$, R_{paradoks} , R_{litootes} , $R_{\text{alliteratsioon}}$ jne. Nii võiks lausungit (1) kirjeldada mingi vormiga nagu $R_{\text{metafoor}}(\text{ne hüperbool})||EA(p)$, lisades vajadusel laia konteksti implikatuuri: $R_{\text{metafoor}}(\text{ne hüperbool})||EA(p) \dots R_{\text{ironia}}(q)$ vms. Kitsa konteksti kõnejõud EA rakenduvad tuumsele propositsioonilisele objektile p , laia konteksti R -jõudude objektiks on aga juba midagi muud kui antud lähtepropositsioon: nimelt kitsa

konteksti lausung tervikuna ehk EA(p). Seetõttu ei saa laia konteksti võimalikku kõnetegu enam tõlgendada kui (analüütilist traditsiooni arvestades lahtisemas mõttes) *de re* kõnet, vaid selle hõlmatavaks sisuks on juba kitsa konteksti lausung ise kogu oma üldsemantilises tervikus: süntaksi, semantika ja pragmaatikaga — seega oleks tegu (avaramas mõttes) *de dicto* kõnega. Poetilisse kõneteosse võiks suhtuda pigem kui kahekontsentrisse ellipsisse osutusliku tavakõne ühekontsentrisuse asemel (vt joonis 36).

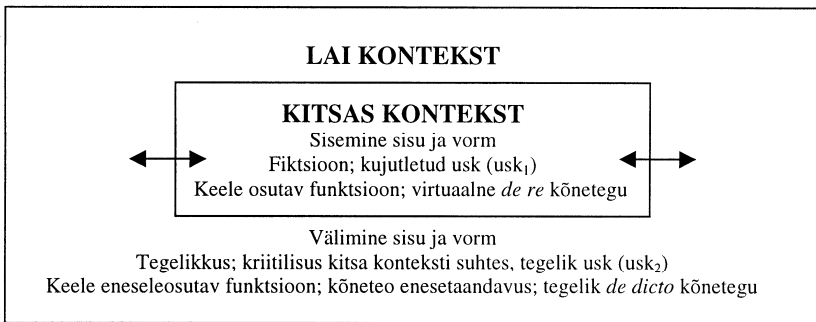
Joonis 36

Kahe konteksti piiri tähistav sümbol || on austusest laenatud meetrikast, kus see märgib värsitehnilist pausi ehk tsesuuri, mis ei ole mingi range eraldusjoon, et seda ei võiks vajadusel ületada (pigem kallak või ootus eraldatusele) — nagu pole rangelt lahutatud ka kitsas ja lai kontekst, olles loogilise hiaatusega täiesti erinevad, ehkki kokkukuuluvad nähtused.

Nii ilmneb teisese mõjusteemi tasand, kus väljendusobjektiks on juba kõne ise. Poetiline funktsioon rakendub kõnele tervikuna, mitte kitsalt selles väljendatud propositsioonile. Teisesel tasandil ei osutata enam võimalikele asjaoludele nagu esimeses kontekstis, vaid viidatakse kõnetegevusele endale, esemestades osutamise viisi ehk tähenduse, mitte sisu. Lausungi vorm muutub uueks sisuks. Juhul kui osutamine tähendab ainult eksplitsiitset tegevust, siis viitamine, kui see tähistab ühtlasi ka implitsiitset osutamist, näib olevat õigem mõiste olukorras, kus otsest osutust ei pruugi olla, kuigi on hästi jälgitav keelise objekti demonstratsioon teatavate retoorilis-poeetiliste võtete abil, mille tulemusena tõstetakse viidatav keelenähtus selgesti esile.

Väljendust (2) võiks seega formaliseerida järgnevalt: $R_{\text{antitees, metafoor, alliteratsioon}} || E_1 A_1(p) E_2 A_2(q)$; lausungit (3) aga: $R_{\text{alliteratsioon (& assonants), kordus}} || E_1 D(p) \text{er} E_2(\emptyset)$. Luuletuse lõpulausungit (5) *Sõrmede ja varvaste*,

mõtete ja mälestuste hargnemisel ei ole otsa ega äärt võiks kirjeldada millegi sellisena: $R_{\text{hüperbool, tseugma, paradoks}} || A_{\text{kokkuvõte}}(E_{\text{imetlus}} A_{\text{väide}}(p)) \dots R_{\text{puänt}}(q)$. Nii et hüpoteesil näib olevat seletav võime. Selle järgi koonduks poeetiline keeletegevus justkui kahe (diskursi tasandit arvestades ehk isegi kolme) keskme ümber ehk üks lausung, kaks jõukeset. Tinglik piir kontekstide vahel on ületatav, mõlemate loomulikult üksühesse heiaistudes (vt joonis 37):

Joonis 37

Seega käsitleb hüpotees poeesiat toimivana korraga kahes kontekstis: kitsas ehk tekstisiseses võimaliku usu maailmas (mis võib ajuti tegelikku-sega kokku langeda), teiseks aga laias kontekstis ehk autor–teos–lugeja reaalses usumaailmas. Nii loomise kui vastuvõtu tähelepanu kandub spontaanselt ühest sfäärist teise, kus kujuteldud usk (usk_1) vaheldub sujuvalt ja pidevalt tegeliku usuga (usk_2), mille suhe eelmisesse võib olla skeptiline. Sellist ergutavat vaimset ringliiklust võiks nimetada **mängult usu mänguks** (*game of make-believe*), laenates mõiste Kendall Waltonilt ja Gregory Currie'lt, kellel on selle jaoks lähedane sisu, kuid mis ei eksplitsi kahte konteksti. Viimase kõrguselt on ka Gareth Evansi (1982) vmt fiktsioonikäsitlusi kergem jälgida, projitseerides need kahe konteksti hüpoteesile, mis neis tihti embrüonaalselt väljendub.

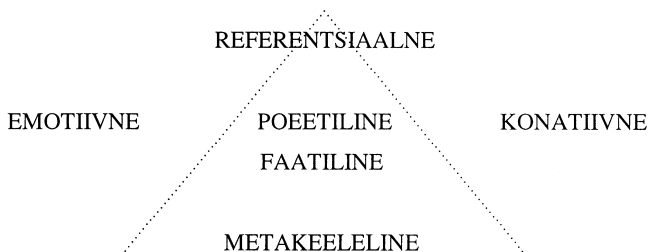
Keele osutav ja poeetiline funktsioon

Suhtlusel on teatavasti järgmised komponendid (vt joonis 38–39):

Joonis 38

Vastavalt sellele eristab Roman Jakobson oma teedrajas lingvistilise poeetika analüüsis keelelise suhtluse kuus põhifunktsiooni (Jakobson 1960):

Joonis 39

Neist väljendusliku (*emotive*), osutava (*referential*) ja kõnetava (*conative*) võiks üldistada **osutavaks** ehk **referentsiaalseks funktsiooniks**; luulelise (*poetic*), ühendava (*phatic*) ja keeleülese (*metalingual*) aga keeletegevuse **eneseleosutavaks** ehk **poeetiliseks funktsiooniks** (joonisel 39 on need eraldanud tinglikult punktiiriga). Mis puutub kõnetegude teooriasse või teisalt üldesteedikasse, siis on selge, et tunde väljendused toonitavad keele väljenduslikku (lüürilist) rolli, tõdemused osutavat (kirjeldavat ehk eepi-

list), juhised ja kohustumised aga kõnetavat (dramaatilist) rolli, deklaratiivide üldisemal astmel olles, st illokutiivse kohustumisega igas suunas. Mida aga analüütilisele keelefilosoofiale kindlasti saab ette heita, on piirav asjaolu, et uuringute põhiraskus on senini keskendunud osutavale funktsioonile, suurel määral eirates eneseleosutavat rolli, kuigi viimasest tehakse siiski üha rohkem juttu indeksväljendite ehk deiksise analüüsi sunnil. Eks ole refleksiivsuse relatsiooni matemaatikagi pigem tehtav kui tehtu, oodates tehnilist hüpet senitundmatu lahendusena (vt nt Tamme 1999). Varajane läbinägev indeksuurija Bertrand Russell keelas hiljem eneseleviitamise lausa ära; keelefilosoofiale äärmiselt olulist nähtust võimaldavat hulgateooriat nimetatakse matemaatikas tõrjuvalt “naiivseks”: kuigi definitsioon lubaks, ei tohi hulk olla iseenda elemendiks. Eks keele eneseleosutav ehk poeetiline (osa)olemus ole ka põhjuseks, miks tähenduste griceilik taandamine psüühikaseisunditele ei saa esitatud moel kunagi täielikult õnnestuda — keele refleksiivne külg lihtsalt ei taandu sel viisil uskude, soovide, oskuste jmt hoiakute või võimete intentsionaalsele võrgustikule ehk taustale.

Täiesti möödapääsmatu on aga poeetilise funktsiooni väärtustamine ilukirjanduse kui teise mudelsüsteemi kontekstis, kus see tõstetakse esile osutava funktsiooni taandudes (ja ilmselt ka selle arvelt). Üldistatult täidab keel seega kahte põhiülesannet: osutavat ja eneseleosutavat (autoreferentsiaalset ehk poeetilist) funktsiooni, kusjuures viimane on tavakeeles implitsiitne, esimene aga eksplitsiitne (vt ka Searle 1991a: 218–230). Hüpoteesi järgi elavdab lai kontekst tavasuhtluses üldiselt varjuva keelelise eneseleosutamise, muutes kitsa konteksti näiliselt või tõeliselt osutavad lausungid nende vormis eesmärgiks omaette, näiteks paradigmaliseks mänguks või endtaandavaks naljaks, sõnasõnalisuse mõttes seega teises-tekst; sageli väljamõelduks, tegelikkuses tühjaks või vääraks. Ilukirjanduse puhul on isegi soodustav, kui kitsa konteksti lausungi tõde või edukus reaalsuse testi ei läbi (näiteks luule puhul sageli Alliksaar, erinevalt Juhan Liivi või Jaan Kaplinski üldhoiakust), mis tunnistab, et osutava *de re* kõne asemel taotletakse muud — näiteks tähelepanu kandumist sisu asemel väljenduse keelelisele olemusele. Osutuse juhuslikkus, mängulisus või retoorilisus aeglustab vastuvõttu, öeldu taju juures takerdutakse, hakatakse juurdlema väljendite tähenduse üle, mistõttu aktiveeritakse *de dicto* funktsioon. Kunst võimendab keelelist eneseleosutamist. Vastuvõtu pidurdamine, selle kummastamine ehk harjumuspäratustamine (*defamiliarisation*) ongi esteetilise olemus, millest on kõneldud juba Viktor Šklovski aegadest saadik (vt Šklovski 1993, Torop 1993; samuti Mihhail Lotmani poetikaloenguid 1986, 1987, 1988). Retoorilistel (kui mitte tervikuna, siis

vähemasti osaliselt endtaandavatel) tegudel poleks olulist mõtet, kui ei töötaks poetiline funktsioon — kui referents on teisene või tühi ja tava-suhtluse mõttes absurdne, jääb sõelale vähemasti väljenduse tähendus ehk osutamise viis ise (mis kaudselt, allteksti ehk implikatuurina võib järgmise sammuna muidugi taas tegeliku osutuseni viia, aga see on juba uus loogiline tasand). Just nimelt seda, tähelepanu pööramist tähendusele, teadlikult taotletaksegi, õieti kogu taolise tulemuseni jõudmise süllogistlikku protsessi. Muuseas, selgekujulisema viite kahe konteksti ideele teeb Roman Jakobsongi, arutledes, et lisaks eneselesuunatud poetilisele teatele (mis osutab ühtlasi metonüümiliselt ka sama diskursi teistele teadetele) on mitmetähenduslikud ka poetiline saatja ja adressaat: autori–lugeja välise plaani kõrval on ka teine — lüürilise tegelase või fiktsionaalse autori, “mina” (kes ei ole tegelik autor), ja kujuteldava vastuvõtja, “sina” (kes ei ole tegelik lugeja) oma. Üks plaan on Alliksaare ja paljude luulehuviliste suhe, teine tekstisiseste vaimsete argonautide “meie”-mitmekõne, kus ei leidu ei reaalselt Alliksaart ega ajalikke ilumeelikuid, vahest ainult nende võimalikke *alter ego*’sid; kuigi laiemas plaanis on kogu mäng tervikuna loodud siiski esimeste jaoks. “Miks lapsed ja luuletajad mängivad peitust?” küsib meilt ja iseendalt Jaan Kaplinski.

Kolm filosoofilist paralleeli

Poetilise suhtluse juures peaks olema tavaline, kui sama lausungit tajutakse kord kitsast kontekstist lähtuvalt kui üht keelelist tegu, et siis selle ammendudes spontaanselt libiseda laia konteksti täiesti erineva keelelise teo vastuvõtu juurde. Kultuuristudes ollakse õppinud sellist toimingut hästi valdama, ainult seletamisel kiputakse võlgu jääma. Teatakse hästi, mis tunne on kanduda vaimus peeglitagusesse maailma, jälgima päkapikkude askeldusi või rüütli võitlust tuuleveskitega, et samas lehte pöörates või küpsist krõbistades sellest nõidusunest ärgata — kord usutakse ja kord ei usuta juttu. Tähelepanu lülitub iseenesest ümber kitsast fantaasia-kontekstist laiemasse, kriitilise hindamise alasse, et sealt jälle õhinal kujutlusmaailma tagasi söösta. Ka Juri Lotman (1990) kirjutab, et kunst on eriline tegevus, mis sarnaselt mängule ühendab endas nii praktilise kui tingliku ehk teaduslik-tunnetuslikke mudeleid iseloomustava tegevuse jooned: mäng eeldab praktilise ja tingliku tegevuse samaaegsust, tegevuse kaheplaaniisuse valdamist. Kui mängu võetakse liiga tõsiselt, samastatakse ta tegelikkusega, rikkudes mängulisuse; kui mängu ei võeta piisavalt

tõsiselt, ei siseneta tarvilikku tinglikkusesse, fantaasiaruumi, takerdudes praktilisse maailma. Mängu nagu kunstigi tajumise efekt tekib tasakaalus-
tatud toimimisel korraga mõlemas sfääris:

Mänguefekti mehhanism ei seisne eri tähenduste jäigas üheaegses kooseksisteerimises, vaid selle pidevas teadvustamises, et peale praegu tajutavate tähenduste on võimalikud ka teised tähendused. “Mänguefekt” seisneb selles, et ühe elemendi eri tähendused ei eksisteeri jälgalt koos, vaid “vilguvad”. Iga mõtestamine moodustub omaette sünkroonse löike, kuid säilitab seejuures mälestuse eelnevatest tähendustest ja teadmise võimalikest tulevatest tähendustest (1990: 25).

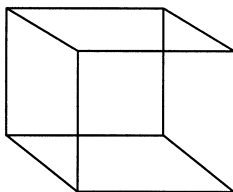
Kuidas ilmutada seda keerukat, kuigi ilmselt tavalist intentsionaalset nähtust, kus üks lausung võib ilmnedä korraga kahe eri tegevusena, kahes aspektis, mõlemas erineva ja lausa vastandliku ontoloogiaga? Võrdluseks võiks tuua kolm paralleeli: ühe kõnetegude teooriast, teise tajupsühholoogiast, kolmanda indeksilisuse alalt.

Mitmemõtteline lausung

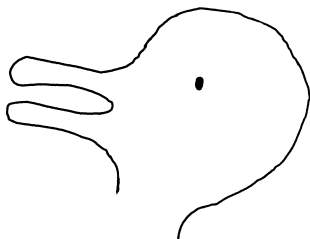
Esimeseks näiteks võiks võtta **mitmemõttelisuse**, mis on väga tavaline keele- ja kõnenähtus, olgu homonüümiast või kokkuhoiupõhimõttest tulenev. Tabada kaks kärbest ühe hoobiga, edastada ühe lausungiga mitu sisu või tegu (olgu ühele või erinevatele sihtgruppidele) — see on keelelise asjatundlikkuse tunnus. Öeldes lausungis (6) *Öues sajab lund*, võib kõneleja taotleda kuulajailt kinnitust oma usule, et öues on lumesadu (p), edastades samas tõdemuse abil toasistujale ka kaudse ettepaneku vm juhise “Lähme öue mürama” või, vastupidi, “Jääme parem tuppa!” (q). Ta võib lausungis (6) taotleda emba-kumba (nii otsest kui mittesõnasõnalist sisu), aga ka mõlemat korraga (p...q). Lisaks võib lausungis peituda metafoor (või ironia) viitega, et inimestel on rõõmus (või hoopis kurb) meel vms ((p...q)...r). Üks tähendusi, näiteks r, võib olla teistest olulisem, selgitades siis ka ülejäänute esitamist, aga nad võivad olla ka võrdväärsed — seega on edastatud propositsioonide kõrval väga oluline justnimelt niiviisi tuletatud ja esitatud tervik ise, tähenduste koondtähendus ning vaimne liikumine selle kihtide väljaselgitamisel. Juba Aristotelesel oli osa sellise metafoorse järeldamisprotsessi kirjeldamisel.

Kahemõtteline tajubjekt

Teine paralleel on tajupsühholoogiline, **visuaalselt kahemõttelise objekti** näide. Kui kunst jagab väljenduslike põhifunktsioonide täitmise tajutavalt kahte eri konteksti, mängides nende iseenesliku vaheldumisega, siis võib selle analoogina võtta Ludwig Wittgensteini poolt *Tractatuses* eksponeeritud nn Neckeri kuubikut või jänku/pardi pilti *Filosoofilistest uurimustest* (Wittgenstein 1997: 148–149, 1968: II 10; vt samuti Searle 1991a: 45–53) — kord Vestmann peal ja Piibeleht all, kord Piibeleht peal ja Vestmann all (vt joonis 40–41).

Joonis 40

Joonis 41

Tähelepanu jaotub kahe sisukontsentri vahel spontaanselt — kord on silme ees ühtse tajubjekti pardi, kord küüliku aspekt, kord on kuubi esitahukas nagu lammas all paremal nurgas, kord üleval vasakul, kuigi tegu on ühe ja sama objektiga väljenduse mõttes. Ühte pilti, väljendusakti on kodeeritud kahe erineva objekti esitus, eri kontekstid, kusjuures ühe objekti esinda-

tuse aspekt, tulles tänu teisele ilmsiks, langeb teise objekti esindatuse aspektiga, mis tänu esimesele ilmsiks tuleb, väljenduslikus homonüümi kokku, olles aga sisult, kontekstilt erinev. Niiviisi tuleb omakorda mängu ka aspektide aspekt, kõrgem mõõde — taotlus esitada mitu asja (ja lõpuks eri tasanditel) ühekorraga, erisuline mitmetähenduslikkus kui veelgi üldisem tähelepanuobjekt. Nagu antud joonistel kujutised, võivad ilmselt ka eri tasandi lausungid olla väljendatud ühe eksemplarina, mille mõte ja osutus on aga kahemõtteline. Kui ühe lausungieksemplari eri aspektide esindatust (näiteks kitsa konteksti semantilist võimalikkust ja sellest lahknevat laia konteksti pragmaatilist tähendust) võib samuti eraldi näha nagu kahemõttelisse tajuobjekti kodeeritud eri objektengi, siis kohustab see tunnistama kõrgema astme aspekti olemasolu, mille kaudu eelmised oma spontaanses vaheldumises on esindatud. Väga huvitav intentsionaalne mõistatus ehk *millest ei saa rääkida, sellest tuleb vaikida?*

Nii muutub objektide **esindatuse aspekt** ise tähelepanuobjektiks: peamine pole niivõrd kujutatu — kas neiu või vanamoor, piilupart või küülik —, kuivõrd kujutamise viis ise, kujutatu esituse laad, mille kaudu sisu väärtustub, ehk teisisõnu: tähelepanu ei kõida niivõrd sisu(d), vaid pigem väljenduse vorm ja tähendus, mille abil sisu(de)ni jõutakse. On vältimatu, et objekte tajutakse alati mingi aspekti alt ja et tavaliselt on esindatud ikkagi objektid ning mitte nende representeerimise viisid ise. Tavaliselt ei asetü aspekt tajuja ja objekti vahele — ta on küll tähtis intentsionaalne nähtus, aga üldjuhul mitte intentsionaalne objekt. Aga nagu näha, võivad ka aspektid teatud tingimustel objektideks muutuda nagu osutusvahendidki, nende koostis ja olemus võivab ise vaatluse alla sattuda. Nii võib ka aspekt olla nähtaval või kogunisti näidatud (esitatuna uue, mingi kõrgema aspekti alt, mille suhtes metakeel ei rakendu — öeldav, aga ütlematu, sest on ütlemiseks objektistamata), hõivab põhitähelepanu ja lükkab esialgsed objektid teise järjekorda. Esimese astme tähendus, *Sinn*, mille abil saavutati osutus(ed), *Bedeutung*, muutub teisel astmel ise mingil viisil osutatuks — ehtfregelik mõte. Justnimelt väljenduste vorm ja tähendus ongi kunsti sisuks ning tõeliseks objektiks; väljenduste osutused tegelikku maailma kui esmane eesmärk virtualiseeritakse, muudetakse teiseseks. Ilmselt võib treenitud vastuvõtja viibida ka vaheseisundites, jälgida mitut konteksti korraga jmt, kuid see on vähem filosoofia kui psühholoogia probleem. Peaks olema ka selge, et kontekstide eristamine ei ole rangelt välistav, sest need heiaistuvad nähtavalt üks ühes. Arvata on, et alliksaareliku luule tegelased võivad ka kitsas kontekstis oma keelemänge harrastada, kuigi kujundipillerkaar on eeskätt mõeldud ikkagi laia konteksti

analüütilisele vastuvõtule, sõnasõnalisem osa aga varutud peamiselt kitsa plaani jaoks.

Deiktilised väljendid

Indeksväljendid näitavad selgesti, et keeletegevus rahuldab kahte põhi-funktsiooni: osutavat ja eneseleosutavat (vt ka Searle 1991a: 218–230). Seega peab arvama, et deiktiline väljend on iseenda tõetingimuste osa, kuna tema tähendus viitab alati ka väljendile endale. Indeks väljend osutab sellega, et tema taotluslik sisu näitab suhet osutatava objekti ja sooritatava lausungi enda vahel, olles ühekorraga nii referentsiaalne kui autoreferentsiaalne. Väljend 'mina' viitab esmalt iseendale kui vahendile, mille abil saab kõneleja osutada endale kui denotaadile; selle semantikasse kuulub määratlus: '*mina*' osutab isikule, kes väljendit '*mina*' kasutab. '*Sina*' osutab isikule, kes on '*sina*' kasutaja kuulaja jne. Vastavalt kasutuskontekstile jõutakse sellise eneseleosutava üldtähenduse alusel igakordse tegeliku osutuseeni. Kui mina tarvitan 'mina', osutan ma käesoleva raamatu autorile, kui Teie ütlete 'mina', osutate Te ühele selle lugejatest — väljendi semantika on sama, osutus aga vaheldub kasutajalt kasutajale, ka ühe diskursi piires. 'Täna', öeldud selle raamatu alustamise päeval, osutas eelmisele sajandile; 'täna', öelduna ilmunise päeval, osutab aga uuele millenniumile.

Poetiline kõne kaldub osutavat funktsiooni rahuldama kitsa konteksti kujutluslikus alas, mängitades eneseleosutava funktsiooniga laia konteksti ekspertvastuvõttus.

Laia konteksti kõneteo võimalikkus

Eelnev näitas kätte ühe olulise *locus crucis*'e kahe konteksti hüpoteesi jaoks. Nimelt ei osuta deiktiline väljend iseendale selgesti, vaid *implitsiitselt*; küll on aga tema osutus denotaadile *eksplitsiitselt*, demonstreeriv, sisuliselt (sõna)näpuga näitamine, tuues kaasa nägemise. Samamoodi on aspektiline eneseleosutus nägemiskogemuses näidatud, kuid mitte nähtud (*shown, but not seen*) (Searle 1991a: 223). Deiktiline eneseleosutus võib olla küll näidatud, kuid seda ei postuleerita. Kuigi lausungi eneseleosutus toimub, ei tähenda see veel, et toimuks lausungile osutamise referentsiaalne akt, mis iseloomustab kõnetegu. Tähendus on küll näidatud, kuid selgelt osutamata, milleks oleks vaja keeleülest tegevust. Seega: kas ka laia konteksti R-kõnetead on pigem implitsiitsed kui eksplitsiitsed, seega mitte täisväärt tegevus tavakõne-

tegudega võrreldes? Kas need on kvaasikõnetead? Osasooritused? Mingi oluline “kahvatumine” tavakõnega võrreldes neid tõepoolest iseloomustab, kuid kas see välistab iseloomustusest kõneteo kui sellise?

Nimelt on piisav alus arvata, et poeetiline lausung läheb eneseleosutamise (tava)deiktilisest juhtumist kaugemale. Poeetilisel kõnel ei ole tarvidust olla *de re*, küll aga võimendab selle nõude institutsionaalne puudumine *eksplitsiitselt* nõuet olla eneseleosutav, vastasel korral oleks poeetilise lausungi loomine ülepea mõttetu. Poeetiline lausung väljendab sageli pigem mitte-suhet iseenda ja maailma vahel eesmärgiga tõsta esiplaanile aktiivne suhe iseendasse ja kasutajasse. Poeetilisel lausungil on väljapaistev kohustus kõnelda kunstlikult ja kujundlikult, st selgelt väljendada ehk lausa näidata retoorilist tõtt iseenda ja endaga sarnasussuhetes olevate teiste lausungite kohta ka selle arvel, et tal ei ole kohustust, kuigi võimalus, kõnelda tõtt tegeliku maailma asjaoludest. Ja kui ta sageli isegi väljendab kitsas kontekstis tõtt maailma kohta, ei tee ta seda loomult mitte niivõrd tõdevas mõttes nagu tavakõnele omane, vaid pigem kehtestades ehk deklareerides oma mõjualas võimalikke maailmu (mille hulka kuulub ka tegelik maailm), kus nii või naa öeldu juba on või võiks olla tõene ehtaristoteleslikus mõttes — *Stiften* (konkureerivas või täiendavas) hermeneutikapärases tõlgenduses. Võib arutleda, et kui just poeetiline kõnetegu ei olegi alati täiesti eksplitsiitne, sisaldades lahendamata tähendusnüansse ja mõistatusi, pole ta oma eneseleosutuses enam kaugeltki ka implitsiitne. Just kunstilisuse mõistatust ta eksplitseeribki. Kas kuulub ta aga niiviisi vahealasse, kaldega selginemise suunas? Igatahes eneseteadlike loojate puhul, nagu Artur Alliksaar, Ain Kaalep, Jaan Kaplinski, Paul-Erik Rummo, on poeetiline eksplitsiitsus pigem aprioorne kui et pärastine; refleksiivse selguse võimalus on kõigile avatud, olles ngunii intuiitiivse selguse kvaliteet.

Laia konteksti luulekõnetegu näib olevat tegelik ja vahetu, talle osutavad piisavalt teadvustatud kokkuleppelised **tähistajad** — poeetilise konventsiooni **markerid**. Mänguosutus ise on esimesi märkijaid, tähistamiseks poeetilist funktsiooni; heakõla, rütmivõtted, troobid ja figuurid, eri tasandite parallelism, kogu väljendusliku materjali suurenenud paradigmaalne ühtsus teised. Need vahendid osutavadki retoorilistele kõnejõududele või vähemasti vastavale **üldisele jõuväljale**. Mida teadlikum vastuvõtja, seda tuntumad on talle tähistajad. Intuitsioon ei luba seletada neid märkijaid kasutavaid luuletegusid lihtsalt kaudse või makrokõneteo abil, vaid need poetilised (võib-olla osa-)kõnetead on vahetud ja iseseisvad, mistõttu R-valemid, rakendudes küll teise astme funktsioonidena, peaksid kõnetegude mõttes Ockhami testi läbima. Poeetilise funktsiooni ümber

koondunud teisene märgisüsteem siseneb vertikaalselt tavakeelekasutuse horisonti, nii et teisene saab peaesmärgiks ja seega esmaseks, primaarne aga virtualiseeritakse ning seega saab pigem teiseseks: lähtealuseks, kulisiks ehk rekvisiidiks, kuigi mitte ainult. Sündmustik, kas Anna lõpetab õnnelikult või poolikuna, on kahe konteksti teooriale oluline lähtealus, paadunud deduktivistliku kirjandusteadlase pilk kipub sellest tasemest aga kergesti üle libisema ja terviku kahjuks eksima.

Poeetiline kõne tarvitab sajandite vältel loodud rikast varamut retoorilist rolli osutavate vahenditega, et nende abil (võib-olla kvaasi-) osutada kunstilistele (osa-)kõne jõududele. Poeetiline kõnetegu ei demonstreeri end implitsiitselt nagu tavakõnetegu (mida võib teatavasti siiski kergesti soorituslikult esile tuua, toetudes nimelt metakeele funktsioonile, saavutamaks lisajõuga kehtetusi *à la* DT(p): “Käesolevaga ma luban, et...”), vaid viitab endale pigem *e k s p l i t s i t s e l t*, mitmekesisiste üldtuntud markerite abil. Seega ta mitte ainult ei ole näidatud, vaid suurema või väiksema selgusega ka nähtud, kuna tarvitatakse selgeid kokkuleppelisi (enesele)osutusvahendeid — sageli tekstideiktalisi, millele ühtlasi viitabki jakobsonlik **metonüümilise parallelismi** idee sarnasuste projitseerimisel valikuteljelt väljendusteljele. Poeetiline lausung esindab iseennast ja kogu diskurssi piisavalt silmatorkavalt, mistõttu vaevalt et kõnetegevuse luulelise kihi äratundmisraskusi tekib. Tal on aredalt olemas kõik kõneteod tunnused, vähemasti sarnaselt **osasooritusele**. Kuid poeetiline *de dicto* kõne ei peagi olema tavakõneteod moodi, vaid ainult lähtuma sellelt. Temalt oodatakse teistsugust leppelist või mitteleppelist eripära koos selle ootuse rikkumise lepete või ootamatustega.

Publik ei torma lavale Othellot ja Desdemonat kitsikusest päästma ega noomi kõvahäälselt Harpagoni, kuigi mõni, kellel vastav olukord isiklikku valu üles kaevab, tahaks etenduse katkestada. Teatakse, et lugu edastatakse fiktsionaalse autori kaudu, kes ei ole ei päris autor ega dramaturg (kes tarvitavad teksti elustamiseks näitlejaid), vaid kes on publiku poolt loodud kitsa konteksti konstrukt — hästiinformeeritud varjunud vahendaja, kes mängult edastab vaataja silme ees vahetult lahti hargnevat sündmust. Mikroskoobist makroskoopi libisedes aga jälgitakse pigem osatäitjate süvenenud mängu ja väljendust ning püütakse jõudumööda osaleda kahekõnes Shakespeare'i või Molière'i endaga, või kui ei mõista, siis vähemasti lavastajaga. Keele, vaimu ja kunsti tõe olulised allikad peituvad luuleanalüüsis. Keeleteadus ja -filosoofia ilma poetikata on ebatäielikud (nagu keeletegevusõpetuseta ollakse ilma kolmandikust), samuti kui poetika on mõttetu ilma nendeta — mitte ainult Roman Jakobson ei

olnud selles veendunud. Alliksaar ja sõbrad (olgu tegelikud või kujuteldavad) teadsid seda samavõrd.

Edasi, edasi, edasi soovulmade võilille-ebemete pilvedesse mähituna! Alliksaarelikust “analüütilisemast” ja rõhutatult keeleluulelisest tekstist “sünteesilisemate” luuletuste juurde liikudes tekib küsimus: kas R kui **lause-** või hoopis **tekstioperaator**? Kas $R_{\text{metafoor}}||EA(p)$ või $\text{metafoor}||EA(p)$, kus üldine R-operaator seisab pigem kogu diskursi ees, jäädes selle sees sageli asetamatagi? Mõte tundub mõistlik, sest vastab stilistika põhiideele, et poeetilise kujunduse tasandil arendatakse kogu tekst välja ühtsemalt aluselt lähtuva süsteemse tervikuna (ka “postmodernistlikel” tekstitüüpidel pole süsteemsusest pääsu — nii rikkumine kui rikkumata jätmine on normi osad). Nii et tõepoolest mitte lause kui järgnevuse abil toodetud võrdsus $A=A$ (“Muna on arenev kana”) nagu metakeele puhul (Jakobson 1960: 358jj), vaid ennemini võrdsusest kui eeldusest lähtuv süntaktiline jada ehk (*ad hoc* lahenduses): $\Rightarrow A_1, A_2, \dots, A_i, \dots, A_n$ (*Puhkusepuhk. Uhkuseuhk. Suhtlusjuhtumid. Puhkev muhk. / Tuhksuhkur. Kuhtuv nuhk. /---/ Tuhm tuhkur. /---/ Puhvmuhv.*).

Seega: on eeldatav, et üks lausung võib väljendada mitu kõnetegu korraga, mis on iseloomustatav ühendkõneteo, üldkõneteo, implikatuuri ja lisajõududega kõneteo mõistete abil; viimane viib ühtlasi kõneteo täis- ja osasoorituse hüpoteesini, millel on tõenäoline roll kõnetegevuse teisese, poeetilise tasandi tõlgendamisel.

Poeetiline kõnetegevus näib toimuvat samaaegselt kahel spontaanselt vahelduval tasandil: ühelt poolt kitsas keelelis-semantilises kujuteldavas kontekstis ja teiselt poolt laias semantilis-pragmaatilises autor–teos–lugeja tegelikkuse kontekstis; esimeses, *de re* kontekstis toimib keele osutav, teises, *de dicto* kontekstis rohkem eneseleosutav ehk poeetiline funktsioon, mille kujundlik diskurss tõstab esmaseks. Euroopalikus vaimuruumis ollakse võrdselt huvitatud mõlemast.

ALLIKAD

I

- Artur Alliksaare luule pragmaatika I: Deiksis. — *Akadeemia* 1995, nr 10, lk 2086–2111, 2204–2205
- Eesti ballaadi ajamudelid. — *Kirjandusteadus. Mõte ja ulm, rakendus ja uurimus*. Tartu 1996: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 13–28 (Tartu Ülikooli Eesti Kirjanduse Õppetooli Toimetised 1)
- Time Models in Estonian Traditional and Literary Ballads. — *Folklore. Electronic Journal of Folklore. Vol. 3*. Ed. by Mare Kõiva & Andres Kuperjanov. Institute of Estonian Language & Estonian Folklore Archives [1997]: <http://haldjas.folklore.ee/folklore/vol3/vol3.htm>
- Some Time Models in Estonian Traditional, Modern and Postmodern Poetry. — *Interlitteraria* No 4: *world poetry in the postmodern age*. Tartu 1999: Tartu University Press. Pp. 264–280
- Time Models and Classification of the Estonian Ballad. — *Indo-European-Uralic-Siberian Linguistic and Cultural Contacts*. Ed. by Ago Künnap. Tartu 1999: University of Tartu. Division of Uralic Languages. Pp. 164–175 (Fenno-Ugristica 22)
- Time Models and Classification of the Estonian Ballad. — *Bridging the Cultural Divide: Our Common Ballad Heritage. Kulturelle Brücken: Gemeinsame Balladentradition*. 28. *Internationale Balladenkonferenz der SIEF-Kommission für Volksdichtung in Hildesheim, Deutschland, 19.–24. Juli 1998*. Ed. by Sigrid Rieuwerts & Helga Stein. Hildesheim — Zürich — New York 2000: Georg Olms Verlag. Pp. 291–310 (Veröffentlichungen des Landschaftsverbandes Hildesheim e.V. Schriftleitung: Ignaz Jung-Lundberg. Band 11.)

II

- Pragmaatiliselt Artur Alliksaarest. — *Eesti Kirjanduse Seltsi Aastaraamat XXV (1994)*. Tartu 1995: Eesti Kirjanduse Selts, lk 100–110
- Pragmaattinen Artur Alliksaar. — *Luule runosta. Lyriikan tutkimusta suomalais-virolaisin silmin*. Toim. Pekka Lilja. Jyväskylä 1996: Jyväskylän yliopisto, s. 47–60 (*Kirjallisuuden laitos. Julkaisuja 10*)
- Kynnõtaktiq vai kynnõaktiq. — *Kaika suvõõlikuulõ kogomik I–VIII (1989–1996)*. Võro 1997: Võro Instituut', lk 172–178
- Kõnetegude teooria: Artur Alliksaare luule pragmaatika II. — *Akadeemia* 1998, nr 10–11, lk 2019–2057, 2263–2298, 2429–2430
- Kirändüstiidiüisist ehk kuidas teha kirjandusteadusest F-teadus. — *Tiidüs ja tõdõ. Märgütiüsi. Arutlusi teadusest ja tõest*. Toim Jaan Kangilaski ja Enn Kasak. Võro 1998: Võro Instituut', lk 38–47 (Võro Instituudi Toimetiseq 5)
- Väljamõeldise tõde. — *Tiidüs ja tõdõ. Märgütiüsi. Arutlusi teadusest ja tõest*. Toim Jaan Kangilaski ja Enn Kasak. Võro 1998: Võro Instituut', lk 77–83 (Võro Instituudi Toimetiseq 5)
- Kirjandusele inimlikku põhjust otsimas. Margit Sutrop. Fiction and Imagination. The Anthropological Function of Literature. EXPLICATIO. Analytische Studien zur Literatur und Literaturwissenschaft. Hrsg. v. H. Fricke u. G. Gabriel. Paderborn: mentis, 2000. 244 lk. — *Keel ja Kirjandus* 2001, nr 5, lk 364–366

IV

- Artur Alliksaare vabavärrskõneteod. — *Taasleitud aeg. Eesti ja soome kirjanduse muutumine 1950.–1960. aastatel. Kadonneen ajan arvoitus. Viron ja Suomen kirjallisuuden muuttuminen 1950- ja 1960-luvulla*. Toim Luule Epner ja Pekka Lilja. Tartu Ülikooli Eesti Kirjanduse Õppetooli Toimetised 2. Tartu 2000: Bookmill, lk 88–107
- The Hypothesis of Two Contexts. An Analytic Approach to Literature. — *Congressus nonus internationalis Fenno-Ugristarum 7.–13.8.2000 Tartu. Pars III. Summaria acroasium in sectionibus et symposiis factarum. Folkloristica & Ethnologia. Litteratura. Archeologica & Anthropologia & Genetica*. Redegerunt: Anu Nurk, Triinu Palo, Tõnu Seilenthal. Tartu, 2000. Pp. 284–285
- Poetilised kõneteod. Kaks konteksti. — *Keel ja Kirjandus* 2001, nr 1–2, lk 13–24, 92–98, 144
- Poetic Speech Acts. A Theory of Two Contexts. — *Trames. Journal of the Humanities and Social Sciences* 2001, No. 2, Vol. 5(55/50), Pp. 157–176
- Luule. Kahe konteksti tehnika. — *TECHNE*. Tallinn 2002: Scripta Musicalia, lk 139–149

VIITED

- Alliksaar**, Artur 1997. *Päikesepillaja*. Tartu: Ilmamaa
- Annus**, Epp 1996. Marie Underi ballaadide narratoloogiline struktuur. — *Keel ja Kirjandus*, nr 4: 541–551
- Anscombe**, Elizabeth 1957. *Intention*. Oxford: Basil Blackwell
- Argumentation Illuminated** 1992. Ed. by Frans H. van Eemeren, Rob Grootendorst, J. Anthony Blair, Charles A. Willard. Amsterdam: International Society for the Study of Argumentation (ISSA) (SICSAT 1992)
- Austin**, John L. 1979a. Performative Utterances. — John L. Austin. *Philosophical Papers*. 3. ed. Ed. by J. O. Urmson, G. J. Warnock. Oxford: Clarendon Press, Pp. 233–252; samuti: *The Philosophy of Language*. 2 ed. Ed. by Aloysius P. Martinich. New York — Oxford: Oxford University Press, 1990, Pp. 105–114
- Austin**, John L. 1979b. *Philosophical Papers*. 3. ed. Ed. by J. O. Urmson, G. J. Warnock. Oxford: Clarendon Press
- Austin**, John L. 1984 [1962]. *How to Do Things with Words. The William James Lectures delivered at Harvard University in 1955*. Ed. by J. O. Urmson and Marina Sbisa. Oxford: Oxford University Press
- Auwers**, Johan van der 1980. On the Meaning of Basic Speech Acts. — *Journal of Pragmatics*, No. 4, Pp. 253–264
- Bach**, Kent; **Harnish**, Robert M. 1979. *Linguistic Communication and Speech Acts*. Cambridge, Massachusetts — London: The MIT Press
- Bach**, Kent 1991 [1981]. Referential/Attributive. — *Pragmatics: A Reader*. Ed. by Steven Davis. New York–Oxford: Oxford University Press, Pp. 17–32
- Baldwin**, Thomas 2001. Bertrand Russell (1872–1970). — *A Companion to Analytic Philosophy*. Ed. by Aloysius P. Martinich, David Sosa. Malden, Massachusetts: Blackwell Publishers, Pp. 21–44 (Blackwell Companions to Philosophy)
- Ballmer**, Thomas T.; **Brennenstuhl**, Waltraud 1981. *Speech Act Classification. A Study in the Lexical Analysis of English Speech Activity Verbs*. Berlin: Springer

- Beardsley**, Monroe C. 1978. Aesthetic Intentions and Fictive Illocutions. — *What is Literature?* Ed. by Paul Hernadi. Bloomington: Indiana University Press, Pp. 161–177
- Beck**, Götz 1980. *Sprechakte und Sprachfunktionen: Untersuchungen zur Handlungsstruktur der Sprache und ihren Grenzen*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag (Reihe Germanistische Linguistik, 27)
- Brinck**, Ingar 1997. *The Indexical 'I': The First Person in Thought and Language*. Dordrecht — Boston — London: Kluwer Academic Publishers (Synthese Library, Studies in Epistemology, Logic, Methodology, and Philosophy of Science, Vol. 265)
- Brown**, Gillian; **Yule**, George 1983. *Discourse Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press
- Brown**, Gillian 1995. *Speakers, Listeners and Communication: Explorations in Discourse Analysis*. Cambridge — New York: Cambridge University Press
- Bühler**, Karl 1982. The Deictic Field of Language and Deictic Words. — *Speech, Place, and Action: Studies in Deixis and Related Topics*. Ed. by Robert J. Jarvella and Wolfgang Klein. Chichester — New York etc.: John Wiley & Sons Ltd, Pp. 9–30
- Bühler**, Karl 1990. *Theory of Language: The Representational Function of Language*. Amsterdam — Philadelphia: John Benjamins Publishing Company (Foundations of Semiotics, Vol. 25)
- Christensen**, Carleton B. 1991. *Language and Intentionality: A Critical Examination of John Searle's Later Theory of Speech Acts and Intentionality*. Würzburg: Köninghausen & Neumann (Epistemata. Würzburger Wissenschaftliche Schriften. Reihe Philosophie, Bd. 93)
- Cohen**, Jonathan L. 1993. The Semantics of Metaphor. — *Metaphor and Thought*. 2nd ed. Ed. by Andrew Ortony. Cambridge: Cambridge University Press, Pp. 58–70
- Cornish**, Francis 1999. *Anaphora, Discourse, and Understanding: Evidence from English and French*. Oxford — New York: Clarendon Press
- Currie**, Gregory 1990. *The Nature of Fiction*. Cambridge: Cambridge University Press
- Davidson**, Donald 1990 [1978]. What Metaphors Mean. — *The Philosophy of Language*. 2nd ed. Ed. by Aloysius P. Martinich. Oxford — New York: Oxford University Press, Pp. 430–441; samuti *Pragmatics: A Reader*. Ed. by Steven Davis. New York–Oxford: Oxford University Press, 1991, Pp. 495–506
- Davies**, Martin 1981. *Meaning, Quantification, Necessity. Themes in Philosophical Logic*. London — Boston — Henley: Routledge & Kegan Paul. *International Library of Philosophy*

- Deixis in Narrative: A Cognitive Science Perspective** 1995. Ed. by Judith F. Duchan, Gail A. Bruder, Lynne E. Hewitt. Hillsdale — New Jersey etc.: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Dialogue: An Interdisciplinary Approach** 1985. Ed. by Marcelo Dascal and Hubert Cuyckens. Amsterdam — Philadelphia: John Benjamins Publishing Company (Pragmatics & Beyond. Companion Series, 1)
- Diessel, Holger** 1999. *Demonstratives: Form, Function, and Grammaticalization*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company (Typological Studies in Language, Vol. 42)
- Dijk, Teun A. van** 1992. *Text and Context. Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse*. London — New York: Longman
- Donnellan, Keith** 1990 [1966]. Reference and Definite Descriptions. — *The Philosophy of Language*. 2nd ed. Ed. by Aloysius P. Martinich. Oxford — New York: Oxford University Press, Pp. 235–247; samuti: *Pragmatics: A Reader*. Ed. by Steven Davis. New York–Oxford: Oxford University Press, 1991, Pp. 52–64
- Dretske, Fred I.** 1982. *Knowledge & The Flow of Information*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press (A Bradford Book)
- Dummett, Michael** 2001. Gottlob Frege (1848–1925). — *A Companion to Analytic Philosophy*. Ed. by Aloysius P. Martinich, David Sosa. Malden, Massachusetts: Blackwell Publishers, Pp. 6–20 (Blackwell Companions to Philosophy)
- Eemeren, Frans H. van; Grootendorst, Rob** 1991. The Study of Argumentation from a Speech Act Perspective. — *Pragmatics at Issue: Selected Papers of the International Pragmatics Conference, Antwerp, August 17–22, 1987*. Vol. 1. Ed. by Jef Verschueren. Amsterdam — Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, Pp. 151–170 (Pragmatics & Beyond. New Series, 6:1)
- Eemeren, Frans H. van; Grootendorst, Rob** 1992. *Argumentation, Communication, and Fallacies: A Pragma-Dialectical Perspective*. Hillsdale — New Jersey etc.: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers
- Eemeren, Frans H. van; Grootendorst, Rob** [et al.] 1996. *Fundamentals of Argumentation Theory: A Handbook of Historical Backgrounds and Contemporary Developments*. Mahwa — New Jersey etc.: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers
- Eesti entsüklopeedia. 8. kd. rai–sum.** Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1995
- Ehlich, Konrad** 1982. Anaphora and Deixis: Same, Similar, or Different? — *Speech, Place, and Action: Studies in Deixis and Related Topics*. Ed. by Robert J. Jarvella and Wolfgang Klein. Chichester–New York etc.: John Wiley & Sons Ltd, Pp. 315–338

- Encyclopedia of Contemporary Literary Terms: Approaches, Scholars, Terms** [1993] 2000. Gen. ed. Irena R. Makaryk. Toronto — Buffalo — London: University of Toronto Press
- Ennus, Katrin** 2002. Iroonia ja keeletegevusõpetus. — *Keel ja Kirjandus*, nr 1, lk 4–16
- Essays on Deixis** 1983. Ed. by Gisa Rauh. Tübingen: Gunter Narr Verlag (Tübingen Beiträge zur Linguistik, 188)
- Evans, Gareth** 1982. Existential Statements. — G. Evans (Ed. by John McDowell). *The Varieties of Reference*. Oxford: Clarendon Press; New York: Oxford University Press, Pp. 343–372
- Evans, Gareth** 1985. Understanding Demonstratives. — G. Evans. *Collected Papers*. Oxford: Clarendon Press, Pp. 291–321
- Eyer, Peter** 1987. *Perlokutionen*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag (Reihe Germanistische Linguistik, 75)
- Fass, Dan** 1997. *Processing Metonymy and Metaphor*. Greenwich: Ablex Publishing Corporation
- Fillmore, Charles F.** 1982. Towards a Descriptive Framework for Spatial Deixis. — *Speech, Place, and Action: Studies in Deixis and Related Topics*. Ed. by Robert J. Jarvella and Wolfgang Klein. Chichester — New York etc.: John Wiley & Sons Ltd, Pp. 31–59
- Fillmore, Charles F.** 1997. *Lectures on Deixis*. Stanford, California: CSLI Publications, Center for the Study of Language and Information, Pp. 31–59 (CSLI Lecture Notes, No. 65)
- Fodor, Jerry A.** 1975. *The Language of Thought*. New York: Crowell
- Forbes, Graeme** 1985. *The Metaphysics of Modality*. Oxford: Clarendon Press
- Fowler, Roger** 1986. *Linguistic Criticism*. Oxford — New York: Oxford University Press
- Frawley, William** 1992. *Linguistic Semantics*. Hillsdale — New Jersey etc.: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers
- Frege, Gottlob** 1962 [1892]. Sinn und Bedeutung. — G. Frege. *Funktion, Begriff, Bedeutung: Fünf logische Studien*. Hersg. von Günther Patzig. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, S. 38–63 (Kleine Vandenhoeck-Reihe 144/145); samuti: G. Frege. Tähendusest ja osutusest. — *Tähendus, tõde, meetod. Tekste analüütilisest filosoofiast*. Toim Jaan Kangilaski ja Margo Laasberg. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999, lk 22–43; G. Frege. On Sinn and Bedeutung. — *The Frege Reader*. Ed. by Michael Beaney. Oxford: Blackwell Publishers, 1997, Pp. 151–171; G. Frege. On Sense and Nominatum. — *The Philosophy of Language*. 2nd ed. Ed. by Aloysius P. Martinich. Oxford — New York: Oxford University Press, 1990, Pp. 190–202
- Frege, Gottlob** 1966 [1918]. Der Gedanke. — G. Frege. *Logische Untersuchungen*. Hersg. von Günther Patzig. Göttingen: Vandenhoeck &

- Ruprecht, S. 30–53 (Kleine Vandenhoeck-Reihe 219/220/221); samuti: G. Frege. Mõte: üks loogiline uurimus. — *Tähendus, tõde, meetod. Tekste analüütilisest filosoofiast*. Toim Jaan Kangilaski ja Margo Laasberg. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999, lk 54–77; G. Frege. Thought. — *The Frege Reader*. Ed. by Michael Beaney. Oxford: Blackwell Publishers, 1997, Pp. 325–345
- Fuchs**, Anna 1993. *Remarks on Deixis*. Heidelberg: Julius Groos Verlag (Sammlung Groos, 49)
- Geis**, Michael L. 1995. *Speech Acts and Conversational Interaction*. Cambridge — New York: Cambridge University Press
- Genette**, Gérard 1993. *Fiction & Diction*. Ithaca–London: Cornell University Press
- Gibbs**, Raymond W., Jr. 1994. *The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language, and Understanding*. Cambridge — New York: Cambridge University Press
- Granham**, Alan 2001. *Mental Models and the Interpretation of Anaphora*. Philadelphia: Psychology Press
- Green**, Keith 1992. Deixis and the Poetic Persona. — *Language and Literature*. Vol. 1, No. 2, Pp. 121–134
- Green**, Keith 1995. Deixis: A Revaluation of Concepts and Categories. — *New Essays in Deixis: Discourse, Narrative, Literature*. Ed. by Keith Green. Amsterdam–Atlanta: Rodopi, Pp. 11–25 (Costerus New Series, 103)
- Grenoble**, Lenore A. 1998. *Deixis and Information Packaging in Russian Discourse*. Amsterdam — Philadelphia: John Benjamins Publishing Company (Pragmatics & Beyond, New Series, 50)
- Grice**, H. Paul 1989a [1975]. Logic and Conversation. — Paul Grice. *Studies in the Way of Words*. Cambridge, Massachusetts — London: Harvard University Press, Pp. 22–40; samuti *The Philosophy of Language*. 2nd ed. Ed. by Aloysius P. Martinich. Oxford — New York: Oxford University Press, 1990, Pp. 149–160; *Pragmatics: A Reader*. Ed. by Steven Davis. New York–Oxford: Oxford University Press, 1991, Pp. 305–315
- Grice**, H. Paul 1989b [1978]. Further Notes on Logic and Conversation. — Paul Grice. *Studies in the Way of Words*. Cambridge, Massachusetts — London: Harvard University Press, Pp. 41–57
- Grice**, H. Paul 1989c. Utterer's Meaning and Intentions. — Paul Grice. *Studies in the Way of Words*. Cambridge, Massachusetts — London: Harvard University Press, Pp. 86–116
- Grice**, H. Paul 1989d [1968, 1975]. Utterer's Meaning, Sentence-Meaning, and Word-Meaning. Paul Grice. *Studies in the Way of Words*. Cambridge, Massachusetts — London: Harvard University Press, Pp. 117–137; samuti: *Pragmatics: A Reader*. Ed. by Steven Davis. New York–Oxford: Oxford University Press, 1991, Pp. 65–76

- Grice, H. Paul** 1989e. Some Models for Implicature. — Paul Grice. *Studies in the Way of Words*. Cambridge, Massachusetts — London: Harvard University Press, Pp. 138–143
- Grice, H. Paul** 1989f [1948, 1957]. Meaning. — Paul Grice. *Studies in the Way of Words*. Cambridge, Massachusetts — London: Harvard University Press, Pp. 213–223; samuti *The Philosophy of Language*. 2nd ed. Ed. by Aloysius P. Martinich. Oxford — New York: Oxford University Press, 1990, Pp. 72–78; Paul Grice. Tähendus. — *Tähendus, tõde, meetod. Tekste analüütilisest filosoofiast I*. Toim Jaan Kangilaski ja Margo Laasberg. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999, lk 220–231
- Grice, H. Paul** 1989g [1970, 1977]. Presupposition and Conversational Implicature. — Paul Grice. *Studies in the Way of Words*. Cambridge, Massachusetts — London: Harvard University Press, Pp. 269–282; samuti: *Radical Pragmatics*. Ed. by Peter Cole. New York, London etc.: Academic Press. A Subsidiary of Harcourt Brace Jovanovich, Publishers, 1981, Pp. 183–198
- Grice, H. Paul** 1989h [1976, 1980]. Meaning Revisited. — Paul Grice. *Studies in the Way of Words*. Cambridge, Massachusetts — London: Harvard University Press, Pp. 283–303
- Hacker, P. M. S.** 2001. Ludwig Wittgenstein. — *A Companion to Analytic Philosophy*. Ed. by Aloysius P. Martinich, David Sosa. Malden, Massachusetts: Blackwell Publishers, Pp. 68–93 (Blackwell Companions to Philosophy)
- Haley, Michael Cabot** 1988. *The Semeiosis of Poetic Metaphor*. Bloomington — Indianapolis: Indiana University Press (Peirce Studies No. 4)
- Harnish, Robert M.** 1991 [1976]. Logical Form and Implicature. — *Pragmatics: A Reader*. Ed. by Steven Davis. New York — Oxford: Oxford University Press, Pp. 316–364
- Harweg, Roland** 1990. *Studien zur Deixis*. Bochum: N. Brockmeyer
- Heim, Irene** 1991 [1988]. On the Projection Problem for Presuppositions. — *Pragmatics: A Reader*. Ed. by Steven Davis. New York — Oxford: Oxford University Press, Pp. 397–405
- Henry, Richard** 1996. *Pretending and Meaning: Toward a Pragmatic Theory of Fictional Discourse*. Westport, Connecticut — London: Greenwood Press
- Here and There. Cross-Linguistic Studies on Deixis and Demonstration** 1982. Ed. by Jürgen Weissenborn & Wolfgang Klein. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company (Max-Planck-Institut für Psycholinguistics, Nijmegen) (Pragmatics & Beyond III: 2/3)
- Hill, Clifford** 1982. Up/Down, Front/Back, Left/Right: A Contrastive Study of Hausa and English. — *Here and There. Cross-Linguistic Studies on Deixis and Demonstration* 1982. Ed. by Jürgen Weissenborn & Wolfgang

- Klein. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, Pp. 12–42 (Max-Planck-Institut für Psycholinguistics, Nijmegen) (Pragmatics & Beyond III: 2/3)
- Hilpinen**, Risto 1998. Pragmatics and Pragmatism: On C. S. Peirce's Pragmatic Theory of Meaning. — *The Role of Pragmatics in Contemporary Philosophy: Proceedings of the 20th International Wittgenstein-Symposium. 10th to 16th August 1997. Kirchberg am Wechsel (Austria)*. Ed. by Paul Weingartner, Gerhard Schurz, Georg Dorn. Vienna: Verlag Holder — Pichler — Tempsky, Pp. 151–164
- Huang**, Yan 2000. *Anaphora: A Cross-linguistic Approach*. Oxford: Oxford University Press
- Jakobson**, Roman 1971 [1957]. Shifters, Verbal Categories, and the Russian Verb. — Roman Jakobson. *Selected Writings II: Word and Language*. Hague — Paris — New York: Mouton, Pp. 130–147
- Jakobson**, Roman 1981 [1960]. Linguistics and Poetics. — Roman Jakobson. *Selected Writings III: Poetry of Grammar and Grammar of Poetry*. Hague — Paris — New York: Mouton Publishers, Pp. 18–51
- Jones**, Peter 1995. Philosophical and Theoretical Issues in the Study of Deixis: A Critique of the Standard Account. — *New Essays in Deixis: Discourse, Narrative, Literature*. Ed. by Keith Green. Amsterdam — Atlanta: Rodopi, Pp. 27–48 (Costerus New Series, 103)
- Kaplan**, David 1979. The Logic of Demonstratives. — *Contemporary Perspectives in the Philosophy of Language*. Ed. by Peter H. French, Theodore Uehling, Jr., Howard Wettstein. Minneapolis: University of Minnesota Press
- Kaplan**, David 1990 [1978]. Dthat. — *The Philosophy of Language*. 2nd ed. Ed. by Aloysius P. Martinich. Oxford — New York: Oxford University Press, Pp. 316–329
- Kapliniski**, Jaan 1995 [1972]. Parallelismist lingvisti pilguga. — Jaan Kapliniski. *Võimaluste võimalikkus*. [Tallinn:] Vagabund, lk 203–230
- Karttunen**, Lauri 1991 [1974]. Presupposition and Linguistic Context. *Pragmatics: A Reader*. Ed. by Steven Davis. New York — Oxford: Oxford University Press, Pp. 406–415
- Kearns**, John T. *Using Language: The Structures of Speech Acts*. Albany: State University of New York Press (SUNY Series in Philosophy)
- King**, Jeffrey C. 2001. *Complex Demonstratives: A Quantificational Account*. Cambridge, Massachusetts — London: The MIT Press (A Bradford Book)
- Kittay**, Eva Feder 1987. *Metaphor: Its Cognitive Force and Linguistic Structure*. Oxford: Clarendon Press; New York: Oxford University Press
- Kõiv**, Madis 1997. Eessõna. — Tõnu Tamme, Tanel Tammet, Rein Park. *Loo-gika. Mõtlemisest tõestamiseni*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk v–vi

- Kripke**, Saul 1990 [1977]. Speaker's Reference and Semantic Reference. — *The Philosophy of Language*. 2nd ed. Ed. by Aloysius P. Martinich. New York – Oxford: Oxford University Press, Pp 248–267; samuti: *Pragmatics: A Reader*. Ed. by Steven Davis. New York – Oxford: Oxford University Press, 1991, Pp. 77–96
- Kurrik**, Juhan 1985. *Ilomaaile. Anthology of Estonian Folk Songs With Translations and Commentary*. Toronto: Maarjamaa (Studia Estonica Fennica Baltica, Vol. III)
- Lakoff**, George 1993. The Contemporary Theory of Metaphor. — *Metaphor and Thought*. 2 ed. Ed. by Andrew Ortony. Cambridge, New York: Cambridge University Press, Pp. 202–251
- Langton**, Rae 1993. Speech Acts and Unspeakable Acts. — *Philosophy & Public Affairs*. Vol. 22, No. 4, Pp. 293–330
- Larjavaara**, Matti 1990. *Suomen deiksis*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura
- Lasnik**, Howard 1998. *Essays on Anaphora*. Dordrecht — Boston — London: Kluwer Academic Publishers
- Leech**, Geoffrey N. 1983. *Principles of Pragmatics*. London — New York: Longman (Longman Linguistic Library No. 30)
- Levinson**, Stephen C. 1992 [1983]. *Pragmatics*. — Cambridge, Cambridge University Press (Cambridge Textbooks in Linguistics)
- Lewis**, David 1978. Truth in Fiction. — *American Philosophical Quarterly*. Vol. 15, No. 1, Pp. 37–46
- Lewis**, David 1991 [1979]. Scorekeeping in a Language Game. *Pragmatics: A Reader*. Ed. by Steven Davis. New York — Oxford: Oxford University Press, Pp. 416–427
- Literary Pragmatics** 1991. Ed. By Roger D. Sell. London — New York: Routledge
- Lotman**, Juri 1972. *Analiz poetičeskogo teksta. Struktura stiha*. Leningrad: Izdatelstvo Prosveštšenie
- Lotman**, Juri 1977 [1974]. Primary and Secondary Communication-Modeling Systems. — *Soviet Semiotics: An Anthology*. Ed. by Daniel P. Lucid. Baltimore — London: The John Hopkins University Press, Pp. 95–98
- Lotman**, Juri 1990. Kunst modelleerivate süsteemide reas. Teesid. — J. Lotman. *Kultuurisemiootika. Tekst–kirjandus–kultuur*. Tallinn: Olion, lk 8–31
- Lotman**, Mihhail 1986, 1987, 1988. Poeetika lühikursus. — *Vikerkaar*, 1986: nr 1, lk 66–68, nr 3, lk 65–67, nr 5 lk 71–74; 1987: nr 1, lk 68–71, nr 3, lk 74–76, nr 9, lk 79–82; 1988: nr 1, lk 75–78
- Lycan**, William G. 1984. *Logical Form in Natural Language*. Cambridge, Massachusetts; London: The MIT Press (A Bradford Book)

- Lycan**, William G. 2000. *Philosophy of Language: A Contemporary Introduction*. London, New York: Routledge (Routledge Contemporary Introductions to Philosophy)
- Lyons**, John 1977. *Semantics*. Vol. 2. Cambridge: Cambridge University Press
- MacCormac**, Earl R. 1990. *A Cognitive Theory of Metaphor*. Cambridge, Massachusetts — London: The MIT Press (A Bradford Book)
- Martinich**, Aloysius P. 2001a. Introduction. — *A Companion to Analytic Philosophy*. Ed. by Aloysius P. Martinich, David Sosa. Malden, Massachusetts: Blackwell Publishers, Pp. 1–5 (Blackwell Companions to Philosophy)
- Martinich**, Aloysius P. 2001b. John R. Searle (1932–). — *A Companion to Analytic Philosophy*. Ed. by Aloysius P. Martinich, David Sosa. Malden, Massachusetts: Blackwell Publishers, Pp. 434–450 (Blackwell Companions to Philosophy)
- McCormick**, Peter J. 1988. *Fictions, Philosophies, and the Problems of Poetics*. Ithaca — London: Cornell University Press
- Merilai**, Arne 1991. *Eesti ballaad 1900–1940*. Tartu: Tartu Ülikool
- Merilai**, Arne 1994. Kõneaktid Artur Alliksaare luules: Kuhu küll, kuhu küll, uhh!!! — 38. *Kreutzwaldi päevad. Ettekannete teesid. 21. ja 22. detsembril 1994. a*. Tartu: Eesti Teaduste Akadeemia Kirjandusmuuseum, lk 41–44
- Merilai**, Arne 1995a. Artur Alliksaare luule pragmaatika I: Deiksis. — *Akadeemia*, nr 10, lk 2086–2111, 2204–2205
- Merilai**, Arne 1995b. Suupärane Ain Kaalep. — *Ajalaval. Kangelane & väärtused*. Toim Jan Blomstedt, Maarja Lõhmus, Eero Tarasti. Tartu — Helsinki: Kullervo — Synteesi, lk 210–221
- Merilai**, Arne 1995c. Pragmaatiliselt Artur Alliksaarest. — *Eesti Kirjanduse Seltsi Aastaraamat XXV (1994)*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, lk 100–110
- Merilai**, Arne 1996. Pragmaattinen Artur Allik Saar. — *Luule runosta. Lyriikan tutkimusta suomalais-virolaisiin silmin*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto. S. 47–60 (Kirjallisuuden laitos. Julkaisuja 10)
- Merilai**, Arne 1997a. Meie, Allik Saar ehk Õhtute tolm on tõepoolest kollane. Metafoorne metakeelemäng. — Artur Allik Saar. *Päikesepillaja*. Tartu, Ilmamaa, lk 409–432
- Merilai**, Arne 1997b. Kynnõtaktiq vai kynnõaktiq. — *Kaika suvõõlikuulõ kogomik I–VIII (1989–1996)*. Võro: Võro Instituut', lk 172–178
- Merilai**, Arne 1997c. Lingvistiline kriitika. [Madis Kõiv. Aken. Romaan. Õllu, Tallinn, 1996. 219 lk.] — *Vikerkaar*, nr 7/8, lk 175–180
- Merilai**, Arne 1998a. Kõnetegude teooria: Artur Alliksaare luule pragmaatika II. — *Akadeemia*, nr 10–11, lk 2019–2057, 2263–2298

- Merilai**, Arne 1998b. Kirändustiidüisist ehk kuidas teha kirjandusteadusest F-teadus. — *Tiidüs ja tõdõ. Märgütiisi. Arutlusi teadusest ja tõest*. Toim Jaan Kangilaski ja Enn Kasak. Võro: Võro Instituut'. (Võro Instituudi Toimetiseq 5.) Lk 38–47
- Merilai**, Arne 1998c. Väljamõeldise tõde. — *Tiidüs ja tõdõ. Märgütiisi. Arutlusi teadusest ja tõest*. Toim Jaan Kangilaski ja Enn Kasak. Võro: Võro Instituut'. (Võro Instituudi Toimetiseq 5.) Lk 77–83
- Merilai**, Arne 2000a. Artur Alliksaare vabavärsskõnetead. — L. Epner, P. Lilja (toim). *Taasleitud aeg. Eesti ja soome kirjanduse muutumine 1950.–1960. aastatel. Kadonneen ajan arvoitus. Viron ja Suomen kirjallisuuden muuttuminen 1950- ja 1960-luvulla*. Tartu Ülikooli Eesti Kirjanduse Õpetooli Toimetised 2. Tartu: Bookmill, lk 88–107
- Merilai**, Arne 2000b. Õnneigatsus ja hingeikirik. — Marie Under. *Õnnevarjutus. Kogu ballaade*. Tallinn: Tänapäev, lk 71–100
- Metaphor and Metonymy at the Crossroads: A Cognitive Perspective** 2000. Ed. by Antonio Barcelona. Berlin — New York: Mouton de Gruyter (Topics in English Linguistics, 30)
- Metaphor and Thought** 1993. 2nd ed. Ed. by Andrew Ortony. Cambridge: Cambridge University Press
- Mihkelev**, Anneli 2002. Allusioon ja poeesia: vihjamise mehhanismidest. — *Keel ja Kirjandus*, nr 2, lk 103–115
- Miller**, Max 1979. *The Logic of Language Development in Early Childhood*. Berlin etc: Springer-Verlag (Springer Series in Language and Communication, vol. 3)
- Morris**, Charles 1971. Foundations of the Theory of Signs. — *Writings on the General Theory of Signs*. The Hague: Mouton, Pp. 17–74
- Neale**, Stephen 2001. H. P. Grice (1913–1988). — *A Companion to Analytic Philosophy*. Ed. by Aloysius P. Martinich, David Sosa. Malden, Massachusetts: Blackwell Publishers, Pp. 254–273 (Blackwell Companions to Philosophy)
- New Essays in Deixis: Discourse, Narrative, Literature** 1995. Ed. by Keith Green. Amsterdam — Atlanta: Rodopi, Pp. 11–25 (Costerus New Series, 103)
- Ohmann**, Richard 1973. Literature as Act. — *Approaches to Poetics*. Ed. by Seymour Chatman. New York — London: Columbia University Press, Pp. 81–107
- Pagnini**, Marcello 1987. *The Pragmatics of Literature*. Bloomington: Indiana University Press
- Pajusalu**, Renate 1999. *Deiktikud eesti keeles*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus (Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 8)
- Peirce**, Charles Sanders 1931. *Collected Papers of Charles Sanders Peirce*. Vol I. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press

- Perkins**, Revere D. 1992. *Deixis, Grammar, and Culture*. Amsterdam — Philadelphia: John Benjamins Publishing Company (Typological Studies in Language, Vol. 24)
- Petrey**, Sandy 1990. *Speech Acts and Literary Theory*. New York: Routledge
- Pilkington**, Adrian 1991. Poetic Effects: A Relevance Theory Perspective. — *Literary Pragmatics*. Ed. by Roger D. Sell. London — New York: Routledge, Pp. 44–61
- Pragmatics. A Reader** 1991. Ed. by S. Davis. New York — Oxford: Oxford University Press
- Pratt**, Mary Louise 1977. *Toward a Speech Act Theory of Literary Discourse*. Bloomington — London: Indiana University Press
- Predelli**, Stefano 1997. *Contexts: A Study in the Semantics of Indexical Expressions. A dissertation submitted in partial satisfaction of the requirements for the degree Doctor of Philosophy in Philosophy*. Los Angeles: University of California; <http://www.umi.com/dissertations>
- Problemy Poetyki Pragmatycznej pod redakcją naukową Eugeniusza Czaplejewicza** 1977. Uniwersytet Warszawski, Wydział Filologii Polskiej: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego
- Putnam**, Hilary 1990 [1973]. Meaning and Reference. — *The Philosophy of Language*. 2nd ed. Ed. by Aloysius P. Martinich. New York — Oxford: Oxford University Press, Pp. 308–315; samuti: Hilary Putnam. *Tähenodus ja osutus. — Tähenodus, tõde, meetod. Tekste analüütilisest filosoofiast I*. Koost ja toim Jaan Kangilaski ja Margo Laasberg. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999, lk 310–322
- Rauh**, Gisa 1983. Aspects of Deixis. — *Essays on Deixis*. Ed. by Gisa Rauh. Tübingen: Gunter Narr Verlag, Pp. 9–60 (Tübingen Beiträge zur Linguistik, 188)
- Recanati**, François 1991. The Pragmatics of What Is Said. — *Pragmatics: A Reader*. Ed. by Steven Davis. New York–Oxford: Oxford University Press, Pp. 97–120
- Recanati**, François 1993. *Direct Reference: From Language to Thought*. Oxford — Cambridge (USA): Blackwell
- Reichenbach**, Hans 1966 [1947]. *Elements of Symbolic Logic*. New York: The Free Press; London: Collier-Macmillan Limited
- Ricoeur**, Paul 1981. *The Rule of Metaphor: Multi-Disciplinary Studies of the Creation of Meaning in Language*. Toronto — Buffalo: University of Toronto Press (University of Toronto Romance Series, 37)
- Rudy**, Stephen 1986. Semiotics in the U.S.S.R. — *The Semiotic Sphere*. Ed. by Thomas A. Sebeok, Jean Umiker-Sebeok. New York — London: Plenum Press, Pp. 555–582 (Topics in Contemporary Semiotics)

- Russell**, Bertrand 1940. *An Inquiry into Meaning and Truth*. London: G. Allen & Unwin; samuti: B. Russell. *Uurimus tähendusest ja tõest*. Tallinn: Hortus Litterarum, 1996
- Russell**, Bertrand 1990a [1905]. On Denoting. — *The Philosophy of Language*. 2nd ed. Ed. by Aloysius P. Martinich. New York — Oxford: Oxford University Press, Pp. 203–211
- Russell**, Bertrand 1990b [1919]. Descriptions. — *The Philosophy of Language*. 2nd ed. Ed. by Aloysius P. Martinich. New York — Oxford: Oxford University Press, Pp. 212–218
- Sadock**, Jerrold M.; **Zwicky**, Arnold M. 1985. Speech Act Distinctions in Syntax. — *Language Typology and Syntactic Description. Vol. 1. Clause Structure*. Cambridge: Cambridge University Press, Pp. 155–196
- Sadock**, Jerrold M. 1991 [1978]. On Testing for Conversational Implicature. — *Pragmatics: A Reader*. Ed. by Steven Davis. New York — Oxford: Oxford University Press, Pp. 365–376
- Schiffer**, Stephen R. 1974. *Meaning*. Oxford: Clarendon Press
- Schiffer**, Stephen R. 1987. *Remnants of Meaning*. Cambridge, Massachusetts — London: The MIT Press (A Bradford Book); vt ka: Stephen R. Schiffer. Semantiline, psühholoogiline ja füüsikaline. — *Tähendus, tõde, meetod. Tekste analüütilisest filosoofiast*. Toim Jaan Kangilaski ja Margo Laasberg. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999, lk 358–381
- Schmid**, Wolfgang P. 1983. Die Pragmatische Komponente in der Grammatik. — *Essays on Deixis*. Ed. by Gisa Rauh. Tübingen: Gunter Narr Verlag, Pp. 61–78 (Tübingen Beiträge zur Linguistik, 188)
- Searle**, John R. 1989a [1975]. A Taxonomy of Illocutionary Acts. — John R. Searle. *Expression and Meaning: Studies in the Theory of Speech Acts*. Cambridge: Cambridge University Press, Pp. 1–29
- Searle**, John R. 1989b [1975]. Indirect Speech Acts. — J. R. Searle. *Expression and Meaning: Studies in the Theory of Speech Acts*. Cambridge: Cambridge University Press, Pp. 30–57
- Searle**, John R., **Vanderveken**, Daniel 1985. *Foundations of Illocutionary Logic*. Cambridge: Cambridge University Press
- Searle**, John R. 1989c [1975]. The Logical Status of Fictional Discourse. — J. R. Searle. *Expression and Meaning: Studies in the Theory of Speech Acts*. Cambridge: Cambridge University Press, Pp. 58–75
- Searle**, John R. 1989d [1979]. Metaphor. — J. R. Searle. *Expression and Meaning: Studies in the Theory of Speech Acts*. Cambridge: Cambridge University Press, Pp. 76–116; samuti: *Pragmatics: A Reader*. Ed. by Steven Davis. New York — Oxford: Oxford University Press, 1991, Pp. 519–539
- Searle**, John R. 1989e [1978]. Literal Meaning. — John R. Searle. *Expression and Meaning: Studies in the Theory of Speech Acts*. Pp. 117–136

- Searle**, John R. 1989f [1979]. Referential and Attributive. — J. R. Searle. *Expression and Meaning: Studies in the Theory of Speech Acts*. Cambridge: Cambridge University Press, Pp. 137–161; samuti: *Pragmatics: A Reader*. Ed. by Steven Davis. New York–Oxford: Oxford University Press, 1991, Pp. 121–33
- Searle**, John R. 1991a [1983]. *Intentionality: An Essay in the Philosophy of Mind*. Cambridge: Cambridge University Press, Pp. 218–230
- Searle**, John R. 1991b [1965]. What is a Speech Act? — *Pragmatics: A Reader*. Ed. by Steven Davis. New York — Oxford: Oxford University Press, Pp. 254–264
- Searle**, John R. 1992 [1969]. *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge University Press
- Searle**, John R. [et al.] 1992. (On) *Searle on Conversation*. Ed. by Herman Parrett and Jef Verschueren. Amsterdam — Philadelphia: John Benjamins Publishing Company (Pragmatics & Beyond. New Series, 21)
- Searle**, John R. 1994. Literary Theory and its Discontents. — *New Literary History: A Journal of Theory & Interpretation*. Vol. 25, No. 3, Summer 1994, Pp. 637–667
- Searle**, John R. 2001. J. L. Austin (1911–1960). — *A Companion to Analytic Philosophy*. Ed. by Aloysius P. Martinich, David Sosa. Malden, Massachusetts: Blackwell Publishers, Pp. 218–230 (Blackwell Companions to Philosophy)
- Sebeok**, Thomas A. 1994. Language as a Primary Modelling System? — T. A. Sebeok. *Signs: An Introduction to Semiotics*. Toronto — Buffalo: University of Toronto Press, Pp. 117–127
- Segerdahl**, Pär 1996. *Language Use. A Philosophical Investigation into the Basic Notions of Pragmatics*. Houndmills — Basingstoke etc.: Macmillan Press LTD. Swansea Studies in Philosophy
- Semino**, Elena 1992. Building on Keith Green's "Deixis and the Poetic Persona": Further Reflections on Deixis in Poetry. — *Language and Literature*, Vol. I, No. 2, Pp. 135–140
- Sennholz**, Klaus 1985. *Grundzüge der Deixis*. Bochum: N. Brockmeyer
- Shepard**, Leslie 1973. *The History of Street Literature*. Book — Tower — Detroit — Michigan: Singing Tree Press
- Soames**, Scott 1991 [1982]. How Presuppositions Are Inherited: A Solution to the Projection Problem. *Pragmatics: A Reader*. Ed. by Steven Davis. New York — Oxford: Oxford University Press, Pp. 428–470
- Sosa**, Ernest 2001. G. E. Moore (1873–1958). *A Companion to Analytic Philosophy*. Ed. by Aloysius P. Martinich, David Sosa. Malden, Massachusetts: Blackwell Publishers, Pp. 45–56 (Blackwell Companions to Philosophy)

- Souza Filho**, Danilo Marcondes de 1984. *Language and Action: A Reassessment of Speech Act Theory*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company (Pragmatics & Beyond. Interdisciplinary Series of Language Studies, V:6)
- Speech, Place, and Action: Studies in Deixis and Related Topics** 1982. Ed. by Robert J. Jarvella and Wolfgang Klein. Chichester — New York etc.: John Wiley & Sons Ltd
- Sperber**, Dan; **Wilson**, Deirdre 1981. Irony and the Use — Mention Distinction. — *Radical Pragmatics*. Ed. by Peter Cole. New York, London etc.: Academic Press. A Subsidiary of Harcourt Brace Jovanovich, Publishers. Pp. 295–318
- Stalnaker**, Robert C. 1999a [1981]. Indexical Belief. — *Context and Content: Essays on Intentionality in Speech and Thought*. Oxford: Oxford University Press, Pp. 130–149
- Stalnaker**, Robert C. 1999b [1972]. Pragmatics. — *Context and Content: Essays on Intentionality in Speech and Thought*. Oxford: Oxford University Press, Pp. 31–46; samuti: samuti: *Pragmatics: A Reader*. Ed. by Steven Davis. New York — Oxford: Oxford University Press, 1991, Pp. 176–186
- Stalnaker**, Robert C. 1999c [1974]. Pragmatic Presuppositions. — Robert. C Stalnaker. *Context and Content: Essays on Intentionality in Speech and Thought*. Oxford: Oxford University Press, Pp. 47–62; samuti: *Pragmatics: A Reader*. Ed. by Steven Davis. New York — Oxford: Oxford University Press, 1991, Pp. 471–481
- Stern**, Josef 2000. *Metaphor in Context*. Cambridge, Massachusetts — London: The MIT Press (A Bradford Book)
- Stiles**, William B. 1981. Classification of Intersubjective Illocutionary Acts. — *Language in Society*, No. 10, Pp. 227–249
- Strawson**, Peter F. 1990. On Referring. — *The Philosophy of Language*. 2nd ed. Ed. by Aloysius P. Martinich. New York — Oxford: Oxford University Press, Pp. 219–234
- Strawson**, Peter F. 1991 Intention and Convention in Speech Acts. — *Pragmatics: A Reader*. S. Davis (ed.). New York, Oxford: Oxford University Press, Pp. 290–301
- Sutrop**, Margit 1996. Mis on fiktsioon? — *Akadeemia*, nr 2, lk 292–305
- Sutrop**, Margit 2000. *Fiction and Imagination: The Anthropological Function of Literature*. Paderborn: mentis (Explicatio. Analytische Studien zur Literatur und Literaturwissenschaft)
- Šklovski**, Viktor 1993 [1917]. Kunst kui võte. — *Vikerkaar*, nr 8, lk 55–64
- Zaefferer**, Dietmar 2001. Deconstructing a Classical Classification: A Typological Look at Searle's Concept of Illocution Type. — *Revue Inter-*

- nationale de Philosophie*. Vol. 55, No. 216. *Searle with his Replies*. Pp. 209–225
- Zalisenjak**, A. A., **Ivanov**, V. V., **Toporov**, V. N. 1977 [1962]. Structural-Typological Study of Semiotic Modeling Systems. — *Soviet Semiotics: An Anthology*. Ed. by Daniel P. Lucid. Baltimore — London: The John Hopkins University Press, Pp. 47–58
- Zalta**, Edward N. 1988. *Intensional Logic and The Metaphysics of Intentionality*. Cambridge, Massachusetts — London: The MIT Press (A Bradford Book)
- Tamme**, Tõnu 1999. Matemaatika tehnilised piirid. — *Akadeemia*, nr 10, lk 2117–2121
- Tate**, Alison 1995. Deictic Markers and the Disruption of Voice in Modernist Poetry. — *New Essays in Deixis: Discourse, Narrative, Literature*. Ed. by Keith Green. Amsterdam-Atlanta: Rodopi, Pp. 131–143 (Costerus New Series, 103)
- The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics* 1993. Ed. by Preminger, Alex; Brogan, T. V. F. Princeton — New Jersey: Princeton University Press
- Torop**, Peeter 1993. Teaduse mälu. — *Vikerkaar*, nr 8, lk 64–68
- Vanderveken**, Daniel 1980. Illocutionary Logic and Self-Defeating Speech Acts. — *Speech-Act Theory and Pragmatics*. Ed. by J. R. Searle, F. Kiefer, W. Bierwisch. Dordrecht: D. Reidel Publishing Company, lk 247–272
- Vanderveken**, Daniel 1990. *Meaning and Speech Acts. Vol. I. Principles of Language Use*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vanderveken**, Daniel 1991. *Meaning and Speech Acts. Vol. II. Formal Semantics of Success and Satisfaction*. Cambridge: Cambridge University Press
- Vanderveken**, Daniel 2001a. Formal Ontology and Predicative Theory of Truth. With an Application of the Theory to the Logic of Modal and Temporal Propositions. — *Cahiers D'Épistémologie*. No. 2001–02. 275e numéro, Pp. 3–33
- Vanderveken**, Daniel 2001b. Illocutionary Logic and Discourse Typology. — *Revue Internationale de Philosophie*. Vol. 55, No. 216. *Searle with his Replies*. Pp. 243–255
- Vendler**, Zeno 1990. On Saying Something. — *The Philosophy of Language*. 2 ed. Ed. by Aloysius P. Martinich. New York — Oxford: Oxford University Press, Pp. 126–135
- Verschueren**, Jef 1983. Review Article on *Speech Act Classification: A Study in the Lexical Analysis of English Speech Activity Verbs* by Ballmer and Brennenstuhl. — *Language*, No. 59, Pp. 166–175

- Walton**, Kendall L. 1990. *Mimesis as Make-Believe: On the Foundations of the Representational Arts*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press
- Watson**, John B. 1925. *Behaviorism*. New York: People's Institute
- White**, Roger M. 1996. *The Structure of Metaphor: The Way the Language of Metaphor Works*. Oxford — Cambridge, Massachusetts: Blackwell
- Wilson**, Deirdre; **Sperber**, Dan 1991 [1986]. Inference and Implicature. — *Pragmatics: A Reader*. Ed. by Steven Davis. New York — Oxford: Oxford University Press, Pp. 377–392
- Wittgenstein**, Ludwig 1968 [1953]. *Philosophical Investigations*. Oxford: Basil Blackwell
- Wittgenstein**, Ludwig 1997 [1921]. *Loogilis-filosoofiline traktaat. Tractatus logico-philosophicus*. Tartu: Ilmamaa (Avatud Eesti Raamat)
- Wright**, Georg Henrik von 2001. *Filosoofia, loogika ja normid*. [Tallinn:] Vagabund
- Õim**, Haldur 1986. Pragmaatika ja keelelise suhtlemise teooria. — *Keel ja Kirjandus*, nr 5, lk 257–269
- York**, R. A. 1986. *The Poem as Utterance*. London — New York: Methuen

SUMMARY

Pragmapoetics: A Theory of Two Contexts

Pragmapoetics: A Theory of Two Contexts is a study of figurative language in literary texts. It also contributes to our understanding of ordinary language usage. The term ‘pragmapoetics’ suggests a new disciplinary branch. Philological-philosophical in orientation, the book is guided by the assumption that poetic language usage constitutes the object of analysis above all for a theory of poetics considering data provided by linguistic pragmatics. As an area of research, pragmapoetics links poetics, as part of literary studies and rhetoric, with the study of language in general, in other words, with semiotics: the study of syntax, semantics and pragmatics — with an emphasis, although not exclusively, on the latter. The emerging theory is convincing in its consistency and, in terms of language philosophy, also compelling. Consequently, it holds the promise of wider interest.

The theory of poetics introduced here is primarily based on analytic language philosophy, its logical method, conceptual framework and perspectives. Although an approach based on analytic methods is not essential to pragmapoetics, it offers sound advantages regarding methodological rigor and transparency extending as far as the possible affirmation of Immanuel Kant’s postulate of grounding the sciences in mathematics.

The book consists of four parts. For the purpose of a theory of poetics, it introduces and elaborates on theories of deixis or indexicality, speech acts, implicature, and fictionality. Throughout the book, the poetry of Artur Alliksaar, in particular his poem “Where to, where to, ugh!!!” (see appendix 1), serves as a case study. Alliksaar is a particularly appropriate choice since his extraordinarily imaginative language poetry with its sonorous prosody, associative as well as paradoxical semantics, aphoristic and conversational properties provides an exceptionally representative and rich subject matter for both the study of rhetoric and language philosophy in general.

Part one deals with deixis as such and its manifestations in Alliksaar's "analytical" poetry in free verse. Deixis is a basic element of discourse which relates the pragmatic to the semantic field. It is an apparatus of linguistic orientation which encodes in utterance the speaker's personality, subjectivity, the spatio-temporal and linguistic contexts from the self-referential perspective of the utterance. Contrary to the opinion of many theorists, deixis appears to be less egocentric and correspondingly more utterance-centered. In analogy to the speech act, one may refer to the usage of deixis as an orientation act which simply expresses the deed of relating the speech act with its context. Semantic deixis consists of indexical vocabulary and grammatical means; the actual analysis of poetry also calls for the notion of deictic implication because, on the level of contextual inference, a large part of the poetic deixis works non-literally. The implicatures with deixis, especially as regards place and time, are particularly surprising.

The deixis of place and time in Alliksaar's poetry is characterised by the explicit application of the models of parquet, cascade, deck of cards and containers, the movement itself as a place is essential. Time in his poetry is not an unbroken linear series but instead is presented in analytically separated units, which can, or need not, exclude one another, serve mutually as one another's backgrounds or be a cosmically overwhelming paradoxical *kairos* where the past, the present and the future merge and lose their identity. Alliksaar's person deixis is unusual, too: instead of the solipsistic I-utterance a number of essential utterances in his poetry are based on the *we*-origo. *We*-deixis hints at a certain aristocratic group which, together with the fictional author, is acting and conversing in a narrow context within the poem, thus forming also the social deixis. The reference to 'we' often has a different structure and genesis, even within one and the same poem, thus requiring indexication. This lessens the number of anaphora or repeated reference. *We*-deixis has a positive rigid designation, related *de re* with all possible worlds, the third person is at the mercy of irony and associative chance; emotional deixis being directly connected to it. Modal deixis is very characteristic for Alliksaar; it is a less epistemic than intensive deontic modality, which manifests itself in the abundant use of directive and commissive speech acts. It is also possible to consider negation as a kind of modal deixis; like time and modality, it can be formally interpreted by means of predicate logic. On the stylistic level or in the broad context of the poem, discourse deixis has been amplified, primarily due to the mutual indirect referentiality of phonetic, verbal, syntactic and semantic structures characteristic most of all of

parallelism poetry. Due to the different levels of deictic activity, mixed deixis is often used.

The aim of the following discussion of time models in Estonian poetry, particularly in the ballad, which consists of a version of a previously published article, is to provide a possible answer to the question of deixis and its metaphysical grounding (in its various historical guises).

Part two focuses on a more profound introduction of speech act theory that goes hand in hand with a first classification of Estonian speech acts and the corresponding development of a conceptual framework and mode of comprehension. In addition, this part concludes with a discussion of fictional speech acts. It is informed by Gregory Currie's "make-believe" theory, which the author prefers to other theories of fiction.

As the overviews of the theory of speech acts published in Estonian can be by no means called exhaustive, the author had to clean the Augean stables before starting on the concrete analysis of the poems. The author presents a diachronic summary of the theory of illocutionary acts from John L. Austin to the illocutionary logic and hypothesis of constructibility of Daniel Vanderveken and John R. Searle. The author also provides a provisional list of Estonian-language speech acts and illocutionary forces accompanied by tentative diagrams illustrating the logical relations between them.

The author sketches schemes in an effort to provide an answer to the question how the theory which until now has been dealing mostly with the literal usage of everyday language could be better applied to the analysis of a higher type of language usage in belles-lettres, of a so called secondary modelling system. The notion of an illocutionary act with additional force should be considered particularly promising. It is expressed, for example, by the expressive assertive $EA(p)$, which is particularly characteristic of poetry, where the conditions for achievement of an additional expressive act are partly satisfied by the primary assertive act already. This also refers to the necessity of introducing such concepts as the full and the partial performance of an illocutionary act. Without leaving aside the concept of the indirect speech act, the concept of the complex illocutionary act is of particular importance, also the notion of the macro-speech act, which, in a formalised manner, are tentatively expressed, for example, as $(F_2F_1(p) \rightarrow F_4F_3(q)) \dots F_5(r)$, etc.

In order to begin a formal analysis of the modes of achievement of illocutionary acts in a figurative or rhetoric manner, the theory of self-defeating speech acts should be furthered. In addition, treatments of operations of virtualisation of the illocutionary point as well as the

possible operation $\mu_{pretence}$ (changing the mode of achievement of a speech act from literal to non-literal) or $\Psi_{pretence}$ (changing the sincerity condition of a speech act from sincere to non-sincere) should be created which would considerably simplify the deep analysis of poetry within the paradigm of general semantics.

Part three deals with figurative speech primarily in the light of Paul Grice's perceptive and prolific theory of implicature. According to the author, the basic mechanism of a metaphor constitutes a function of a synecdochic *totum pro parte*, where — by canceling the entire semantic description N of the phenomenon literally referred to in the context — only part of this semantic description, or subset N*, is actualised. It, however, comprises a discernible common part of the entire semantic description M of a comparable phenomenon indirectly referred to, thereby implying a reference to the latter, or $N^* \rightarrow M$, based on the relation $N \supset N^* \subset M$. Thus, the essence of a metaphor rests on the intersections of the semantic representations, on the logical metonymical part-whole relation: a complete semantic description is reduced to a partial semantic description which, in turn, implies another whole description. To put it differently, a (literal) *totum pro parte* turns into (a non-literal) *pars pro toto*. Thus, the essence of a metaphoric utterance is a substitutive *totum pro toto*.

The book carefully reassesses John Searle's contributions to our understanding of metaphor, irony, and indirect speech acts as they are morally outdated or simply incorrect. Moreover, the author argues, Searle violates the Fregean principle that meaning is conveyed by the utterance as a whole and not separately by its constituents. He replaces Searle's apparently convincing but in substance vague schemes with alternatives that take as a point of departure conventional notions of sentence (S), sentence meaning (P) and utterance meaning (R). Thus, the author avoids linking metaphoric expressions exclusively to predication, i.e. one single component. Instead, his theory is informed by the sentence as a whole. As a matter of fact, Searle's error becomes most apparent when one takes into account that a subject phrase can be used in a non-literal way, too: the utterance *Sam is a pig* does not necessarily have to refer to Sam, similarly *A star is falling* or *The sun is shining* often does not refer to the celestial map.

The indirect subject phrase deconstructs Searle's design, at the same time evidently relating to the notion of referential and attributive use of definitive descriptions differentiated by Keith Donnellan, which will be discussed in the last part of this chapter.

Pragmapoetics concludes with a previously published version of a hypothesis of poetic speech acts and two contexts.

SOME TIME MODELS IN ESTONIAN TRADITIONAL, MODERN AND POSTMODERN POETRY

1. Poems and Time

What is a poem? Any poem, be it either lyrical like the sonnet, or epic like the ballad, is always a narrative of some kind. It tells us about an occurred event, internal or external, dramatic or whatever. It claims that things in some situation were so-and-so, that they had certain preconditions and corresponding consequences. Whatever the story is about, its defining metaphysical theme is always time.

I would like to emphasise that I consider the appearance of time as the metaphysical base of the narration, i.e. in a very general sense of the word, and thus overlook the narratological problems of depicting it. The plot of the story can contain pro- or analepsises (looking forward or backward), it can be elliptic or resuming (accelerative), scenic or descriptive in style (one-to-one or retarding). The presentation of the story can be singulative, repetative or iterative (single, repeating or concentrating presentation of an event). What I bear in mind is that a poem, whatever its narratological structure, always expresses time by presenting an event with its prologue and epilogue. But what kind of time?

It may present the mythological circular or cyclic time, as was probably the case in our ancient folklore. It may present the feeling of unbounded eternity, which is characteristic of religions — we should mention Christian mystics Ernst Enno and Uku Masing here as Estonian modern symbolists. Also the time background of Jaan Kaplinski's post-modern poetry, influenced by budism, seems to be extraordinarily interesting, too. In the following lines, however, I shall deal with is the

innovative case of Artur Alliksaar, as it reveals ultra-modern (and I guess, also postmodern), relative or the multidimensional time.¹

¹ Artur Alliksaar, for some Estonian critics, one of the greatest poets of all times, was born on April 15, 1923, in Tartu, the Republic of Estonia, as the son of a railwayman. In 1941–1942 he studied law at Tartu University where was mobilised into the German army. After the war he earned his livelihood as a railway official, but was made a criminal by the Soviet authorities because of a deficit. He spent several years in the labour camps in Russia. After 1957 he lived in Tartu and devoted himself mainly to literary activities. He was very poor and persecuted, nevertheless intellectually independent and widely imitated by younger generation (Aleksander Suuman, Henn-Kaarel Hellat, Paul-Eerik Rummo, Andres Ehin, Mati Unt, Viivi Luik, Jaan Kaplinski, et al.). His best friend was physicist Madis Kõiv, today a well-known Estonian philosopher and playwright. Alliksaar translated German and Russian poetry (R. M. Rilke, S. Jessenin), did odd jobs. He died of cancer in Tartu on August 12, 1966.

Shortly before his death he managed to publish a parabolic play *The Nameless Island* (*Nimetu saar*, 1966), which started the innovation of Estonian drama of the 1960s. Three posthumous selections, compiled by his young follower P.-E. Rummo, contain the poems Alliksaar left in manuscript: *Nonexistence Could as Well Remain Nonexistent* (*Olematus võiks ju ka olemata olla*, 1968) and *Poetry* (*Luule*, 1976), also *A Small Book of Verse* (*Väike luuleraamat*, 1984). Two years ago, *The Sun Squanderer* (*Päikesepillaja*, 1997), his collected poems, was eventually published.

The literary critic Endel Nirk writes:

An author with an exeptional destiny was Artur A l l i k s a a r /---/. Despite his being middle-aged, Alliksaar became one of the forerunners of the younger generation of poets. Having started by writing verse more or less in traditional style, he soon developed his own individual manner of improvisation dominated by the poetic logic of associative ideas and sounds. This verse was occasionally fantastic in the way it played on words, sometimes frenzied as to its moods and images, at times devoutly reverent and then ironical, in some places aphoristically precise, volcanically exuberent elsewhere. It was in this way that the poet succeeded in producing a multi-dimensional and dynamic picture of the world, a feeling of everything being in a state of change and flux. In the final stage of his life and when terminally ill, Alliksaar sought for a new synthesis in more disciplined form. At the same time he strove to move on from meditative verse to the reflection of intuitive sensations and he introduced certain surrealist elements into his rendering of elegiac resignation and the tragedy of destruction (Nirk 1987: 333).

Alliksaar is a distinguished representative of philosophic, Whitman-like free verse, although he has written excellent traditional poetry, too. His paradoxical

Nevertheless, these cases are marginal in the poetry as a whole, because usually poems present time which remains beyond the concepts noted above — the linear moving of time. The latter is certainly the most widespread system of time — the vectorial string of the past-present-future (H-P-F). That is, the trivial linear time which runs from the past to the future through the present. Telling a story, be it about either physical or mental actuality or possibility, a poem explicates the linear movement of time. An ordinary poem as a rule is a story “pasted” on the linear flux of time.

As ballads are stories *par excellence*, it would be elucidative to take a closer look at them. The ballad as a synthetic form presenting the linear time can in principle explain how the Scandinavian, Germanic and Baltic ballads made their way into the old animistic Estonian folklore of the late Middle Ages. Of course, the ballad met some resistance on the part of the mythological and parallelistic time conceptions, as it tried to assimilate their elements or leave them out altogether. One can hypothetically show how linear time adapts itself to Estonian folklore, how it becomes prevalent there and how it is later naturally assimilated into the Estonian literature of the 19th century (Friedrich Reinhold Kreutzwald, Lydia Koidula, Jaan Bergmann, Jakob Tamm, *et al.*), and is then manifest in some recent trends of modern and postmodern Estonian poetry (mainly by religious or mythopoetic poets like Ernst Enno, Uku Masing and Bernard Kangro in the first case, and especially by Artur Alliksaar, in the first case, but also by Jaan Kaplinski, Kauksi Ülle, *et al.*, in authors who try to break loose from the glue of linear time.

Although the ballad as a presenter of time is not universal, the ballad system of time is overwhelmingly dominant in the Estonian poetic mentality. However, within the boundaries of that common conception, different historical or logical models can appear. I have been trying to provide a hypothetical classification of Estonian folk and literary ballads from this point of view.

conversational multilayered linguistic poetry with its extremely rich imagery provides a versatile object of analysis for language philosophy, especially for the kind which applies logic (q.v. Merilai 1998, 1997, 1996, 1995).

2. Time Models

Let us now observe briefly the following time models in the Estonian tradition. Naturally, these are not rigid, it is always possible to replace them by a more precise time logic system, like the one presented by Graeme Forbes in 1985 or others. Nevertheless, I find the following illustrations sufficiently transparent. The five divisions listed first depict ordinary ballads — both traditional folk ballads and early literary ballads, as well as modern ones. The second group or the sixth class represents only the postmodern relics or remnants of ballads by some outstanding postmodern Estonian poets, in particular, Alliksaar. As a matter of fact, this is certainly not the case in the contemporary Estonian poetry as a whole: the practice of a neat linearity is still quite common in it.

I. LINEAR TIME SYSTEM

2.1. Parallel Time System

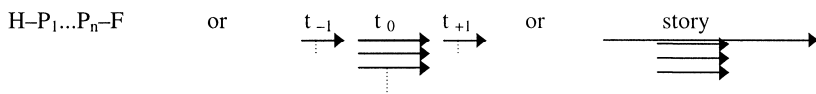

Figure 1

The peculiarity of this type is that the presentation of an event may sometimes incline toward parallelism. One and the same event can be presented again in a slightly changed form without any overt development of time. In our days one is liable to interpret this case simply as a repetition, but then the ancient cognition of time, to which the parallelism seems to be pointing, would get lost. Obviously, the parallelism suggests that the consecutive different moments of an event can be perceived as if existing parallelly in time ($T_1=T_2=\dots=T_n$ and probably not $T_1<T_2<\dots<T_n$, where T is a time moment or a set of moments). Still, in spite of the ancient tendency toward parallelism, the mainstream of Estonian oldest quantitative trochaic ballads is linear, i.e., moving from the past to the future, with a more thorough observation of the present. This linearity could hardly have

been the time background of the pre-ballad era. Estonians must have acquired the linear time model via other, foreign, patterns.

In old Estonian traditional alliterative poetry parallelism is the basic poetical principle on the level of a detail, a motif or a scene. Parallelism that reaches the expression of time is much more hypothetical. Not every researcher may agree with this suggestion, and would rather classify these stories as belonging to Model III. I myself tend to think that the repeated haggling scenes between the bridegroom and the dead in the ballad *Grave Girl* express rather psychical simultaneity than follow one another in time. Neither does the concept of gradation always include the idea of a sequence in time — it can express simultaneity as well.

The most illustrative example is *Husbandslayer* in which the episode of the flight of the woman into the forest and her repeated requests for help from the pig, the well, the birch and the aspen refer not so much to a sequence of the events in time as to simultaneity. The same applies to the ballads *Skydaughter*, *Bean and Pea* and especially to *Ransomed Girl* where the girl, taken by force to a Russian ship, dramatically haggles over herself with the kidnappers. The audience has to go through the embarrassing situation several times, with only small changes. Of course, for the oral tradition parallelism is an effective mnemotechnical means, but it is also connected with the corresponding time concept, rather than excluding it. At the same time it is plausible that these songs express just the conflict between the two historical notions of time in a period when the parallelistic model was regressing and the linear model was progressing. For example, the ballad *Mareta's Child* refers to Jesus in its deus ex machina solution. Considering the Estonian conditions, this fact is a proof of the more recent origin of the ballad. The same ballad employs notably more successive time than the previous examples, that is, it is more linear in time despite its parallelism. (For Estonian folk songs with translations see Kurrik 1985.)

Today's reader can naturally dispute it. Parallelism as an archaic feature undoubtedly hindered the fast linear motion of time, but the latter (as supposedly a feature of the free market mentality), in fact, was delayed in Estonia's reality because of the Baltic-German feudal order which lasted almost until the beginning of the 20th century. It can still be presumed that in the second half of the 19th century when the collecting of Estonian folk tradition started, the informants themselves already tried to interpret parallelism consecutively. In spite of the centuries-long resistance, time parallelism (like any other kind of parallelism) tends to be eliminated from the ballad as naturally unsuitable for it. Surely, time parallelism is notably

missing from more recent end-rhymed traditional ballad. At the same time, it has been excellently imitated in later artistic poetry (e.g., the collection by Villem Ridala *The Blue Herd*, 1930, and others).

It is interesting to note that parallelism does not necessarily appear in the representation of the present only. There is a version of the ballad *Husbandslayer*, in which the end part, which makes a reference to the future, is also represented in a double form. At first, the female protagonist drowns and then she is surprisingly burnt as well. Thus, the model $H_1...H_n-P_1...P_n-F_1...F_n$ is also possible, as parallelism can obviously appear in the representation of the past, too.

2.2. Historical Time System

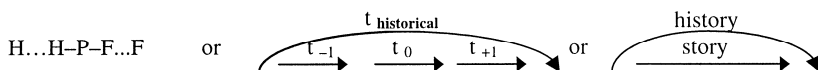

Figure 2

Maybe with the exception of some (ballad) legends about Jesus and Mary, Estonian folklore evidently did not use this model. Nevertheless, the system of historical time is sufficiently represented in Estonian modern literature, or even in earlier literature. The best well-known dramatic and romantic ballads of our poetry represent the system, in which the presentation of a particular event gets its meaning from the more general time horizon suggesting a fatal inevitability. The single event under discussion is only a tiny particle on the background of the higher historical game which often can be a supernatural one.

Ballads like those were written by Jakob Tamm and Jaan Bergmann at the end of the 19th century. In the 20th century this type is represented by Henrik Visnapuu (the collection *Mother of Winds*, 1942), Karl Eduard Sööt (*Crescent's Blade*, 1937), Betti Alver, Kersti Merilaas and some other poets. Also, the peak of Estonian literary ballads, the collection *Eclipse of Happiness* by Marie Under, belongs to this model. (For translations of her ballads see Under 1949, 1955, 1963, 1970.) Earlier, I have published the following thoughts concerning that collection:

In the 1920s ballad production becomes more active /---/. /---/ A general lyroepic situation arises /---/. The years 1926–1931 (1927–1930)

are especially productive. As a certain parallel the dramatic conflicts in the society during the Great Depression can be noticed, from which much of collision flowed into literature. /---/

M. Under's *Eclipse of Happiness* (1929) is the masterpiece of Estonian poetry /---/. /---/ R. M. Rilke's concept of *Weltinnenraum* /---/ obtains in Under's poems the form of a circle, its symbol being a ring or a round lake. The integral whole is formed of two sides, the man and the woman, who can find their fertility on passing through a death-containing (psychic) space. If one of them sins against love on their way, satanic powers will spoil the whole — a material sin will follow the mental one. In the opposite case happiness can be gained, although with reservations. The man and the woman both sin equally five times, this does not happen only in the Bible-based *Mandrakes*. The lyric poem *Swamp Song* symbolises the death-containing (mental) morass as a clue to the whole conception. The basic scheme of a Gothic cathedral is formed: side-naves and prop-arcs as its body, portal and main aisle, pulpit (position of author), altar and belfry:

Mandrakes

<i>Young Lady of Porkuni</i>	<i>Leather Merchant Pontus</i>
<i>Child Killer</i>	<i>Hobgoblin</i>
<i>Whirlwind</i>	<i>Sea Cows</i>
<i>Exchanged Child</i>	<i>White Bird</i>
<i>The Birth of Naissaar Island</i>	<i>A Travelling Lake</i>
<i>Swamp Song</i>	

Just as in Gothic architecture, Under's stories reflect in their details one another and the integral whole. It seems that through M. Under's *Eclipse of Happiness* the Gothic ballad has reached its historical closure, the absolute comprehension of its essence (i.e. the dramatic conflict between the lyric and the epic as a cathedral surging up to altitudes). /---/ With this collection of ballads her talent achieves perfection (Merilai 1991: 138–139).

An equivalent to Under's poems of the period are the fatal erotic short stories by the Finnish-Estonian writer Aino Kallas who called her tales "ballads in prose" — all of them present the same model of time.

2.3. *In medias res* Time System

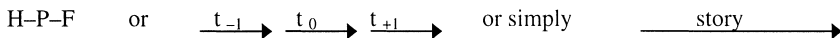

Figure 3

It could be stated that this model represents the ballad in its most typical way. It is the presentation of a story in the most exact sense of the word, the original expression of the flow of time. Many different examples of it can be found in Estonian literature. In folklore, the most definite example is the syllabic-accentual end-rhymed country dance ballad or market song. However, the ballad, pursuing an even more dynamic presentation of the (maybe sensational) story, can abandon even that model as can be seen from the following example.

2.4. *In maxime medias res* Time System

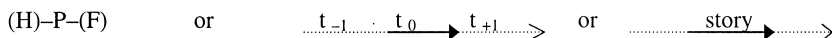

Figure 4

a) Time system of the nucleus of the story

In Estonian folk and literary poetry some ballads have extremely concentrated content and form, for example, *Killevere-Kullevere* and some others in the collection of poems *Bird Song* by Hendrik Adamson (1937). The most fascinating example that seems puzzling is *A Lake in Virgin Forest* by Karl Eduard Sööt in his collection *Home* (1921). The length of the poem is uncommonly short for a ballad, containing only 8 verses divided into 2 stanzas. In spite of this, the story has all features of a lyric-epical and mystical ballad, close to Heine's *Lorelei*. I have characterised these examples once as "dramatic ballad fragments". Adamson and Sööt are very "folksy" in those stories; but one can find similar condensed fragments in folklore, too.

b) Time system of the emotional background of the story

The system of *in maxime medias res* can be noticed in the poems that represent the story quite fragmentarily in an extremely concentrated way, but in which the poetic attention is directed not so much at the dramatical nucleus of the story than at the lyrical emotional background of it, accentuating the mystical atmosphere of the ballad. Such are, for example, the ballads of symbolist vision by early modernist Ernst Enno in the collection *Grey Songs* (1910). However, there is a layer of old lyrical folk poems belonging to the subclass, too. The Estonian exile writer in Sweden Bernard Kangro is one of the later authors in this category (q.v. Kangro 1951), especially with his early collections like *Drying-Kiln*.

The *in maxime medias res* system is an obscure area of transition between the ballad and the common lyric. The ballad is as if dispersed into its more primitive components: either into the presentation of the epic story in a minimalistic form or into the expression of the emotion or lyric story caused by external events. Elsewhere, I have characterised these versions as follows:

A remarkable ballad wave appears in 1937 and in the following years. /---/

B. Kangro's poetry is close to H. Adamson, but at the same time intellectually opposite to it. The traditional ballad he experimented with in the collection *Old Houses* remained alien to him. He makes the genre more lyric, stresses the unity of opposites instead of their antagonism, and as a result the plot becomes more fragmentary and dramatism is replaced by a dreamlike condition (*Drying-Kiln*, 1939). As a matter of fact, this is ballad-like poetry with obvious distinctive marks of the ballad: mytho-poetry, an urge for more ancient mind-strata than those of the medieval man /---/. /---/ Kangro's theme is that of the whirlwind of the soul in the grip of external forces, as it happens in all the most expressive Estonian ballads (Merilai 1991: 140).

In the model of Enno, Sööt, Adamson and Kangro psychological time is preferred to real time, whereas in the classical case of Under both times are equal.

2.5. (Free Verse) Secondary Time System

(H, P, F)_{only as a background} or t_{-1}, t_0, t_{+1} _{only as a background} > or story >

Figure 5

This system seems to work when the purpose is not so much to express the content of the ballad as such, but just to compose a prestigious form. It imitates some previous models, but does not concentrate on expressing time itself. The purposes of a system like this are literary, formative. The writer just strives for the artistry. The attention is centered on the manner of presentation, the literary allusions and the “genre memory” problems, but not necessarily on the metaphysical basis. The expressing of time may be “forgotten”, but as a matter of fact it can never be totally missing, as the world and the stories in it are temporal. In that case, it is as if the ballads were not genuine, but rather poems about ballads. The ballads of this class are more genre reflexive than time reflexive.

The secondary time system appears rather late in Estonian modernism, although the elements of it can be noticed at the end of the 1930s already. It is obvious that there is no evidence of this type in folklore. The “timeless” system was typical of the 1960s, when the ballads were often written in *vers libre*. The form was the purpose then, the rest being of less importance — the choice was not made to express metaphysical time. Here time was only an unavoidable background feature. This type of poetry is represented by Ain Kaalep, Arno Vihailemm, Jaan Kross, P.-E. Rummo, J. Kaplinski, Mats Traat, A. Suuman, Lehte Hainsalu and recently by the young poetess Kauksi Ülle, who writes in a south-eastern Estonian dialect, in the Võru language, closely akin to the famous Setu dialect.

This system has elevated the ballad to the level of cultural refinement, but not every writer was able to meet its requirements. So the ballad can easily become its own parody or a pastiche expressing only non-cultural non-history instead of time. The ballad can turn into a tasteless imitation or kitsch, expressing the mentality of historical completion and timelessness. The physical time is rendered as too important, the metaphysical side is ignored. Unable to find a way out, the kitsch writers accept a misleading mentality. However, this might be a step forward, as compared with the cabaret style of Berthold Brecht. In this system the ballad loses its metaphysical independence and turns into a tool for literary games. The poetic role of the ballad becomes replaceable, *salva veritate*, by that of the sonnet, or any other form — the ballad loses its identity. This system stands near to the end of the modernist era, presumably coinciding at the same time with one of the starting-points of the following postmodernism.

II. SYSTEM OF INDEPENDENT TIME UNITS

2.6. Time Icons System (Mainly in Artur Alliksaar)

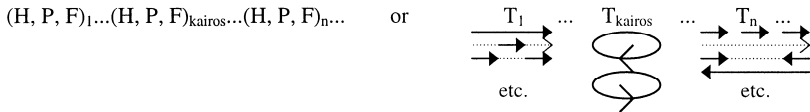

Figure 6

Not all Estonian poetry (nor folklore) is synthetic; thus, it is not totally balladic either. Different time segments can (though, need not) form a unified linear string, remaining analytically independent. An example is the conversational aphoristic unrhymed free verse poetry written by “language poet” Artur Alliksaar in the 1960s. His manner is rather similar to that of Walt Whitman, although the latter’s narration would tend toward syntheticism. While in synthetic poetry the deictic² orientation acts are committed on the level of the discourse as a whole, in poetry of the analytic (surrealist) kind the orientation acts are committed separately on every utterance level. So the time deixis of the utterances that follow one another, can be inconsistent instead of being in accordance. In the situation where each utterance can code a different context, the expressing of linear time on the level of discourse may turn out to be problematic. Different utterances can express different times which may be incoherent. This is not a proper basis for the ballad.

The time deixis of the text as a whole resembles rather a plural conglomerate of separate time icons or sets, defined by different utterances. The ballad, on the contrary, tends to present only a single icon of time. It is possible to play various games and create paradoxical time situations, using the time deixis and implicatures with it. An icon can represent the common time sequence like in ballads, but also the movement from the future to the past (F, P, H). But how? Because, if not in actuality or even in psychological reality, time can move backwards at least in the narrow contexts of poems — either in linguistic reality, in some possible fictional

² “Deictic”, “deixis” — from Greek *deiktikos* (‘apt for pointing with the finger’) — is used in linguistics to refer to the functions of personal or demonstrative pronouns, of tense and of a variety of other grammatical and lexical features which relate utterances to the spatio-temporal co-ordinates of the act of utterance.

world, or in a realm of make-believe (for which see by the way also Currie 1990). It can be internally complete (H, P, F), but just as well incomplete — (H, F), (P), and so forth.

It is characteristic of Alliksaar to concentrate the time paradoxically into ecstatic time, where the past, the present and the future fuse, lose their identity, and make up an ecstatic time of the supratemporal ($H=P=F$). So, for example, a fictional character of one of his poems typically asks:

Where did you say your grandfather would be born?
Oh, in Buenos Aires!
We'll get there by the end of the Second Ice Age.

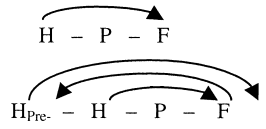

Figure 7

As a rule, Alliksaar then replaces the solipsist first person singular me-origo as his poetic persona with the extremely inspirational we-origo, a kind of Pickwick-Club or argonauts of intellectual aristocracy characterised by a notably high level of mental co-operation.

In Alliksaar, the analytic time moments can form tiles or parquets. Symbolically this could be described as follows: $T_i \cap T_j = \emptyset$ in which $i, j=1 \dots n$; graphically as follows:

Figure 8

The moments can also make cascades in which the intersections of the time sets are not empty: $(\exists i) T_i \cap T_{i+1} \neq \emptyset$, where $i=1 \dots n-1$. Graphically:

Figure 9

Time icons can be localised (quasi)parallelistically against the background of one-to-one correspondence, but the accessibility relation between time icons need not exist. The parallelistic equality condition of time moments is not unavoidable either. This can be presented by the model of a pack of cards:

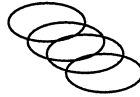

Figure 10

Finally, Alliksaar is also fond of time containers. There $T_1 \subseteq T_2 \subseteq \dots \subseteq T_i \subseteq \dots \subseteq T_n \subseteq U$ (where U is the time universe), or graphically:

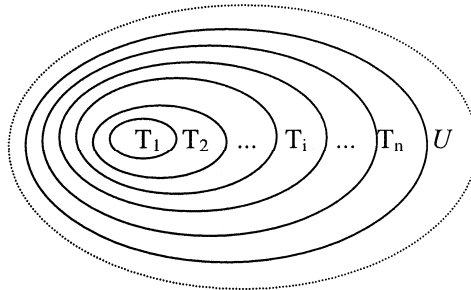

Figure 11

3. Conclusion

To sum up, reading poems like those of Alliksaar's analytically, time as the basis of the text does not move linearly. It is plural, multi-directed, embedded in different possible worlds. Alliksaar has also written ordinary synthetic poetry, e.g. "Lemon Ballad" for children, which belongs to the fifth system. But the ballad as a favourite traditional and modernist genre does not function in the sixth system, although some balladic remains or even parodic reflections in the boundaries of some single time icon can appear here and there in those texts:

Somebody reads a ballad.
 It's slightly peculiar.
 My grandfather had a monkey and its name was Adam.
 Instead of the Fall, Eve sold apples in the summer garden.
 She was put in a house of correction because of deficit.
 Well, why did she have such a sweet tooth!
 She was in no private garden indeed!
 Don't ask a sky-high price.

Even if you wanted those poems with their sophisticated, mixed time structures to be ballads, they could never be that because of their non-linear flux of time. Even if the ballad as a poetic form has become, to a certain extent, anachronistic, the final disappearance of the ballad time seems impossible in spirit. People tend to love their grannies, the ballad can be a neat postmodern form, too.

References

- Alliksaar, Artur 1997. *Päikesepillaja*. Tartu: Ilmamaa
- Currie, Gregory 1990. *The Nature of Fiction*. Cambridge: Cambridge University Press
- Forbes, Graeme 1985. *The Metaphysics of Modality*. Oxford: Clarendon Press
- Kangro, Bernard 1951. *Earthbound. Selected Poems*. Lund
- Kurrik, Juhan 1985. *Ilomaille. Anthology of Estonian Folk Songs with Translations and Commentary*. Toronto: Maarjamaa (Studia Estonica Fennica Baltica. Vol. III.)
- Merilai, Arne 1998. Kõnetegude teooria: Artur Alliksaare luule pragmaatika II. — *Akadeemia*, No. 10, pp. 2019–2057 ; No. 11, pp. 2263–2298 (Summary in English, pp. 249–2430).
- Merilai, Arne 1997. Meie, Alliksaar ehk Õhtute tolm on tõepoolest kollane. Metafoorne metakeelemäng. — Artur Alliksaar. *Päikesepillaja*. Tartu, Ilmamaa, pp. 409–432
- Merilai, Arne 1996. Pragmaattinen Artur Alliksaar. — *Luule runosta. Lyrriikan tutkimusta suomalais-virolaisin silmin*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, pp. 47–60 (Kirjallisuuden laitos. Julkaisuja 10)
- Merilai, Arne 1995. Artur Alliksaare luule pragmaatika I: Deiksis. — *Akadeemia*, No. 10, pp. 2086–2111 (Summary in English, pp. 2204–2205)
- Merilai, Arne 1991. Estonian Ballad 1900–1940. Summary. — *Eesti ballaad 1900–1940*. Tartu: Tartu Ülikool, pp. 136–141

- Nirk, Endel 1987. *Estonian Literature. Historical Survey with Bibliographical Appendix*. 2. Ed. Tallinn: Periodika
- Under, Marie 1949. *Stimme aus dem Schatten. Gedichte*. Verlag Herder Freiburg
- Under, Marie 1955. *Child of Man. A Selection from the Poetry of Marie Under*. London: Boreas Publishing Co., Ltd.
- Under, Marie 1963. *Vigilia. Dikter. I urval och tolkning av Ivar Grünthal och Ilmar Laaban och med förord av Johannes Edfeld*. Stockholm: Wahlström & Widstrand
- Under, Marie 1970. *La Pierre ôtée du Cœur. Poèmes*. Librairie Saint-Germain-Des-Prés (Collection UNESCO D'Auteurs Contemporains. Série Européenne.)

Appendix 1

ARTUR ALLIKSAAR (1923–1966)

WHERE TO, WHERE TO, UGH!!!

Time-tables.

Hail-tables.

Gain-tables.

Are the trains still going to hurry to the parties of strikingly struggling joys?!

Breath-nets.

Heat-nets.

Death-nets.

Are the shins still going to spray the blue sparks of spring?!

Hopes are going to turn to rags.

It doesn't matter we'll sew them up with the thread of dreams stolen from the bushels of midnight.

The charm is going to grow thinner.

It doesn't matter it can't vanish anywhere from the tight tin cup of our tribulations.

Yet the spell is really going to fade!

With more tension and greater gulps let us drink then its dusky brightness!

The soul is worn to holes like a prehistoric engine.

Never mind we will race forward in a canoe carved out of the trunk of the future-tree.

You, wind, are a very frolicsome insect indeed!

For ever with us, chasers of captivations, for ever with us, trackers of transfigurations.

Never falling behind.

Look, how many pretend to be dumb!

Look, how respectably they make fools of themselves!

Look, how benightedness is boasted about!

Look, how many take muck for marmalade!

You can understand everything because you can jumble up things, in order to put them in proper order.

A fly is walking on the time-table and believes it is in Bergen and Berlin and Baku.

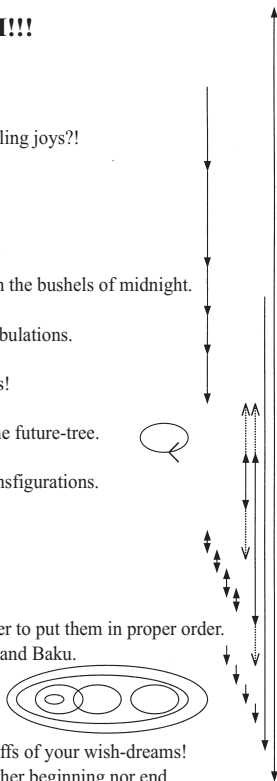
There is no moment when no one feels killed.

There is no moment when no one reaches out for an embrace.

There is no moment when no one is on the road.

Go ahead, go ahead, go ahead wrapped in the clouds of the dandelion-fluffs of your wish-dreams!

The branching out of fingers and toes, of thoughts and memories has neither beginning nor end.

POETIC SPEECH ACTS. A HYPOTHESIS OF TWO CONTEXTS

THE COACHMAN (*pulls the coach door open*): Wachen Sie auf! Hören Sie!
(*two lights in the darkness draw attention to themselves.*) Herr, wachen Sie
doch auf, es ist Zeit! (*Shouting.*) Es ist die höchste Zeit! (*From the coach door
a gentleman in a dark coat emerges, as if still half asleep.*)

Vaino Vahing, Madis Kõiv. *Faehlmann*

Abstract. It is assumed that an utterance can perform several speech acts at a time, which is explicable by the concept of additional force. Thus, the poetic utterance *Hopes are going to turn to rags* can be formalised as an expressive assertive $E_{\text{complaint}}A_{\text{description}}(p)$, in which the assertive act can be understood as performed in full, while the expressive achieves a partial performance by using conditions partly fulfilled by the main act. Also, such concepts as macro-speech act, complex speech act and conversational implicature have to be considered.

In analysing literary language usage the secondary modelling system has to be taken into account, symbolised by the institutionally declarational speech force R with its specifications. According to the theory, linguistic communication takes place on two contextual levels simultaneously. In the narrow (linguistic-semantic) context the type of the utterance is interpreted generally, against the background of possible worlds, while in the broad (semantic-pragmatic) context the particular meaning gets fixed according to the actuality. Figurative language usage explicates the difference of the contexts, by practising the referential function of language in the former (often in a self-defeating manner); as well as amplifying the self-referential function of language in the latter, a real rhetoric context of the author and the reader. Is poetic self-referentiality of

utterances not only shown but also stated with the aid of plentiful devices indicating the poetic function R?

In the narrow context, the sincerity condition is reduced to imaginary belief; in the broad context, to actual one. The spontaneously transgressible boundary between the two contexts is signified by the symbol for the caesura $\parallel$, so the utterance can be described with the help of formulae such as $R_{\text{metaphor(ical hyperbole), assonance}} \parallel EA(p) \dots R_{\text{irony}}(q)$ or the like. The speech force of the broad context is not applicable to the proposition as it is in the narrow context, but has the whole speech act $EA(p)$ of the narrow scope as its object. Thus, the secondary (partial) speech act of the broad context can rather be described according to the principles of *de dicto* than *de re* speech.

1. Towards analytic poetics

Analytic philosophy (i.e. philosophy that uses logic as its method) that was created by Gottlob Frege in the linguistic turn embraces the idea that language research or semiotics can be divided (according to the well-known distinction by Charles Morris) into three branches — syntax, semantics and pragmatics. The first of them is concerned with the interrelationships of expressions themselves, the second covers their relationships with the world and meanings, the third, the relations apparent in the usage of expressions and meanings. Naturally, this is but an abstract differentiation: although an analysis of the usage of literary language should first and foremost be the province of a pragmatics of poetic language usage (should such a discipline emerge more distinctly some day), no poetics can be conceived of without the data of syntax or semantics. It is within the limits of these two that most of the research has been carried out, with elements belonging to pragmatics having been drawn along intuitively. On the other hand, speech act theory does not belong to the narrow field of linguistic pragmatics, as meaning and usage are bound up inseparably and logically — rather, what we have at hand is general semantics in the framework of semiotics (see also Vanderveken 1990: 65–75).

Poetic speech is more complicated and “higher” than ordinary speech, a language usage governed by numerous new restrictions that is often referred to (e.g. Lotman 1972: 18–23) as a secondary modelling system above or underlying the primary one. Jakobsonian treatments (see Jakobson 1960) clearly show the simultaneous superimposed position, as well as logical precedence of the poetic order as a particular kind of “axiomatics”

as to everyday language usage. Of course, it is against the background of ordinary language as the primary system that literary language appears as secondarily modelling; an even more general semiotic approach would rather prefer a hierarchy of three stages. When we unite the natural and conventional meanings (meaning_{NN}) differentiated by Grice (Grice 1989c) and the notions of the tertiary modelling system developed by Thomas Sebeok (Sebeok 1994) we would get the following scheme of functioning of a sign system.

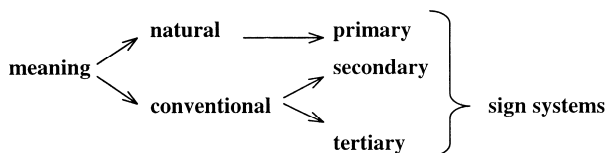

Figure 1

An analysis of the poetic language usage shows that the theory of speech acts should and can be greatly refined to describe speech of the rhetorical type. But it is possible to do it well, for the illocutionary logic, being a well-formed theory by nature, allows for a successful addition of new formal layers — everything should be definable, reducible and transparent, at least in principle. Study of literature that departs from these premises, i.e. linguistic criticism (q.v. Fowler 1986) would without difficulties fulfil the requirement of scientific quality in the sense of Immanuel Kant.

2. The theory of speech acts

I have been trying to introduce the speech act theory into the Estonian-language mindspace, setting the developing of a respective conceptual network for poetics as my further aim (see Merilai 1998, 2001). As is known, the speech act theory was launched by John L. Austin (see Austin 1984 (1962)), yet it was in the philosophy of John R. Searle (see Searle 1992 (1969)) that it gained its established standard formulation. In co-operation with Searle, Daniel Vanderveken began to develop illocutive logic (see Searle, Vanderveken 1985, Vanderveken 1990, 1991).

The theory divides simple speech acts into five categories: assertives, i.e. saying how things are (A), commissives, i.e. committing oneself to do

things (C), directives, i.e. trying to get other people to do things (D), expressives, i.e. expressing one's feelings and attitudes (E) and declarations, i.e. bringing about changes in the world through one's utterance (T). The latter are achieved primarily within the limits of some extra-linguistic institution. Suitable utterances that have been made in such a context can be considered as creating certain new circumstances. "Saying makes it so," as Austin says. It is clear that belles-lettres, including poetry, should be considered as a certain conventional system, whereas utterances made in its field acquire a status different from the ordinary position — they may be fictitious, they need not express any direct truth nor point at real circumstances, nor need they be sincere in a literal way, but should rather tend towards rhetoric.

The illocutionary force determining the speech act consists of six parts: the illocutionary point (Π_F), the mode of achievement ($\mu\Pi$), the propositional content conditions (θ), preparatory conditions (Σ), sincerity conditions (Ψ) and the degree of strength of the illocutionary point, as well as of sincerity conditions (degree F). Any illocutionary force is determined when these six components have been fixed. The most important constituent part of the illocutionary force is the illocutionary point, from which the other components derive. Why are there five illocutionary points? The illocutionary point unites the propositional content of the speech act with the world of the utterance. However, there are four directions of fit: the words-to-world direction of fit (assertives), the world-to-words direction of fit (commissives and directives), the double direction of fit (declarations) and the empty direction of fit (in expressives; also debatable as a words-to-inner world direction of fit, in which case it would be a certain assertive structure by nature).

On the basis of this Searle and Vanderveken pose their hypothesis of constructibility that presumes a certain finite number of illocutionary points and a primitive illocutionary force for each illocutionary point, which has no special mode of achievement, null degrees of strength and only the general propositional content, preparatory, and sincerity conditions related to this point. All other illocutionary forces can be derived from these primitive forces by applying operations affecting the mode of achievement, the degrees of strength, the propositional content conditions, the preparatory conditions and the sincerity conditions. These are: propositional ($\sim$) or illocutionary ($\neg$) negation, addition of propositional content (operation θ), preparatory (operation Σ) and sincerity conditions (operation Ψ), the restriction of mode of achievement of the illocutionary

point (operation μ) and changing the degrees of strength of the illocutionary force (operations $+$ and $-$). Thus, the set of all illocutionary forces would be recursively definable from the few primitive forces and the operations applied to them. Such a supposition is valid in case of ideal languages created on the basis of natural languages, but it is certainly not valid for all aspects of natural languages that contain more implicit states, overlaps and errors. The hitherto existing illocutionary formalism views the operations as simple ones, affecting only one component of illocutionary force and retaining the illocutionary point. The derivation of a force (and, accordingly, a respective speech act) from another is possible if the operation is in concordance with the characteristics of the original force and the new speech act can be performed. A new condition cannot be added if it turns out to be in conflict with the conditions of the original force that would result in self-defeat. But it is exactly this result that is important in case of a playful or figurative language usage so that on the next level of theory, that of poetics, description of such objects should be striven for that described self-defeat or non-verbatim usage. As the components of illocutionary force are interrelated, a transformation of one part may cause changes in the remaining parts, and — under certain conditions — apparently even changes in the status of the illocutionary point as the nucleus of the speech act, e.g. by virtualising it, replacing it with another. It is an interpretation of such a switching that poetics is in dire need of, to be able to describe the transition from ordinary speech to a secondary modelling system. Characteristics of the constituent parts of illocutionary force and of the operations that can be used to derive possible new illocutionary forces (resp. speech acts) from a previous one are provided in Figure 2.

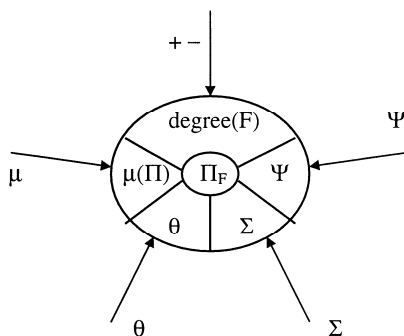

Figure 2

Despite particular problems accompanying the interpretation of natural languages the hypothesis has a great capacity for explanation — several horizons of generalisation that have not been used enough as yet will be opened also for philosophy of literature. For instance, what is a metaphoric utterance seen in this light? Is it not achieving a secondary illocutionary point in a particular way, with the help of a self-defeating speech act (see Vanderveken 1980), violating the assumed literalness — the result of operation μ^* . Thus, it is a question of the mode of achievement. But it can also be interpreted as a result of a certain operation of pretence or make-believe Ψ_{pretense} , resulting in a virtualisation of the original illocutionary point expressed by implicating a new imaginary point beside it. An interpretation concerning the content that proceeds from the given network of concepts is as yet to be carried out, but the tools of analysis have been created for this purpose — if not sufficient, then at least necessary. Most important in this regard is the Gricean theory of implicatures (see Grice 1989a, also, e.g., Searle 1989c, Wilson and Sperber 1991 and Harnish 1991). A metaphor is no longer to be admired from the outside only, it can be penetrated as a certain type of language usage, as the components of linguistic activities become more and more clearly analysable.

3. A theory of poetic speech acts

I proceed from the fact that with one utterance several speech acts can be performed at a time. Speech acts with additional force are an everyday phenomenon that does not make Ockham's razor dull. For example, the utterance (1) *Hopes are going to turn into rags* can be taken as a simple assertive, expressed formally as A(p). This means that the alleged proposition **hopes are going to turn into rags** expressed by the sentence 'Hopes are going to turn into rags' is applied to by an assertive speech force or function A, that works upon the proposition or the content of the sentence p. With this the speaker expresses in an assertive (stating, claiming, descriptive or other) form her/his belief that hopes are going to turn into rags. But there is an intuitive feeling that (1) is not a simple speech act. In the expressive context of the poem of Artur Alliksaar "Where to, where to, ugh!!!" it rather represents a speech act formalised as EA(p), than the more primitive speech acts A(p) or simply E(p). Here, in addition to expressing belief, also a certain expressive act is achieved, e.g. a plaintive assertion or the like. Multi-force speech is characteristic

especially of poetry. Thus, obviously, something like a hypothesis of full and partial performance should come to mind.¹ Namely — if with the main force (in this case the assertive) a full performance is achieved, in case of an additional force we rather get a partial performance that already presumes the satisfying of certain conditions of the performance of the speech act (e.g. preparatory conditions, conditions of propositional content or sincerity) by the main speech act. The partial performance only adds a new illocutionary point and the satisfying of some other condition (e.g. an additional sincerity condition). The assertive expresses the proposition and the belief contained in it, the expressive adds an extra sincerity condition such as sadness, fear, playfulness, etc. and thus, by using the full performance assertion, also the expressive of a mood is performed.

Thus, in case of the formulation $E_{\text{complaint}}A_{\text{description}}(p)$ the assertion could be described as a full act and the expression of feelings as a partial act, for the latter is achieved on the basis of the main speech act. Such a hypothesis corresponds well to the economy principle of language. Estonian grammar is familiar with full and partial performance: 'sõi torti', 'tegi pauku' (ate the cake, made a bang; Partitive case) — partial performance, 'sõi tordi', 'tegi paugu' (Possessive case) — full performance. But if we also consider the implicatures proceeding from metaphor, irony, indirect speech acts (q.v. Searle 1989a) or the like, i.e. things that are implied in the discourse, but missing from the text or are there in the mind, but not spelled out explicitly, (1) should be formally described as follows: $E_{\text{complaint}}A_{\text{description}}(p) \dots A_{\text{report}}(q)$ where $A_2(q)$ (or $E_2A_2(q)$) as the assertion would represent the plausible implicature *à la* "Soviet life makes everything sordid", or the like.

A speech act with additional force should not be mixed up with the notions of complex speech act in which an act of utterance comprises several consecutive speech acts that could be expressed by an informal conjunction *et* (*and*-relationship of the co-ordinate type) or implication (*because* or *for*-relationship of the subordinate type). For example (2) *It doesn't matter — we'll sew them up with the thread of dreams stolen from the bushels of midnight* can be described with the following formula: $E_{\text{consolation}}A_{\text{objection}}(p) \quad E_{\text{boast}} \quad A_{\text{(preliminary) report}}(q)$; or alternatively with the model of an indirectly achieved explanation such as $E_1A_1(p)et \quad E_2C_{\text{promise}}(q) \dots A_{\text{explanation}}(r)$ or the like. (Firstly: what (1) said is no problem; secondly, after or *et*, *because* or *and*, follows a daring or

¹ I am grateful to the philosopher Madis Kõiv for this supposition as well as for the reference to the possible broad and narrow contexts.

consolatory promise, pledge or prediction, how the situation is to be overcome — as an explanation to the first half of the utterance.) Speech acts with simple or additional forces have merged into a complex speech act.

Let us provide some more models deriving from the analysis as examples. The title (3) *Where to, where to, ugh!!!* could be narrowly seen as a rhetorical question expressing surprise or amazement, a directive expressing also feelings. The appendix ...*ugh!!!* hints at the possibility of interpreting the utterance as a complex act, so that beside the form $E_{\text{surprise}}D_{\text{rhetorical question}}(p)$ also a complex relationship with a new (or the same, repeated with an emotional emphasis) expressive of a mood would be conceivable, e.g. $E_{\text{surprise}}D(p) \text{ et } E_{\text{surprise}}*(\emptyset)$, or the like, in which case the additional expressive would not be expressing the proposition any more.

Also, the level of the macro-speech act should be observed (q.v. Dijk 1992), in which a major unity of the discourse or the latter as a whole can be characterised as a single speech act: evocation, appeal, manifesto, opening or ending remark, contract, communiqué, bargaining, argument, condolence... If not directly, then as an indirect metaphoric implicatum a literary work often strives for a macro-speech act — the whole story can express the plea “Love (me and) thy neighbour!”, “Thou shalt not slay!”, etc. If the speech act on the level of utterance performs a completely different act as on the level of discourse, we get such probable formulae as $A_{\text{objection}}(E_1A(p) E_2C(q))$. Or else $A_3(E_1A_1(p) \text{ et } E_2C(q))...A_2(r)$, if (2) were a consolation or objection to (1) on the level of discourse. In this case, $A_2(r)$ would symbolise an implicature within the utterance, $A_3(x)$ (or even $E*A_3(x)$), but already a meaning of (2) within the discourse. The more we learn about the conversation and its logic, the more the speech acts will reveal themselves as particular instances of the generalities of the discourse. This would be especially important for the poetics because it is quite obvious that in poetry it is rather the whole (or the stylistic principle of selective equivalence, as Jakobson puts it) that determines the particularities of the utterances, and not so much vice versa (q.v. also Pre-minger, Brogan 1993: 697ff).

4. The narrow and the broad context

A secondary (tertiary) modelling system adds new planes to the common rules of language usage. The theory of speech acts opens an obvious way

of access to the hypothesis of two contexts, but is not the only one, of course. It could be also posed from the point of view of perception psychology or philosophy of mind, for which, for example, one can find several promising leads from the writings by Wolfgang Iser or Edmund Husserl (q.v. Sutrop 2000: 46–51, 219). Rhetorical or fictional communication is not “normal”, but more indirect, artificial in the sense of ordinary communication. In literary discourse ordinary communication is just intimated — with unusual, often self-defeating speech acts. Sherlock Holmes does not exist and therefore utterances about him do not express a belief; the Pickwickian bustling in Alliksaar’s poetry may take place in an imaginary fantasy space or in a possible world (in the loose, not in the strict Kripkean sense of the notion), but it definitely is not real as such. These speech acts are often not sincere verbatim, their aim is a mental picture, a play of fantasy, rather than serious communication understood as an ordinary speech act. This activity is serious mostly on a higher plane, but it is no more the sincerity of an ordinary speech act, but rather the hierarchical derivative seriousness of a higher kind that belongs to a complex conglomerate, and which is not required from a primitive speech act in this discourse.

In addition to being a narrow rhetorical question, (3) happens to be a title that establishes the institution of poetry as such, distancing it from the ordinary contexts. Attention is paid not so much to the content, but rather to the form, the language and the kind of style. The critical receiver understands well that the author expressed the utterances in the field established by (3) first and foremost for the sake of a semantic and phonetic playfulness, not necessarily for the sake of the content — look at the sound, word and sentence images, tropes and figures, behold the composition! What a meaningful and unheard-of description: an apple, but what an APPLE — in a special light and shadow, anything but habitual, offering a new experience! Thus, a speech activity is taking place on the broad, actual author-text-reader level that is completely different from that occurring in the narrow context of the text; it reduces or annuls the point of sincere literal speech act, bringing to life the level of play and rhetoric, linguistic self-referentiality.

I shall call it the hypothesis of the narrow and broad contexts of poetic speech acts. The rhetorical speech force of the broad context can be signified with the symbol R, that at the same time also indicates the institutional declaration: “It is poetry (or fiction) that is valid, and in this such and such a situation is also valid”. Just as (4) *A wolf is coming!* When said during a hunting trip, it is a sincere speech act, but in a nursery it is a

joke or a proposal to start a game — a self-defeating act, virtualising the literal point of the speech force; an act that sets itself goals totally different from those of ordinary speech. Proceeding from Kendall Walton's (1990) and Gregory Currie's (1990) theory of make-believe or John R. Searle's (1989b) and David Lewis' (1978) theory of pretence this quasi-directive could be described as an self-defeating instruction $D_{\text{pretense}}(p)$; in opinions like that of Gérard Genette's (1993) fictional speech acts would be indirect declarations or directives with the content, "Take the following as a fiction" — symbolically expressed apparently as $D_{\text{warning}}(p) \dots D_{\text{recommendation}}(q)$ or like. The hypothesis of the two contexts, which separates the poetic speech activity onto the two different levels, however, deconstructs these interesting standpoints.

Why two contexts? (Certainly, as a background to the broad context of author-text-reader, a yet broader cultural plane can be drawn in its turn, on which the language activity can be projected. However, this is already the level of interpretative background, rather than the plane of ontological operation.) I am convinced that ordinary communication too covertly takes these two contexts into account: firstly, an utterance is analysed in a narrow linguistic sense from the point of view of its possible semantics, generally, as a type, against the background of possible worlds; after that it is checked from the point of view of reality, as a token, placed in the actual situation. The listener understands well what (4) generally means; adding the contextual conditions to the abstract understanding, he realises if (4) was true in this particular case and successful in relation to reality (e.g. in a hunting situation) or false and unsuccessful (e.g. in a nursery), so that in order to retain a sensible basis for communication another purpose different from what was spelled out should be looked for. The real meaning of what was expressed in the narrow context becomes apparent only when checked in the broad context.

The child always looks the parents in the face to find out how to take things — do they have to run together from the wolf, or was it just a game? The child wants to know two things: is Father/Mother smiling or is his/her face really frightened — p or $\sim p$. So does linguistic communication in general. The possible meanings of the narrow linguistic context are always being interpreted against reality. What does the speaker expect from the listener? 1. A knowledge of the meaning of the used sentence, a narrowly linguistic understanding of the expression. 2. The ability to comprehend the conditions of success, non defective performance and satisfaction of the literal speech act — linguistic competence with its access to possible worlds, thus the ability to postulate a context pro-

ceeding narrowly from linguistic data. 3. The ability to take into account the background facts of the discourse in order to decide upon the truthfulness and success of the utterance. 4. The ability to handle the technique of implicatures (hints, metaphors, irony, and other indirect expression) to restore a contextual trust in the speaker or the listener's trust in her/his ability to make conclusions, if what was said was not a verbatim expression. In short: the speaker expects from the listener the ability to master two semantic contexts of communication: a participant in a discourse must understand whether the sentence-meaning and the utterer's meaning coincide or whether they do not (q.v. Grice 1989b).

I tend to believe that poetry is based on a free movement between these two scopes, having developed a special technique for this purpose. The force of the utterance in a broad context could thus be expressed by the symbol R , marking the rhetorical declaration or simply the act of rhetorical saying as such. The kinds of force could be naturally specified: R_{metaphor} , R_{metonymy} , $R_{\text{comparison}}$, $R_{\text{repetition}}$, $R_{\text{onomatopoeia}}$, R_{litotes} , $R_{\text{alliteration}}$ etc. Thus the utterance (1) could be described by a formula such as $R_{\text{metaphor(ic hyperbole), assonance}} \parallel EA(p)$, adding, if needed, the implicature of the broad context: $R_{\text{metaphor(ic hyperbole), assonance}} \parallel EA(p) \dots R_{\text{irony}}(q)$ or the like. The speech forces of the narrow context are applied to the propositional object p , but the object of the R -forces of the broad context is something different: the utterance of the narrow context as a whole, or $EA(p)$ itself. Therefore, a speech act of the broad context cannot be interpreted as speech *de re*, but its content is the utterance of the narrow context as a general semantic whole: with its syntax, semantics and pragmatics, that is to be described rather in terms of speech *de dicto*, for it is speech itself that is its object of expression. On the secondary level it is not the possible matters of fact that are referred to as in the first context, but the speech activity itself is implied; it is the modes or meanings of pointing devices that are referred to, not their contents. The form of the utterance becomes the content. In case reference means only the explicit activity, then indicating, that perhaps signifies also an implicit demonstration, seems to be a more (shown but not seen) suitable term in a situation in which there need not be a direct reference to something, although a certain demonstration of the linguistic object can be observed with the help of some conventional (rhetoric) devices, the result of which is a clear recognition of the language phenomenon indicated.

The symbol signifying the boundary of the two contexts is borrowed from metrics where $\parallel$ signifies the caesura or a verse pause, that is by no means a strict line of division that could not be transgressed when

necessary — just as there is no strict division between the narrow and the broad contexts, although both are completely different from each other, phenomena with a logical hiatus. Thus expression (2) could be formalised as follows: $R_{\text{antithesis, metaphor}} \parallel E_1 A_1(p) E_2 C(q) \dots A_2(r)$; (3) in its turn as $R_{\text{alliteration (&assonance), repetition}} \parallel E_1 D(p) \textit{er} E_2 (\emptyset)$ or like. The final utterance of the poem (5) *The branching out of fingers and toes, of thoughts and memories has neither beginning nor end* could be described as something like: $R_{\text{hyperbole, zeugma, paradox}} \parallel A_{\text{summary}}(E_{\text{admiration}} A_{\text{assertion}}(p)) \dots R_{\text{point}}(q)$.

The hypothesis seems to have explanatory power. According to it, linguistic activity is concentrated around two (maybe even three, when seen from the level of discourse) centres similar to ellipse — one utterance, two centres of force (Figure 3).

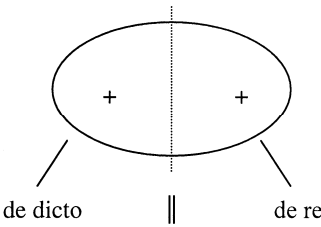

Figure 3

The provisional boundary between the contexts can be transgressed, with both of them merging into each other (Figure 4).

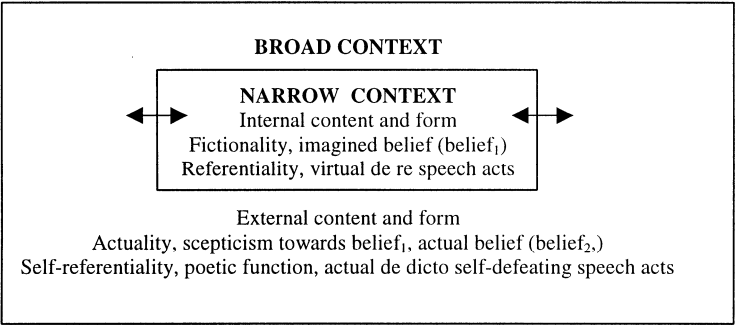

Figure 4

Thus, the hypothesis is concerned with poetry operating simultaneously in two contexts: in the narrow one or in the world of make-believe inside a text (that at times can coincide with actuality), and, in addition, in the broad context or the world of the actual belief of the author-text-reader. The attention shifts spontaneously between the contexts in which the imagined belief (belief₁) is constantly alternating with the actual belief (belief₂), the relation of which to the former may often be sceptical. Such mental roundabout traffic could be called a game of make-believe borrowing the notion from Kendall Walton (1990) and Gregory Currie (1990), where it has a nearly similar content, which, nevertheless, does not explicate the idea of the two contexts. That concerns Gareth Evans' philosophy (1982) — it is easier to follow his treatment of fictionality, if it is projected on the hypothesis of the two contexts that also there gets an embryonic expression.

5. Referential and self-referential functions of language

By way of generalisation it can be said that language fulfils two main functions: the referential and the self-referential function, where the latter usually is an implicit, although especially characteristic of indexicality, the former an explicit one (q.v. Searle 1991: 218–230, also Merilai 1995, 2001). Roman Jakobson, of course, speaks of six functions (Jakobson 1960), but these can be philosophically reduced to two: emotive, referential and conative to referential, poetic, phatic and metalingual to self-referential or poetic one. Covertly, Jakobson also expresses the idea of two contexts by saying that in addition to the poetic message (that is simultaneously referential and self-referential), also the poetic sender and receiver are ambiguous. Besides the external plane of the author and the reader, there is another — that of the lyrical hero or fictional author, the “I” (who actually is not the author) and the implicit receiver, “you” (who is not the real reader).

It seems to be clear that the expressives tend to satisfy mainly the emotive function (i.e. lyrics), while the assertives mainly the referential one (epics), whereas the directives and the commissives lay stress more on the conative role (dramatics). But as the most essential property of the art of poetry one should treat the fact that it poses the self-referential function as primary, while the referential function recedes. The broad context actualises the linguistic self-referentiality that is relatively covert in ordinary speech, and turns the seemingly or actually referring utterances

of the narrow context into an aim in itself, e.g. into a (self-defeating, paradigmatic) game or joke, secondary from the literal point of view; often fictional, empty or false in reality. In case of belles-lettres it is even “good” if the truth or success of an utterance in the narrow context does not pass the test of reality, which shows that something else has been striven for than the referential *de re* speech — for instance, the shift of attention from the content of the expression to its linguistic nature. The randomness of reference slows down the reception, there are delays in understanding what is said, its meaning provokes investigation into itself and therefore the covert *de dicto* function is activated. Art boosts (linguistic) self-referentiality. Slowing down the process of reception, its defamiliarisation is the very nature of the aesthetic as has been claimed already since the Russian formalists, especially Victor Shklovsky. The rhetorical acts (which are often self-defeating, too) would not have a significant importance if there was no poetic function — if the reference is secondary or empty and the ordinary communication absurd, it is the general meaning of the expression or the mode of indicating that remains (of course indirectly, e.g. metaphorically; the reference to the real world can be (re)constructed as the next logical step, but this is already a third level.) And it is this, the attentiveness to the meaning itself, or rather the whole syllogistic process of reaching this result, that is aspired for. “The most important is the game,” as one of the titles by Artur Alliksaar declares. One relation is that of Alliksaar and a person interested in his poetry; the other is a Pickwickian “we”-polylogue inside the text, in which there is no real poet or aesthete, only their possible substitutes, although on a broader plane all this as a whole has been created for sake of the former. “Why do children play hide and seek?” we ask together with the poet Jaan Kaplinski.

6. Three philosophical parallels

It is not problematic to perceive one and the same utterance at times as one linguistic act, proceeding from the narrow scope, and, when this exhausts itself, there can be a spontaneous shift to the reception of a completely different linguistic act of the broad scope. Everybody has mastered this activity, only it is a bit difficult to explain. You know very well what it feels like to be carried to Baker Street or to the country of dwarfs in your mind, to be awakened from this magic sleep when turning a page or nibbling at a biscuit — you “believe” and then again do not

believe the story. The attention automatically switches from the narrow context of fantasy to the broader context of critical reflection, and back again. How can this complex intentional phenomenon — the appearance of one and the same act of utterance in two aspects simultaneously, these having different and even contradictory ontologies — best be illustrated? As a comparison we can introduce three parallels, taking one from the ordinary theory of speech acts, the other from psychology of perception and the third from the field of indexicality.

Ambiguity is a most ordinary phenomenon of speech and language, be it derived from homonymy or the principles of economy or play. To kill two birds with one stone, to convey several contents in one utterance (either to a single target group or to different ones) is a characteristic feature of linguistic competence. By saying (6) *It is hot in the room*, the speaker may attempt to find affirmation from the part of the listeners to the belief that it has become hot in the room (p); at the same time conveying an indirect request as an implicature: “Please open the window!” (q) to the person sitting next to the window. With (6) the speaker can aim at either the one or the other (both the literal or non-literal content), or also both at the same time (p...q). In addition, the utterance can hide a metaphor or irony in the sense that there is a mentally heated or else cool atmosphere in the room etc ((p...q)...r). One meaning, e.g. r, can be more important than the rest, explaining the occurrence of the others, but they can also be equal — thus, in addition to the propositions conveyed, also the whole itself that has been deduced and presented in this way, the compound meaning of the meanings and the mental movement in establishing it, is of major importance. Both Aristotle and Paul Grice have been instrumental in describing these phenomena.

The other parallel has to do with the psychology of perception — the example of the visually ambiguous object. Art seems to share perceptibly two different contexts of fulfilling the main functions of expression, playing with their automatic alteration. The analogue would be Necker’s cube from Wittgenstein’s *Tractatus* and the drawing of the rabbit/duck from his *Philosophical Investigations* (1996: 5.5423; 1953: II, 10). Either Vestmann on top and Piibeleht below, or Piibeleht on top and Vestmann below, as the Estonian author Eduard Vilde puts it in one of his plays (Figure 5).

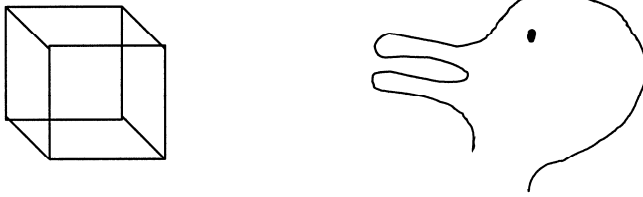

Figure 5

Attention is spontaneously divided between the two concentres — you may have the aspect of the duck in your mind's eye, followed by the aspect of the rabbit; at one moment, the front side of the cube is in the bottom right-hand corner, then in the top left-hand corner, although in terms of expression we are dealing with one and the same object. Thus in one drawing, the act of expression the coinciding representations of two different objects have been coded (see Searle 1991: 45–53). There are two objects of two different contexts in one in the sense of expression, while the aspect of being represented by one object, that becomes apparent thanks to the other, coincides with the other object's aspect of being represented in an expressive homonymy, without being the same in its content, and its context. Thus also the aspect of representing aspects, a higher dimension enters — the intention to present several things (and finally on different levels) at a time as separate and more general object of attention. If the representations of different aspects of one and the same utterance token (e.g. the semantic meaning of the narrow context and the pragmatic meaning of the broad context that diverges from the former) can also be viewed as objects, it becomes necessary to acknowledge the existence of an aspect of a new level through which the previous ones have been presented. So this turns out to be a most interesting riddle of intentionality or *Wovon man nicht sprechen kann, darüber muß man schweigen?*

Thus it is the aspect of presenting objects, the aspect of representation that becomes the object of attention instead of the objects themselves. It is not so much the represented that is important — be it a girl or a crone, a rabbit or a duck — but rather the way of representation, the mode of presenting the represented or, in other words: it is not the contents, but rather the form or meaning of expression through which the contents were reached that catches our attention. As Searle explains it, it is inevitable

that the objects are perceived from a certain aspect and usually it is the objects that are represented, not the aspects of their representation. Usually, the aspect does not place itself between the perceiver and the object — the aspect is an important intentional phenomenon, but generally not the intentional object itself. But, as we can see, aspects themselves can on certain conditions also become targets just as the means of reference, its composition and meaning can themselves become indicated. Thus, also the aspect can be in full view or even shown (being represented from a new aspect of a higher category to which no metalanguage is applied — the said, but unsayable, as it is not objectified for being said), engaging the main attention and putting the original objects off as secondary. The sense of the first level, *Sinn*, through which the reference, *Bedeutung*, is achieved, becomes itself the content on the second level and the indicated in one way or other — obviously a wholly Fregean idea (q.v. Frege 1892). Precisely the meaning of expressions is the content of art and its real object, the real indication; references to the actual world as an aim become virtual, and are made secondary. Apparently trained receivers can also find themselves in intermediary states, observe several contexts at a time and so on, but this is less a problem of ontology than one of psychology. It ought to be clear that the differentiation of contexts is not strictly exclusive, as these are manifestly reflected in one another. It is obvious that the lyrical characters of poetry typical of Alliksaar can enjoy their language games also in the narrow context, although the revelling in images is first and foremost addressed at the analytical reception of the broad one, the more literal part being reserved for the narrow plane.

The third parallel would be that of indexicality. Deictic expressions clearly show that linguistic activity satisfies two main functions: referential and self-referential (q.v. Searle 1991: 218–230). I consider a deictic utterance as a part of its own truth conditions, for its meaning always refers also to the expression itself. By this, an indexical expression indicates that its intended content shows a relation between the referred object and the utterance itself, being simultaneously both referential and auto-referential. The expression ‘I’ first and foremost refers to itself, its semantics are the following: ‘I’ refers to the person who utters the expression ‘I’. ‘You’ refers to the person who is the addressee of the utterer of ‘you’ etc. According to the context of usage on the basis of this self-referential semantics a particular reference is determined. When I use the word ‘I’ I refer to the author of this paper, when you say ‘I’ you point at a reader of this paper, very familiar to you — the expression is semantically the same, but the reference changes from user to user even in the

framework of the same discourse. 'Today' when written on the day when this paper was prepared pointed at the *fin de siècle*, 'today' when read on the day when this paper is published, refers to the new millennium. Thus the ontology of indexical expressions splits. Poetic speech tends to satisfy the referential function in the imaginary area of the narrow context, toying with the linguistic self-referentiality in the expert reception of the broad context.

7. The possibility of a speech act in the broad context

In the preceding part an important locus crucis for the hypothesis of the two contexts was obtained. Namely a deictic expression refers to itself not explicitly but implicitly; yet its denoting to the referent is explicit, demonstrative, pointing out with the finger in essence. Although the self-referentiality of the utterance takes place, it does not mean that the referential act to the utterance took place, nor is the utterance explicitly represented in itself. As the self-referentiality of the visual experience is *shown* but not *seen*, the self-referentiality of the indexical utterance is *shown* but not *stated* (Searle 1991: 223). A deictical self-reference can be comprehensible, but it is not postulated. Thus, concerning the poetic self-referentiality: are the R-speech acts of the broad context rather implicit than explicit, thus not genuine acts in comparison with ordinary speech acts? Are these quasi speech acts? Some important etiologizing in comparison with ordinary language usage can indeed be characteristic of these, but does it rule out being a speech act?

It can be stated that the poetic utterance goes further than the cases of (ordinary) indexical self-referentiality. Poetic language does not have to be referential, but the lack of this requirement amplifies the explicit requirement to be self-referential, in a contrary case the creation of a poetic utterance could be altogether senseless. A poetic utterance often rather expresses the non-relationship between itself and the world, with the aim of foregrounding the strong relation to itself and the user. The poetic utterance has a prominent obligation to speak artificially and in images, i.e. to express or show clearly the rhetorical truth about itself at the expense of not having an obligation, although there is the possibility to speak truthfully about the circumstances of the world. And even if it does express the truth about the world in the narrow context, it does not do this so much in the assertive sense, but rather by establishing in the sense of declaration the possible worlds in which things said in this way or that

could be true or become true in the truly Aristotelian sense — *Stiften* in a competitive hermeneutic tradition. It could be argued that even if a poetic speech act is not always fully explicit, it is not in the least implicit in its self-referentiality. Or does it thus belong to the intermediary scale with a tilt towards the explicit? At any rate, in case of texts as self-conscious as those of, e.g. Walt Whitman, Paul Verlaine, Rainer Maria Rilke, Artur Alliksaar or hundreds of others, the poetic explicitness is clearly an *a priori*.

A speech act of the broad context seems to be real and unmediated, it is indicated by sufficiently explicit conventional signifiers — conventional markers. A self-defeating game-reference itself is one of the first markers to denote the poetic function; sonority, tropes and figures, rhythmic devices, the increased paradigmatic unity of the whole of the linguistic material make up the rest. These devices indicate the rhetorical speech force. The more aware the receivers are, the clearer and more conventional the signifiers appear to them. So intuition as well as practice do not allow an explanation of the poetic acts that use these markers only by indirect or macro-speech acts, rather, these poetic (perhaps partial) speech acts are immediate and independent, and therefore the R-formulae, that are applied to propositions as additional functions of the second level, should pass an Ockham test in full terms of speech acts. The secondary modelling system that has concentrated around the poetic function enters the horizontality of ordinary language usage on the vertical axis, whereas the secondary is the main aim and therefore primary; the primary can be made virtual and therefore it remains secondary — a springboard, a backdrop, a stage prop, although not only that. It is an important inductive basis to this theory whether Anna comes to a happy end or ends up under a train; however, the eyes of a seasoned deductivist literary scholar easily tend to glide over this level and can thus be mistaken to the detriment of the whole.

Poetic speech uses the rich supply of devices indicating the rhetoric function that has been developed during centuries to demonstrate the artistic (maybe quasi or partial) speech forces. A poetic speech act does not manifest itself implicitly like an ordinary speech act, but rather performs itself explicitly, using various generally recognised markers — thus it does not only seem, but also uses clear-cut devices of (self-) referentiality. A poetic utterance represents itself and the whole discourse sufficiently conspicuously and therefore presents no difficulties in recognising it. When developed, it has all the characteristics of a speech act, at least similarly to the partial performance described above. However, poetic *de dicto* speech does not have to resemble an ordinary speech act,

but only originate from the latter. It is a different conventional or unconventional peculiarity (with the conventions or surprises of transgressing it) that is expected from the poetic speech act.

The audience does not run onto the stage to save Othello and Desdemona from their dire straits or to chastise Harpagon, although some people whose personal pain is touched by the situation would like to stop the play. It is common knowledge that the story is presented via a fictional author who is neither the author nor the producer using the actors to embody the script, but just an implied construct in our game of make-believe — a well-informed imaginary mediator who is forwarding the event unravelling in front of the spectator's eyes. This is just imagined or make-believed. On the broad plane, however, the absorbed acting and expression of the performers is observed, an attempt is made to participate in a dialogue with Shakespeare or Molière themselves as best one can, or failing that, then at least in one with the producer and his company. The deep sources of explaining language, mind and art lie in poetry, literature and the analysis of these. Linguistics and language philosophy without poetics do not always make sense, just like poetics does not make sense without them — it is not only Roman Jakobson who presents this opinion. Alliksaar and his friends (be they actual or virtual) always knew this, too.

Go ahead, go ahead, go ahead wrapped in the clouds of the dandelion fluffs of your wish-dreams. What happens if we move beyond the Alliksaar-like “analytic” language poetry towards more “synthetic” types of texts, which, as a matter of fact, are much more common? Then the question obviously arises whether one should launch R as a sentence operator or rather as a text operator? Is it $R_{\text{metaphor}} \parallel EA(p)$ or just metaphor $\parallel EA(p)$ in which a general R-operator precedes the discourse as a whole, rather than being a prefix to the utterances in particular? Regarding more “synthetic” kind of poetry the latter idea seems quite plausible. It corresponds well to the basic principle of poetic systematicity in stylistics, according to which not only the sequences can build an equation, as expressed by the metalinguistic equational sentence $A=A$ (“Lamb is the young of the sheep”), but also an equation is used to build the sequences (q.v. Jakobson 1960: 358ff). Informally, ad hoc perhaps even so: $= \rightarrow A_1, A_2, \dots, A_i, \dots, A_n$, as is common in poetic parallelism: *Look, how many pretend to be dumb! / Look, how respectably they make fools of themselves! / Look, how benightedness is boasted about! / Look, how many take muck for marmalade!*

8. Conclusion

It can be assumed that an utterance may express several speech acts at a time; this can be characterised by the notions of the complex speech act, macro-speech act, implicature and speech act with additional force. The latter will also lead to the hypothesis of the full and partial performance of a speech act, which has a probable role in the interpretation of the secondary, poetic level of speech activity.

Poetic speech activity seems to take place on two spontaneously alternating levels simultaneously: on the one hand, in the narrow linguistic-semantic imaginary context and, on the other hand, in the broad semantic-pragmatic context of the author-work-reader reality. In the former, fancied *de re* context it is the referential function of language that is operating, in the other, actual *de dicto* context it is rather the self-referential or poetic function that is made primary by the figurative discourse.

References

- Alliksaar, Artur (1997) *Päikesepillaja*. Tartu: Ilmamaa
- Austin, John L. (1984 (1962)) *How to Do Things with Words. The William James Lectures delivered at Harvard University in 1955*. J. O. Urmson, M. Sbisà, eds. Oxford: Oxford University Press.
- Currie, Gregory (1990) *The Nature of Fiction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dijk, Teun A. van (1992) *Text and Context. Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse*. London–New York: Longman.
- Evans, Gareth (1982) “Existential Statements”. In G. Evans *The Varieties of Reference*. J. McDowell, ed. Oxford: Clarendon Press, New York: Oxford University Press, pp. 343–372.
- Fowler, Roger (1986) *Linguistic Criticism*. Oxford–New York: Oxford University Press
- Frege, Gottlob (1892) “Über Sinn und Bedeutung”. In *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik*. Neue Folge. Bd. 100, S. 25–50.
- Genette, Gérard (1993) *Fiction & Diction*. Ithaca–London: Cornell University Press.
- Grice, H. Paul (1989a) “Logic and Conversation”. In H. P. Grice *Studies in the Way of Words*. Cambridge–Massachusetts: Harvard University Press, 1989, pp. 22–40.

- Grice, H. Paul (1989b) "Utterer's Meaning, Sentence-Meaning, and Word-Meaning". In H. P. Grice. *Studies in the Way of Words*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, pp. 117–137.
- Grice, H. Paul (1989c) "Meaning". — H. P. Grice. *Studies in the Way of Words*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, pp. 213–223.
- Harnish, Robert M. (1991) "Logical Form and Implicature". In *Pragmatics: A Reader*. S. Davis, ed. New York–Oxford: Oxford University Press, pp. 316–364.
- Jakobson, Roman (1960) "Linguistics and Poetics". In *Style in Language*. T. A. Sebeok, ed. New York–London: The Technology Press of Massachusetts Institute of Technology and John Wiley & Sons, Inc., pp. 350–377.
- Lewis, David 1978. Truth in Fiction. — *American Philosophical Quarterly*. Vol. 15, no. 1, pp. 37–46.
- Lotman, Juri (1972) *Analiz poetitscheskogo teksta. Struktura stiha*. Leningrad: Izdatelstvo Prosveshtshenie.
- Merilai, Arne (1995) "Artur Alliksaare luule pragmaatika I: Deiksis". *Akadeemia*, 10, 2086–2111.
- Merilai, Arne (1998) "Kõnetegude teooria: Artur Alliksaare luule pragmaatika II." *Akadeemia*, 10–11, 2019–2057, 2263–2298.
- Merilai, Arne (1999) "Some Time Models in Estonian Traditional, Modern and Postmodern Poetry". In *Interlitteraria. No 4. World Poetry in the post-modern age*. Tartu: Tartu University Press, pp. 264–280.
- Merilai, Arne (2000) "Time models and classification of the Estonian ballad". In *Bridging the Cultural Divide: Our Common Ballad Heritage. Kulturelle Brücken: Gemeinsame Balladentradition. 28. Internationale Balladenkonferenz der SIEF-Kommission für Volksdichtung in Hildesheim, Deutschland, 19.–24. Juli 1998*. Ed. by Sigrid Rieuwerts & Helga Stein. Ed. assistant Clare George. Veröffentlichungen des Landschaftsverbandes Hildesheim e.V. Schriftleitung: Ignaz Jung-Lundberg. Band 11. Hildesheim, Zürich, New York: Georg Olms Verlag, pp. 291–310.
- Merilai, Arne (2001) "Poeetilised kõneteod. Kaks konteksti". *Keel ja Kirjandus*, 1–2, 13–24, 92–98, 144
- Preminger, Alex, Brogan, T. V. F., eds. (1993) *The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*. Princeton–New Jersey: Princeton University Press.
- Searle, John R., Vanderveken, Daniel (1985) *Foundations of Illocutionary Logic*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Searle, John R. (1989a) "Indirect Speech Acts". In J. R. Searle *Expression and Meaning: Studies in the Theory of Speech Acts*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 30–57.

- Searle, John R. (1989b) "The Logical Status of Fictional Discourse". In J. R. Searle *Expression and Meaning: Studies in the Theory of Speech Acts*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 58–75.
- Searle, John R. (1989c) "Metaphor". In J. R. Searle *Expression and Meaning: Studies in the Theory of Speech Acts*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 76–116.
- Searle, John R. (1991). *Intentionality: An Essay in the Philosophy of Mind*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Searle, John R. (1992 (1969)) *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sebeok, Thomas A. (1994) "Language as a Primary Modelling System?". In T. A. Sebeok *Signs: An Introduction to Semiotics*. Toronto and Buffalo: University of Toronto Press, pp. 117–127.
- Sutrop, Margit (2000) *Fiction and Imagination. The Anthropological Function of Literature*. Explicatio. Analytische Studien zur Literatur und Literaturwissenschaft. Paderborn: mentis.
- Walton, Kendall L. (1990) *Mimesis as Make-Believe: On the Foundations of the Representational Arts*. Cambridge–Massachusetts: Harvard University Press.
- Vanderveken, Daniel (1980) "Illocutionary Logic and Self-Defeating Speech Acts". In. *Speech-Act Theory and Pragmatics*. J. R. Searle, F. Kiefer, W. Bierwisch, eds. Dordrecht, Netherlands: D. Reidel Publishing Company, pp. 247–272.
- Vanderveken, Daniel (1990) *Meaning and Speech Acts. Vol I. Principles of Language Use*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vanderveken, Daniel (1991) *Meaning and Speech Acts. Vol II. Formal Semantics of Success and Satisfaction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wilson, Deirdre, Sperber, Dan (1991) "Inference and Implicature". In *Pragmatics: A Reader*. S. Davis, ed. New York–Oxford: Oxford University Press, pp. 377–392.
- Wittgenstein, Ludwig (1953). *Philosophical Investigations*. Transl. by G. E. M. Anscombe. Oxford: Basil Blackwell, New York: Macmillan.
- Wittgenstein, Ludwig (1996). *Tractatus Logico-philosophicus*. Tartu: Ilmamaa.

ISIKUNIMEDE REGISTER

- Adamson, Hendrik 42, 46, 47, 203, 204
 Ahlqvist-Oksanen, August 39
 Alliksaar, Artur 12–13, 16–17, 21, 26–
 37, 41–42, 48–52, 55–58, 60–61,
 66, 70, 76–78, 88, 93–95, 105, 115,
 138, 149, 156, 159, 165–166, 169,
 171, 173, 192–193, 197–199, 206–
 208, 211, 217, 220, 225, 228, 230–
 231
 Alver, Betti 42, 201
 Annist, August 44
 Annus, Epp 42
 Anscombe, Elizabeth 81
 Aristoteles 167, 226, 230
 Austin, John L. 11, 14, 52–53, 62–70,
 81, 86–87, 105, 117, 214–215
 Auwera, Johan van der 70
 Avicenna 62
 Bach, Kent 70, 151
 Baldwin, Thomas 52
 Ballmer, Thomas 70
 Beardsley, Monroe C. 117
 Beck, Götz 70
 Bergmann, Jaan 42, 45, 198, 201
 Brecht, Berthold 48, 205
 Brennenstuhl, Waltraud 70
 Briggin, Anne 5
 Briggin, Herb 5
 Brinck, Ingar 21
 Brogan, T. V. F. 219
 Brown, Gillian 21
 Burns, Richard 38
 Bühler, Karl 19, 20
 Carnap, Rudolf 10, 11, 52
 Chatterton, Thomas 38
 Chomsky, Noam 66
 Christensen, Carleton 70
 Cohen, Jonathan L. 142
 Coleridge, Samuel 38
 Cornish, Francis 27
 Currie, Gregory 14, 67, 74, 84, 115,
 117, 123, 125, 127, 160, 163, 194,
 207, 221, 224
 Davidson, Donald 144
 Davies, Martin 71
 Deely, John 5
 Derrida, Jacques 10
 Descartes, René 54, 123
 Diessel, Holger 21
 Dijk, Teun A. van 85, 158, 219
 Donnellan, Keith 16, 21, 150–153
 Doyle, Arthur Conan 121, 123
 Dretske, Fred 73
 Dummet, Michael 52
 Dyscolus, Appollonius 21
 Eemeren, Frans H. van 68, 158
 Ehin, Andres 66, 153, 197
 Ehlich, Konrad 27
 Einpaul, Helga 5
 Einpaul, Helmut 5
 Ennus, Katrin 147
 Epner, Luule 5
 Erben, Karel Jaromir 39
 Erelt, Mati 5
 Ernst, Enno 41–42, 47, 196, 198, 204
 Evans, Gareth 21, 163, 224
 Eyer, Peter 68
 Fass, Dan 141

- Feller, Gilda 5
 Fillmore, Charles F. 20–21
 Flaubert, Gustave 119
 Fodor, Jerry 11, 71
 Forbes, Graeme 43, 199
 Fowler, Roger 10, 21, 58, 60, 214
 Frawley, William 21, 33
 Frege, Gottlob 10, 15, 22, 40, 52–54,
 59–60, 62, 125, 139, 144, 150, 169,
 195, 213, 228
 Fuchs, Anna 21
 Fulbright, J. William 5
 Gabriel, Gottfried 125–126
 Geis, Michael L. 70
 Genette, Gérard 114, 160, 221
 Gibbs, Raymond W. Jr. 141
 Goethe, Johann Wolfgang 39
 Grabbi, Hellar 5
 Grabbi, Irja 5
 Granham, Alan 27
 Green, Keith 21
 Grenoble, Lenore A. 21
 Grice, H. Paul 7, 11–12, 15, 52–53,
 59–60, 67, 70–71, 73–76, 114, 117,
 126, 129, 130–136, 138–139, 141–
 142, 147–148, 158, 165, 195, 214,
 217, 222, 226, 232–233
 Grootendorst, Rob 68, 158
 Gödel, Kurt 76
 Haava, Anna 66
 Hacker, P. M. S. 52
 Hainsalu, Lehte 48, 205
 Haley, Michael Cabot 141
 Harnish, Robert M. 70, 114, 129, 217
 Harweg, Roland 21
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 39,
 40, 48
 Heine, Heinrich 46, 203
 Hellat, Henn-Kaarel 197
 Henry, Richard 62, 160
 Hill, Clifford 21
 Hilpinen, Risto 21
 Hobbes, Thomas 62
 Homeros 41
 Huang, Yan 27
 Hurt, Jakob 79
 Husserl, Edmund 126, 159, 220
 Iser, Wolfgang 126, 159, 220
 Ivanov, Vjatšeslav 12
 Jakobson, Roman 12, 22, 25, 43, 58,
 141, 164, 166, 172–173, 213, 219,
 224, 231
 Jauß, Hans-Robert 126
 Jessenin, Sergei 197
 Jones, Peter 21
 Kaalep, Ain 21, 48, 171, 205
 Kaasik, Eha 5
 Kaasik, Tõnis 5
 Kallas, Aino 45, 202
 Kangro, Bernard 42, 47, 198, 204
 Kant, Immanuel 10, 42, 131, 133, 192,
 214
 Kaplan, David 21, 52, 54
 Kaplinski, Jaan 41, 43, 48, 70, 148,
 165–166, 171, 196–198, 205, 225
 Katenin, Pavel 39
 Kauksi Ülle 48, 198, 205
 Kearns, John T. 70
 King, Jeffrey C. 21
 Kitching, Jutta 5
 Kitching, Laurence 5
 Kittay, Eva Feder 141
 Kivi, Aleksis 39
 Koidula, Lydia 11, 42, 198
 Koltsov, Aleksei 39
 Kordelin, Alfred 5
 Kreutzwald, Friedrich Reinhold 42,
 198
 Kripke, Saul 21, 32, 52, 151, 159, 220
 Kross, Jaan 48, 205
 Kurrik, Juhan 200
 Kõiv, Madis 5, 52, 156–157, 197, 212,
 218
 Lakoff, Georg 144
 Langton, Rae 68
 Larjavaara, Matti 21
 Lasnik, Howard 27
 Lattik, Jaan 84

- Leech, Geoffrey N. 70
 Lermontov, Mihhail 39
 Levinson, Stephen 20–21, 62, 129–130, 139, 158
 Lewis, David 17, 33, 67, 117, 123, 139, 160, 221
 Lotman, Juri 12, 138, 154, 158, 166, 213
 Lotman, Mihhail 165
 Luik, Viivi 197
 Luts, Oskar 120
 Lycan, William G. 144, 151
 Lyons, John 20, 21
 Macpherson, James 38
 Martinich, Aloysius P. 10, 52
 Masing, Uku 41–42, 196, 198
 Matjus, Ülo 126
 McCormick, Peter J. 125, 141
 Merilaas, Kersti 201
 Merilai, Arne 4, 38, 45, 52, 60, 84, 86, 113, 131, 202, 204, 214, 224
 Mickiewicz, Adam 39
 Mihkelev, Anneli 144
 Miller, Max 21
 Molière 172, 231
 Montague, Richard 52, 89
 Montefiore, Alan 126
 Moore, George Edward 52, 63, 82, 95
 Morris, Charles 9, 70, 213
 Mälk, August 121
 Neale, Stephen 52
 Necker, Louis 104, 226
 Nirk, Endel 197
 Ockham, William of 156, 217, 230
 Ohmann, Richard 10
 Olsen, Stein Haugom 126
 Orav, Mart 5
 Orwell, George 66
 Osteraas, Gary 5
 Osteraas, Leena 5
 Ots, Loone 5
 Otsmaa, Mati 5
 Otsmaa, Silvi 5
 Ottep, Aive 5
 Pagnini, Marcello 9
 Pajusalu, Renate 21, 25
 Pakri, Linda 5
 Peirce, Charles Sanders 19, 21, 150
 Percy, Thomas 38
 Perkins, Revere D. 21
 Peterson, Kristjan Jaak 142
 Petrey, Sandy 10
 Pilkington, Adrian 9
 Pratt, Mary Louise 10
 Predelli, Stefano 21
 Preminger, Alex 219
 Puhvel, Jaan 5
 Puhvel, Madli 5
 Puškin, Aleksandr 39, 154
 Putnam, Hilary 19
 Rauh, Gisa 20, 28
 Recanati, François 21, 129, 151
 Reichenbach, Hans 22
 Ridala, Villem 42, 44, 201
 Rilke, Rainer Maria 197, 202, 230
 Rudy, Stephen 12
 Rummo, Paul-Eerik 48, 171, 197, 205
 Runeberg, Johan Ludvig 39
 Russell, Bertrand 10, 20–21, 52–53, 59, 62, 117, 139, 150, 152, 165
 Rätsep, Huno 70
 Ryle, Gilbert 126
 Sadock, Jerrold M. 70, 129–130
 Salumets, Ellen 5
 Salumets, Thomas 5
 Sartre, Jean-Paul 126
 Schiffer, Stephen 11, 71, 74, 108
 Schmid, Wolfgang 28
 Scott, Walter 38
 Searle, John R. 5, 10–11, 14–16, 21–23, 52–55, 60, 65, 67, 70–72, 75, 80–81, 86–91, 96, 104, 109, 112–114, 117, 126, 128, 139–141, 144–145, 150–152, 158, 160, 165, 168, 170, 194–195, 214–215, 217–218, 221, 224, 227–229
 Sebeok, Thomas A. 12, 214
 Segerdahl, Pär 70, 71, 78–79, 90, 108

- Semino, Elena 21
 Sennholz, Klaus 21
 Shakespeare, William 172, 231
 Shepard, Leslie 39
 Soames, Scott 139
 Sokrates 20
 Soovik, Ene-Reet 5
 Sosa, David 52
 Souza Filho, Danilo Marcondes de 70
 Sperber, Dan 114, 129, 147, 217
 Stalnaker, Robert C. 15, 139, 159
 Stern, Josef, 141
 Stierle, Karlheinz 126
 Stiles, William B. 70
 Strawson, Peter F. 11, 73, 139, 150, 152
 Suits, Gustav 57
 Sutrop, Margit 5, 159, 220
 Sutrop, Urmas 5
 Suuman, Aleksander 48, 197, 205
 Sööt, Karl Eduard 42, 45–46, 201, 203–204
 Šklovski, Viktor 60, 165, 225
 Zaefferer, Dietmar 70
 Zalisnjak, Andrei 12
 Zalta, Edward 52, 117
 Zwicky, Arnold M. 70
 Žukovski, Vassili 39
 Talvet, Jüri 5
 Tamm, Jakob 42, 45–46, 59, 198, 201
 Tarski, Alfred 52
 Tate, Alison 19
 Tigane, Vaiko 5
 Tint, Jüri 5
 Tolstoi, Aleksei 39
 Tooming, Lea 5
 Toporov, Vladimir 12
 Torop, Peeter 5, 165
 Traat, Mats 48, 205
 Under, Marie 42, 45, 47, 201–202, 204
 Unt, Mati 197
 Vahing, Vaino 156, 212
 Valgemäe, Mardi 5
 Valk, Ülo 5
 Waltari, Mika 119
 Walton, Kendall 117, 126, 163, 221, 224
 Valvur, Heino 5
 Valvur, Heldi 5
 Vanderveken, Daniel 5, 10–11, 14, 53, 55, 62, 65–67, 70–72, 75–76, 86, 88–89, 91–92, 96–97, 100, 103, 109, 112–113, 123, 139, 158, 194, 213–215, 217, 233–234
 Watson, John B. 62, 123
 Veidemann, Rein 5
 Vendler, Zeno 86, 190
 Verlaine, Paul 230
 White, Roger M. 141
 Whitehead, Alfred 62
 Whitman, Walt 197, 206, 230
 Vihalemm, Arno 48, 205
 Viiding, Juhan 48, 77
 Vilde, Eduard 226
 Wilson, Deirdre 114, 129, 147, 217
 Visnapuu, Henrik 42, 45, 201
 Wittgenstein, Ludwig 10–11, 52–53, 55, 60–62, 68, 70, 87, 104, 126, 168, 226
 Voltaire 154
 Wordsworth, William 38
 Wright, Georg Henrik von 34
 Õim, Haldur 129
 Üdi, Jüri 151
 York, R. A. 10
 Yule, George 21